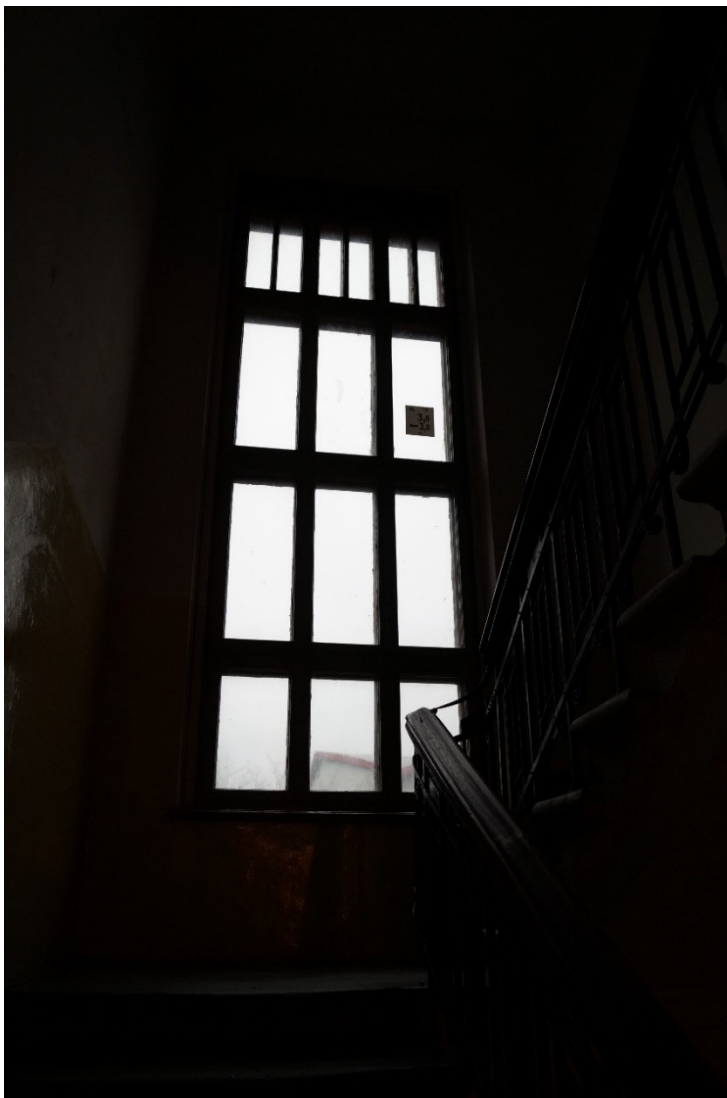

VDK IZPĒTE

LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija

Starptautiskās zinātniskās konferences *Totalitārisma sabiedrības
kontrolē un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija*
2015. gada 15., 16. un 17. decembrī Liepājā ziņojumi

Jansons, R. **LPSR drošības iestāžu darbība 1944. – 1956. (ziņojumi starptautiskajā zinātniskajā konferencē *Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija* 2015. gada 15., 16. un 17. decembrī Liepājā).** Autoru kolektīvs K. Jarinovskas zinātniskajā redakcijā. VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 2. sēj. Rīga, LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, 2016, elektroniskais izdevums, 300 lpp.

Konferences 2015. gada 15., 16. un 17. decembrī zinātniskā redakcijas kolēģija: Dr. hist., Dr. h.c. (LZA) Kārlis Kangeris, komisijas priekšsēdētājs, pētnieks, zinātniskās redakcijas kolēģijas priekšsēdētājs, Dr. iur. Kristīne Jarinovska, komisijas priekšsēdētāja vietniece, vadošā viespētniece, Dr. hist. Arūns Bubnis (*Arunas Bubnys*), Lietuvas Republika, Dr. hist. Mēlis Maripū (*Meelis Maripuu*), Igaunijas Republika, Dr. habil. philol., Dr. hist. Boriss Sokolovs, Krievijas Federācija.

Konferences 2015. gada 15., 16. un 17. decembrī rīcības komiteja: Dr. philol. Eva Eglāja-Kristsone, vadošā viespētniece (literatūrzinātne), rīcības komitejas priekšsēdētāja, Dr. iur. Jānis Lazdiņš, komisijas loceklis, vadošais viespētnieks (juridiskā zinātne), Dr. hist. Ineta Lipša, vadošā pētniece (vēsture), Dr. sc. comm. Mārtiņš Kaprāns, komisijas loceklis, vadošais viespētnieks (komunikācijas zinātne), Dr. phil. Solveiga Krūmiņa-Koņkova, komisijas locekle, vadošā viespētniece (filozofija).

Autors Dr. hist. Ritvars Jansons.

Darbs aktualizēts Dr. hist., Dr. h.c. (LZA) Kārļa Kangera vadībā. Darba pamatā ir promocijas darbs, kas 2009. gadā aizstāvēts Latvijas Universitātē, veidots no 2004. gada līdz 2009. gadam, disertācijas vadītājs: Dr. hist. Aivars Stranga, recenzenti: Dr. hist. Ēriks Jēkabsons, Dr. hist. Daina Bleiere, Dr. habil. hist. Heinrihs Strods.

Zinātniskā redaktore Dr. iur. Kristīne Jarinovska.
Literārā redaktore Dr. philol. Eva Eglāja-Kristsone.

1. vāks *Stūra māja*, LPSR Iekšlietu tautas komisariāta galvenā ēka, Brīvības ielā 61, Rīgā 1940. gada novembrī, 4. vāks *Stūra mājas* ieslodzīto pastaigu laukums, Latvijas Okupācijas muzeja foto. Titullapas: *Zilais brīnums*, Liepājā, Kristīnes Jarinovskas foto. Kristīnes Jarinovskas, Didža Šēnberga, Jāņa Indrika, Jāņa Vasilevska, Mārgēra Vītoliņa, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra, Latvijas Okupācijas muzeja krājuma fotogrāfijas.

ISBN 978-9934-8587-3-4

Pamatojoties uz Satversmes ievadā iekļauto totalitāro režīmu un to noziegumu nosodījumu, ar likuma *Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības faktu ar VDK konstatēšanu* pirmo sekunda daļu un Ministru kabineta 2014. gada 20. augusta rīkojumu Nr. 433 izveidotā Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija, tās piesaistītie eksperti, stipendiāti un ārvalstu zinātnieki starptautiskajā zinātniskajā konferencē *Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija* 2015. gada 16. decembrī Liepājā *Lielais Dzintars, Civitas Nova*

Ritvars Jansons

**LPSR drošības iestāžu darbība
(1944 – 1956)**

Saturs

Saturs	9
Detalizēts satura rādītājs	11
Priekšvārds.....	15
Ievads.....	20
1. Avotu un literatūras apskats.....	28
2. LPSR drošības iestāžu darbības normatīvais pamats un evolūcija no 1940. līdz 1956. gadam.....	90
3. LPSR drošības iestādes un Latvijas reokupācija	125
4. LPSR drošības iestāžu cīņa ar bruņoto pretošanās kustību	173
5. LPSR VDM darbība 1949. gada 25. marta Latvijas iedzīvotāju deportācijas sagatavošanā un realizēšanā	195
6. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana un izlūkošana	205
7. LPSR drošības iestāžu cīņa ar pretpadomju darbību	243
8. LPSR drošības iestāžu loma okupācijas režīma nostiprināšanā un mijiedarbība ar citām LPSR institūcijām	270
Secinājumi.....	282
Saīsinājumi.....	294
Activities of the security services of the Latvian SSR (1944 – 1956) ...	296

Detalizēts satura rādītājs

Saturs	9
Detalizēts satura rādītājs	11
Priekšvārds.....	15
Ievads.....	20
1. Avotu un literatūras apskats.....	28
1.1. Pētījuma avoti.....	28
1.1.1. PSRS normatīvie akti.....	28
1.1.2. Citi PSKP un LKP dokumenti, kas atspoguļo drošības iestāžu darbību.....	30
1.1.3. PSRS un LPSR drošības iestāžu dokumenti	34
1.2. Literatūra par LPSR drošības iestāžu darbību	42
1.2.1. Literatūra LPSR periodā	42
1.2.2. Latviešu trimdas literatūra Rietumvalstīs	59
1.2.3. Rietumvalstu literatūra ārpus latviešu trimdas.	69
1.2.4. Literatūra Latvijas Republikā: akadēmiski izdevumi un raksti akadēmiskos izdevumos	73
1.2.5. Literatūra Krievijā	86
2. LPSR drošības iestāžu darbības normatīvais pamats un evolūcija no 1940. līdz 1956. gadam.....	90
2.1. LPSR drošības iestāžu darbības normatīvais pamats.....	90
2.2. LPSR drošības iestāžu evolūcija no 1940. līdz 1956. gadam	97

2.2.1. LPSR IeTK/VDTK evolūcija	97
2.2.2. LPSR VDM evolūcija	112
2.2.3. LPSR IeM/VDK evolūcija.....	115
3. LPSR drošības iestādes un Latvijas reokupācija	125
3.1. PSRS un LPSR represīvo iestāžu veiktā Latvijas teritorijas “tīrīšana”	125
3.1.1. Laika periods no 1944. gada līdz 1945. gadam	125
3.2. LPSR drošības iestāžu veiktā nacionālsociālistiskā režīma kara noziedznieku un tā saukto “vāciešu atbalstītāju” represēšana ...	145
3.3. LPSR drošības iestāžu veiktās izmeklēšanas metodes	161
4. LPSR drošības iestāžu cīņa ar bruņoto pretošanās kustību	173
4.1. LPSR drošības iestāžu darbības uzsākšana pret nacionālo bruņoto pretošanās kustību	173
4.2. Speciālo grupu un aģentu izmantošana komunistiskā režīma pretinieku likvidēšanai un neitralizēšanai no 1945. līdz 1953. gadam	178
4.3. LPSR VDK darbība bruņotās pretošanās kustības iznīcināšanā 1953.-1956. gadā	189
5. LPSR VDM darbība 1949. gada 25. marta Latvijas iedzīvotāju deportācijas sagatavošanā un realizēšanā	195
5.1. PSRS VDM karaspēka un operatīvās darbības pielietošana pret bruņotās pretošanās kustības dalībniekiem un viņu atbalstītājiem pirms 1949. gada 25. marta deportācijas	199
5.2. Legalizēto nacionālo partizānu arestēšana pirms deportācijas	200
5.3. Totalitārā režīma represīvo iestāžu profilakses pasākumi, lai nodrošinātu paredzēto deportācijas norisi	201

5.4. Pretošanās pret LPSR VDM veiktajiem pasākumiem deportēšanas laikā.....	203
6. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana un izlūkošana	205
6.1. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana no 1945. līdz 1953. gadam	205
6.1.1. Specgrupu pielietojums LPSR teritorijā Apvienotās Karalistes un PSRS izlūkošanas un pretizlūkošanas dienestu operatīvās spēles laikā.....	214
6.1.2. LPSR drošības iestāžu darbība repatriantu no Rietumu valstīm vidē.....	217
6.2. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana no 1953. līdz 1956. gadam	220
6.3. LPSR drošības iestāžu izlūkošana no 1952. līdz 1956. gadam....	233
7. LPSR drošības iestāžu cīņa ar pretpadomju darbību	243
7.1. LPSR drošības iestāžu cīņa ar “pretpadomju propagandu un aģitāciju”	243
7.1.1. 1956. gada Ungārijas revolūcija un pretpadomju izpausmju apkarošana LPSR.....	246
7.2. LPSR drošības iestāžu darbība Latvijas reliģisko konfesiju vidē	255
8. LPSR drošības iestāžu loma okupācijas režīma nostiprināšanā un mijiedarbība ar citām LPSR institūcijām	270
8.1. LPSR drošības iestāžu loma okupācijas režīma nostiprināšanā no 1944. līdz 1945. gadam.....	270
8.2. LPSR drošības iestāžu attiecības ar PSKP partiju un izpildvaru, institūciju savstarpējā mijiedarbība.....	275
Secinājumi.....	282
Saīsinājumi.....	294

Activities of the security services of the Latvian SSR (1944 – 1956) ...296

Priekšvārds

Dr. hist., Dr. h. c. (LZA) Kārlis Kangeris,
LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas priekšsēdētājs

Ar 2014. gada 20. augusta Ministru kabineta rīkojumu Nr. 433 Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) izveidotās Valsts drošības komitejas (VDK) zinātniskās izpētes komisijas rakstu 1. sējumā *Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas* bija publicēti VDK zinātniskās izpētes komisijas materiāli no 2015. gada 15., 16. un 17. decembra Liepājas konferences, kurā par saviem pētniecības rezultātiem ziņoja LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas

locekļi, pieaicinātie eksperti un konkursā izraudzītie, komisijas atbalstītie Latvijas Universitātes Fonda stipendiāti. Viena laiku LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas rakstu 1. sējumā nav iekļauti virkne pētījumu, tajā skaitā E. Eglājas-Kristsones, M. Kaprāna, M. Maripū, J. Lazdiņa, E. Grigores-Bāras, L. Muciņa un citu pētnieku 2015. gadā veidotie darbi, kurus izdos rakstu 3. sējumā 2016. gada maijā (4. sējumu paredzēts veidot 2016. gada septembrī ar 2016. gada 11., 12. un 13. augusta starptautiskās zinātniskās konferences materiāliem), savukārt rakstu 2. sējumā gaismu ierauga plašākais Ritvara Jansona pētījums *LPSR drošības iestāžu darbība (1944 – 1956)*. Par šo tematu ar nosaukumu *Latvijas PSR drošības iestāžu darbība un loma okupācijas režīma nostiprināšanā 1944. – 1956.* R. Jansons 2009. gadā aizstāvēja promocijas darbu, tāpēc VDK zinātniskās izpētes komisijas vadība uzskatīja par lietderīgāku īsāka referāta vietā publicēt R. Jansona iesniegto, mazliet pārstrādāto disertāciju visā pilnībā. Jāuzsver, ka R. Jansons līdz 2015. gada martam veica komisijas priekšsēdētāja vietnieka vēstures jautājumos pienākumus.

Patlaban LPSR VDK zinātniskās izpētes komisija savā pētniecības darbā vairāk ir pievērsusies laika posmam pēc Staļina nāves, pēc 1953. gada, tāpēc R. Jansona pētījums esošajā komisijas darba posmā nosedz to laika periodu, kuram komisijas pētniecības darbā pašlaik veltīts mazāk uzmanības. R. Jansons promocijas darba veidošanas laikā strādāja Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centrā, viņam arī bija pieejami šī centra rīcībā esošie materiāli, kas atspoguļojas historiogrāfijā. Izmantots plašs materiālu klāsts, parādot LPSR drošības iestāžu darbību, to struktūru un saistību ar PSRS centrālajām iestādēm un politisko varu Maskavā. Var teikt, ka R. Jansona pētījums varēs citiem pētniekiem, kuri strādās pie VDK tematiem par laika posmu līdz 1956. gadam, būt labs ievads un ceļvedis tālākā problēmas izzināšanā un izprašanā. Jāatzīmē, ka krājuma 2. sējumā ietvertais Ritvara Jansons pētījums *LPSR drošības iestāžu darbība (1944 – 1956)* būtībā būs pirmā Latvijā publicētā monogrāfija par VDK vispārējo darbību. Ja Latvijā ir iznākušas atsevišķas monogrāfijas, tad tās līdz šim ir bijušas saistītas tikai ar specifiskiem VDK darbības aspektiem.

R. Jansons savā pētījumā tuvāk analizē LPSR drošības struktūru izveidošanos galvenokārt sākot ar 1944. gadu — kad Latviju vēlreiz okupēja PSRS bruņotie spēki. Lielākā problēma, veidojot drošības struktūras, bija vietējo kadru trūkums. Tas nozīmēja, ka līdz 1956. gadam LPSR drošības struktūras pakāpeniski papildināja kadri no citām PSRS teritorijām. Cita īpatnēja iezīme bija, ka 1944. un 1945. gadā LPSR drošības iestādes darbojās kopīgi ar PSRS Aizsardzības tautas komisariāta Galveno pretizlūkošanas pārvaldi *SMERŠ*. Kopējais represīvajām iestādēm PSKP dotais uzdevums bija Latvijas attīrīšana no "pretpadomju elementiem", tās no 1944. līdz 1945. gadam represijām pakļāva vairāk nekā 78 000 Latvijas iedzīvotāju. Latvijā 1945. gadā "tīrīšanas" akcijām spēkā bija tās pašas pavēles un paņēmieni, kādus PSRS pielietoja sava Otrā pasaules kara ienaidnieka — nacionālsociālistiskās Vācijas — teritorijās. Represijas atkārtoti okupētajā Igaunijā, Lietuvā un Latvijā bija līdzīgas tām, kādas risinājās Vācijā PSRS okupācijas zonā.

LPSR bija PSRS ārējo robežu teritorijā, kas, atšķirībā no vairuma citu PSRS republiku LPSR drošības iestādēm, izveidoja pienākumu pievērsties pretizlūkošanas darbībai. To noteica arī plašā latviešu trimda Eiropā un vēlāk citur pasaulē, repatriantu atgriešanās un vēlākajos gados arī pirmo Rietumu tūristu parādīšanās okupētajā Latvijā. Sevišķi plašā mērogā LPSR drošības iestādēm iznāca piedalīties "operatīvajās spēlēs" ar Apvienotās Karalistes un ASV izlūkdienestiem. Tāpēc LPSR drošības iestādes arī vērsās pret okupētās Latvijas iedzīvotājiem, daudzus turot aizdomās par sakariem ar ārzemēm un ārzemniekiem. Nonākot LPSR drošības iestāžu redzes lokā, šiem cilvēkiem ceļā lika šķēršļus tālākai normālai dzīvei un izaugsmei, kas, kā uzskata pētījuma autors, arī ir uzlūkojamās par politiskām represijām.

Ja pirmajos pēckara gados LPSR drošības iestādēm galvenais mērķis bija okupētās Latvijas "tīrīšana", "vāciešu atbalstītāju atmaskošana" un citādi, tad ar 1947. gadu par prioritāti kļuva bruņotās pretošanās kustības apkarošana, kas līdz piecdesmito gadu vidum bija LPSR drošības iestāžu spilgtākā darbības pazīme. Šim uzdevumam arī Latvijā cīnā pret nacionāliem partizāniem izveidoja speciālas reģionālo drošības struktūrvienību daļas — LPSR Valsts drošības ministrijas 2N

daļas. Arī 1949. gada marta deportāciju rīkošanā, kurā no Latvijas uz Sibīriju izsūtīja pāri par 44 000 Latvijas iedzīvotāju, LPSR Valsts drošības ministrija bija galvenā represīvā institūcija.

Tikai 1956. gadā nacionālās bruņotās pretošanās kustības darbība skaitījās pilnībā likvidēta. Tad LPSR drošības iestādes varēja pilnībā pāriet uz citu darbības prioritāti — pretizlūkošanu: atmaskot “imperālistisko valstu” iesūtītos “spieģus, diversantus un teroristus”, kaut šai jomā arī jau agrāk represīvās iestādes darbojās.

R. Jansona pētījumā aptverto divpadsmit gadu laikā no LPSR drošības iestāžu darbības starp 1944. un 1956. gadu cieta ap 120 000 Latvijas iedzīvotāju. Līdz divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu vidum drošības iestādes bija izveidojušas visaptverošu sabiedrības kontroles mehānismu:

“Pateicoties LPSR drošības iestāžu darbībai, okupācijas režīms 1944. – 1956. gadā spēja pakļaut Latvijas sabiedrību un to kontrolēt. PSRS un LPSR drošības iestādēm 1944. – 1956. gadā Latvijā bija galvenā loma represiju veikšanā un sabiedrības kontrolē. Līdz ar to LPSR drošības iestādes sekmēja arī tālāku Latvijas sovjetizāciju.”

Vēsturnieks Ritvars Jansons vienmēr uzsvēris *varas vertikāli* — tiešo pavēļu došanu LPSR drošības struktūrām no Maskavas, tāpat arī drošības iestāžu saistību un pakļautību Padomju Savienības komunistiskajai partijai (PSKP). Pētījums neapšaubāmi arī parāda, ka LPSR VDK un tās priekšgājēji – LPSR Valsts drošības tautas komisariāts, LPSR Valsts drošības ministrija, LPSR Iekšlietu ministrija – pēc atkārtotās okupācijas 1944. gadā Latvijā līdz 1956. gadam bija aktīvi līdzdalībnieki Latvijas iedzīvotāju represēšanā, to darbība uzskatāma par prettiesisku.

Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas drošības iestāžu darbība (1944 – 1956)

Dr. hist. Ritvars Jansons

LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas eksperts

Ievads

1940. gada 17. jūnijā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības (PSRS) un nacionālsociālistiskās Vācijas 1939. gada 23. augusta slepenās vienošanās par ietekmes sfēru sadali Eiropā rezultātā PSRS okupēja Baltijas valstis, tajā skaitā Latviju. Lai nodrošinātu okupācijas režīma pastāvēšanu, apspiežot iedzīvotāju pretošanos režīmam, tūlīt pēc valsts okupācijas Latvijā darbību uzsāka PSRS kontrolētās drošības iestādes. PSRS un Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) drošības iestādes Latvijā darbojās visas PSRS okupācijas laikā – no 1940. līdz 1990. gadam – un atjaunotajā Latvijas Republikā līdz 1991. gada 23. augustam.¹ Pēc Latvijas Republikas pilnīgas faktiskās neatkarības atgūšanas tās Augstākā Padome (AP) 1991. gada 23. augustā pieņēma lēmumu *Par PSRS Valsts drošības iestāžu darbības izbeigšanu Latvijas Republikā*. Saskaņā ar minēto lēmumu tika aizliegta PSRS Valsts drošības komitejas (VDK) un LPSR VDK darbība Latvijas Republikas teritorijā. Augstākā Padome VDK darbību Latvijā atzina par noziedzīgu.

Pētījumā analizēta PSRS drošības iestāžu reģionālo struktūrvienību – LPSR drošības iestāžu – darbība no 1944. līdz 1956. gadam. Pētījumā termins “drošības iestādes” attiecināts uz iestādēm, kas nodrošina valsts drošību un valsts iekārtas neaizskaramību, veicot izlūkošanas un pretizlūkošanas darbības, kā arī valsts iekārtas politisko apdraudētāju – valsts noteikto konstitucionālo normu pārkāpēju – neitralizēšanu.

Okupācijas režīma apstākļos LPSR drošības iestādes veica padomju normu pārkāpēju politisko represēšanu, pamatojoties uz Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas (KPFSR) Kriminālkodeksu (KK). PSRS un LPSR drošības iestādes pašas sevi definēja par valsts drošības sargātājām; ar “valsts drošību” tās saprata PSRS valsts un sabiedriskās iekārtas nesatricināmību, negrozāmību un nesagraujamību apstākļos, kad darbojas iekšēji un ārēji šķiriski naidīgi

¹ PSRS Valsts drošības komitejas (VDK) sevišķās daļas PSRS bruņoto spēku Baltijas kara apgabala kontingentā darbojās līdz pat PSRS sabrukumam 1991. gada decembrī. *Šeit un turpmāk, ja nav atzīmēts citādi – autora piezīmes.*

spēki. Tāpat ar “valsts drošību” izprata padomju valsts spēju pretoties iekšējo un ārējo ienaidnieku kaitnieciski graužošai darbībai.² Savukārt par “valsts drošības sargāšanu” padomju drošības iestādes uzskatīja valsts nodrošinātu sistēmu, kas veidota valsts un sabiedriskās iekārtas, valsts neatkarības, teritoriālās neaizskaramības, militārās un ekonomiskās varenības, zinātniski tehniskā potenciāla, kā arī citu PSRS interešu sargāšanai no iekšējo un ārējo ienaidnieku graužām darbībām. PSRS un LPSR drošības iestāžu uzdevumu starpā bija panākt drošību, savlaicīgi konstatējot drošības pārkāpumu, novēršot pretnieka izlūkošanu, politiskas, ideoloģiskas, militāras, ekonomiskas un citas akcijas, kuras vērstas pret PSRS. Tāpat PSRS un LPSR drošības iestāžu uzdevumos ietilpa ar pretizlūkošanas palīdzību nodrošināt to objektu aizsardzību, kas ir vai varētu būt pakļauti ienaidnieka uzbrukumam, garantējot šo objektu aizsardzības režīma ievērošanu.³ Vēršanos pret iekšējiem un ārējiem ienaidniekiem valsts drošības iestādes pamatoja ar “sociālisma iekarojumu” nosargāšanas nepieciešamību.

Komunistiskais totalitārais režīms⁴ drošības iestādes noteica kā “izpildu-rīcības orgānus”, ko, ievērojot iestāžu reālo darbību, uzskatīja par “politiskiem orgāniem”⁵. PSRS un LPSR drošības iestāžu kā politisku iestāžu definējums nosaka to būtību. Demokrātiskiem režīmiem nav raksturīga drošības iestāžu klaji politiska ievirze, kas gan atsevišķos gadījumos neizslēdz to politizāciju. Savukārt viena no totalitārisma iezīmēm ir režīma nodrošināšana ar hipertrofētu slepeno

² *Контрразведывательный словарь*, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: Научно-издательский отдел, 1972, С. 72 – 73. Pieejams: <http://www.pseudology.org/Abel/KRSlover2.pdf>

³ *Контрразведывательный словарь*, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: Научно-издательский отдел, 1972, С. 205 – 206.

⁴ Terminu “komunistiskais režīms” autors lieto šaurākā, Satversmē nostiprinātā kontekstā, saprotot PSRS totalitāro, autoritāri birokrātisko režīmu. *Red. piez.*

⁵ *История советских органов государственной безопасности: учебник*, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977. С. 5. Pieejams: <http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/istoria1.pdf>

policiju, kas panāktu iedzīvotāju bezierunu pakļaušanos totalitārajam režimam. Vardarbība un terors ir totalitārisma universāls līdzeklis iekšējās un iespēju robežās arī ārējās politikas īstenošanai. Komunistiskā totalitārā režīma nodrošināšanas līdzeklis bija PSRS un LPSR drošības iestādes. Padomju Savienības komunistiskā partija (PSKP) drošības iestādēm deva uzdevumu uzticīgi sargāt padomju sabiedrību no imperiālistisko valstu izlūkdienestu kaitīgas darbības, dažāda veida ārvalstu pretpadomju centriem un citiem naidīgiem elementiem.⁶ Drošības panākšana PSRS un LPSR drošības iestādēm saistījās arī ar valsts noslēpumu sargāšanu ministrijās, resoros un uzņēmumos, valsts slepeno – šifrēto un kodēto – sakaru funkcionēšanas kontroli, slepenās korespondences nogādi, ministriju un resoru radiosakaru kontroli.

Ievērojams, ka sākotnēji drošības iestāžu darbība LPSR netika atainota PSRS plašsaziņas līdzekļos. Pirmie dokumentālā kino kadri par drošības iestāžu darbību sabiedrībai kļuva pieejami tikai divdesmitā gadsimta sešdesmito gadu sākumā. Par drošības iestāžu darbību sāka rakstīt presē tikai divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu beigās. Sākot ar laiku, kad padomju sabiedrību sāka informēt par valsts drošības iestāžu darbību, LPSR valsts drošību definēja kā padomju sociālistiskās valsts politisko un ekonomisko pamatu un valsts robežu aizsardzības sistēmu.

Valsts drošības aizsardzība saskaņā ar PSRS 1936. gada konstitūciju ietilpa PSRS augstāko valsts varas un valsts pārvaldes orgānu kompetencē. Valsts drošības orgānu sistēmas centrālais posms bija PSRS Ministru Padomes (MP) VDK. 1954. gadā nodibinātā LPSR VDK veica valsts drošības aizsardzību okupētās Latvijas teritorijā.⁷

Pētījumā analizēta LPSR drošības iestāžu darbība, ievērojot minētās definīcijas un komunistiskā totalitārā režīma nostādnes. Konkrētajā drošības iestāžu darbības apskatā neietilpst citu LPSR represīvo iestāžu – LPSR Iekšlietu ministrijas (IeM) un tās pakļautībā

⁶ Брежнев, Л. И. *Отчет Центрального Комитета КПСС и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики*. Москва: Политиздат, 1976, С. 100.

⁷ "Valsts drošība", *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*, 3. sēj., Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Rīga: Zinātne, 1970, 623. lpp.

esošo iekšlietu iestāžu darbības analīze. Tas saistāms ar to, ka iekšlietu iestādes šeit izprastas kā iestādes, kas apkaro noziedzīgus nodarījumus, kas nav saistīti ar valsts iekārtas apdraudējumu un padomju konstitucionālo normu pārkāpumiem. LPSR represīvo iestāžu – iekšlietu tautas komisariāta (leTK) un leM – darbība laika posmā no 1944. līdz 1956. gadam bija salīdzinoši atšķirīga no drošības iestāžu darbības. LPSR iekšlietu iestādes ne tikai apkaroja noziedzīgo darbību, bet no divdesmitā gadsimta četrdesmito gadu otrās puses līdz piecdesmito gadu sākumam aptvēra plašu kompetenču klāstu, kas neatbilst iepriekš raksturotajai drošības iestāžu kompetencei. LPSR leTK ietilpa tādas pārvaldes kā Milicijas, ieslodzījumu vietu, Šoseju un Arhīvu pārvaldes. LPSR leTK arī veica politiskās represijas, tomēr tās neuzskatīja par iekšlietu iestāžu prioritāti. Īpaši spilgti LPSR leTK piedalīšanās politiskajās represijās izpaudās laikā no 1944. līdz 1947. gadam, apkarojot nacionālās bruņotās pretošanās kustības dalībniekus. Minētajā laikā cīņa pret nacionālajiem partizāniem bija LPSR leTK Bandītisma apkarošanas daļas (BAD) kompetence. Viens no apstākļiem, kādēļ 1947. gadā šo daļu nodeva LPSR Valsts drošības ministrijai (VDM), bija apstāklis, ka cīņa ar pretošanās kustības dalībniekiem bija atzīta par drošības iestāžu prioritāti. Ievērojot minēto, pētījumā, analizējot LPSR drošības iestāžu darbību pret bruņoto pretošanās kustību, būs skatīta arī LPSR leTK BAD darbība, tomēr kopumā LPSR iekšlietu iestāžu darbība ir atsevišķa pētījuma vērts jautājums, kas konkrētajā apskatā nav ietverts.

Pētījumā analizēta tikai LPSR drošības iestāžu kā PSRS drošības iestāžu struktūrvienību darbība. Galvenokārt pētniecībai nepieciešamo avotu nepieejamības dēļ PSRS tiešās pakļautības drošības iestāžu, kā PSRS Aizsardzības tautas komisariāta Galvenā pretizlūkošanas pārvalde *SMERŠ*⁸ un robežapsardzes vienības, darbības Latvijā atspoguļojums apskatā nav iekļauts. Tomēr pētījumā ir ieskicēti LPSR drošības iestāžu kontakti ar šīm iestādēm.

Pētījumā analizēta šādu LPSR drošības iestāžu darbība: LPSR Valsts drošības tautas komisariāts (VDTK) (1944. gada jūlijs – 1946. gada 22. marts); LPSR VDM (1946. gada 22. marts – 1953. gada

⁸ СМЕРШ (saīsinājums *Смерть шпионам!*, “Nāve spiegiem!” – krievu val.).

15. marts); LPSR IeM Drošības pārvalde (1953. gada 15. marts – 1954. gada 13. marts); LPSR VDK (1954. gada 13. marts – 1956. gads).

Divdesmitā gadsimta četrdesmitajos un piecdesmitajos gados LPSR drošības iestāžu statuss mainījās. LPSR valsts pārvaldes sistēmā LPSR VDTK, VDM un IeM bija LPSR ministrijas statuss, bet VDK – komitejas. Turklāt pēc Lavrentija Berijas (1899 – 1953) apstiprināšanas par PSRS iekšlietu ministru no 1953. gada 13. aprīļa līdz 1954. gada 10. aprīlim PSRS un attiecīgi LPSR iekšlietu un drošības ministrijas tika apvienotas. Ievērojot minēto, pētījumā analizēta vairāku LPSR drošības iestāžu darbība, nevis definēts, ka no 1944. līdz 1956. gadam darbojusies viena LPSR drošības iestāde.

Pētījuma hronoloģija noteikta, ņemot vērā LPSR drošības iestāžu darbībā notikušās izmaiņas. 1944. gads izvēlēts kā sākuma gads tāpēc, ka līdz ar PSRS veikto reokupāciju 1944. gada jūlijā LPSR drošības iestāžu darbība nostabilizējās. Savukārt 1956. gads kā pētījuma gala robeža, jo minētajā laikā ievērojami mainījās LPSR VDK prioritātes. Bruņotās pretošanās kustības apspiešanas vietā par vienīgo prioritāti kļuva pretizlūkošana. Sakarā ar bruņotās pretošanās likvidēšanu LPSR VDK vadība 1956. gada 25. oktobra sanāksmē LPSR VDK darbiniekiem uzdeva jaunus uzdevumus: “izstrādāt”⁹ personas, kuras bija potenciālie “kapitālistisko valstu izlūkdienestu aģenti”, no ieslodzījuma vietām atgriezušies “naidīgi elementi”, “legalizēti” nacionālie partizāni un citi “buržuāziskie nacionālisti”. Vēl pirms tam – 1954. gadā – jaunie pretizlūkošanas uzdevumi bija iezīmēti PSKP Centrālās komitejas (CK) 1954. gada 12. marta lēmumā *Par valsts drošības iestāžu darbu*¹⁰, kas bija saistošs arī LPSR drošības iestādēm. Minētajā lēmumā par pretizlūkošanas galvenajiem uzdevumiem pasludināja imperiālistisko valstu iesūtīto spiegu, diversantu un teroristu atklāšanu un atmaskošanu.

LPSR drošības iestāžu darbība 1950. gados bija atšķirīga no vairuma citu PSRS republiku drošības iestāžu darba, jo bruņotās pretošanās izpausmes Latvijā notika vēl 1956. gadā. Turklāt

⁹ *Izstrādāt* – veikt operatīvo darbību pret trimdu, nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem un citādi. *Izstrādē* ietilpst novērošana, informācijas ieguve par cilvēku ar aģentu un informatoru palīdzību u.c., kas visas ir operatīvas darbības.

¹⁰ Постановление ЦК КПСС О работе органов государственной безопасности.

piecdesmito gadu vidū un otrajā pusē Latvijā no ieslodzījuma atgriezās pēc Otrā pasaules kara beigām ar salīdzinoši nelieliem brīvības atņemšanas termiņiem – pieciem līdz desmit gadiem – politiski notiesātie okupētās Latvijas iedzīvotāji, kā arī vairums iedzīvotāju, kuri bija izdzīvojuši pēc masveida deportācijām. Minētās izmaiņas LPSR drošības iestāžu darbībā tieši no 1944. gada līdz 1956. gadam ļauj analizēt iestāžu darbību visā tās daudzpusībā un dinamikā, pievēršot uzmanību dažādiem iestāžu attīstības posmiem.

Pētījumā analizēta arī LPSR drošības iestāžu loma okupācijas režīma nostiprināšanā, sniedzot zinātnisku pamatojumu 1996. gada 22. augusta Saeimas *Deklarācijas par Latvijas okupāciju* sniegtajam PSRS veiktās okupācijas novērtējumam:

“[...] Otrā pasaules kara beigu posmā PSRS atjaunoja savu okupācijas režīmu Latvijā. [...] Okupācijas režīms iznīcināja nevainīgus cilvēkus, vairākkārt veica iedzīvotāju masveida deportācijas un citas represijas, nežēlīgi sodīja tos, kuri bruņotā vai citādā veidā iestājās par Latvijas neatkarības atjaunošanu [...]”¹¹

Termins “okupācijas režīms” pētījumā izmantots LPSR drošības iestāžu darbības analīzei izvēlētajā laika posmā atbilstoši Latvijas Republikas tiesību aktos, kā *Deklarācija par Latvijas okupāciju* un Saeimas 2005. gada 12. maija *Deklarācija par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko republiku savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma nosodījumu*, lietotajam. 1940. gada PSRS veiktā Latvijas okupācija un 1944. gada reokupācija ir ne tikai juridisks, bet arī vēsturisks fakts, tādēļ pētījumā vērsta uzmanība uz to, lai noskaidrotu, kā reokupācijas process bija saistīts ar LPSR drošības iestāžu darbību.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot LPSR drošības iestāžu darbības raksturīgākās iezīmes PSRS drošības iestāžu sistēmā no 1944. līdz 1956. gadam un šo iestāžu mijiedarbību ar PSRS un LPSR politiskās varas institūcijām. Mērķa sasniegšanai izvirzīti šādi uzdevumi:

- 1) izvērtēt visus pieejamos pētījuma tematikai atbilstošos avotus un šo avotu pietiekamību tēmas atspoguļošanai;

¹¹ Deklarācija par Latvijas okupāciju: Saeimas 1996. gada 22. augusta deklarācija, *Latvijas Vēstnesis*, 2000, 4. janvāris, Nr. 1 (1912).

- 2) atrast to, kāds bija PSRS un LPSR drošības iestāžu darbības normatīvais pamatojums, PSRS un LPSR drošības iestāžu represiju normatīvais pamats;
- 3) analizēt LPSR drošības iestāžu darbību;
- 4) izpētīt LPSR drošības iestāžu pakļautību un PSRS drošības iestāžu vadības ietekmi uz LPSR drošības iestāžu darbību;
- 5) noteikt, kā LPSR drošības iestādes, būdamas PSRS drošības iestāžu reģionālās struktūrvienības, okupētās Latvijas Republikas teritorijā veica drošības iestāžu funkcijas;
- 6) noskaidrot, kā LPSR drošības iestādes kontrolēja sabiedrību un pret kādiem okupētās Latvijas iedzīvotājiem, iedzīvotāju grupām PSRS un LPSR drošības iestādes vērsās pastiprināti;
- 7) analizēt, kādas represijas LPSR drošības iestādes lietoja laikā no 1944. līdz 1956. gadam un kādi apstākļi noteica represiju veidu maiņu;
- 8) izpētīt, kādas bija LPSR drošības iestāžu attiecības ar PSKP un izpildvaru, kā tās savstarpēji mijiedarbojās; noskaidrot, kāda bija LPSR drošības iestāžu un to veikto represiju nozīme okupācijas režīma nostiprināšanā Latvijā.

Pētījumā analīzei izmantotas vairākas pētniecības metodes. Pārsvārā darbā izmantota vēsturiski salīdzinošā metode. Lai izpētītu LPSR drošības iestāžu kā PSRS drošības iestāžu struktūrvienību darbību, nepieciešams salīdzināt LPSR drošības iestāžu darbību ar kopējo PSRS drošības iestāžu darbību. Daudzos gadījumos LPSR drošības iestāžu dokumentu trūkuma dēļ LPSR drošības iestāžu darbība salīdzināta ar Lietuvas PSR un Igaunijas PSR drošības iestāžu darbību. Salīdzinājums ar Lietuvas PSR un Igaunijas PSR drošības iestāžu darbību ir nepieciešams arī tādēļ, ka PSRS veiktā trīs Baltijas valstu reokupācija 1944. gadā notika gandrīz vienlaicīgi. Turklāt tādi apstākļi kā nacionālā sastāva, ģeogrāfiskā novietojuma, lielā emigrantu skaita uz Rietumu valstīm līdzība noteica padomju drošības iestāžu darbības līdzību. Dažos gadījumos, lai parādītu kopsakarības ar drošības iestāžu darbību PSRS ietekmes sfērā Austrumeiropā, LPSR drošības iestāžu darbība salīdzināta ar “sociālistisko valstu” drošības iestāžu darbību.

Pētījumā izmantota arī vēsturiski ģenētiskā metode, lai atspoguļotu LPSR drošības iestāžu darbības īpatnības dažādos laika posmos un šo darbību izmaiņu cēloņus. Šī metode noderīga, analizējot LPSR drošības iestāžu evolūciju un izmaiņas represiju veidos un to pielietojumā.

Lai pētījumā pilnvērtīgi atspoguļotu LPSR drošības iestāžu darbības attīstību izvēlētajā laika posmā, izmantota arī problēmu hronoloģiskā metode, proti, problemātika izklāstīta hronoloģiskā secībā.

Pētījumā izmantoti arī struktūru sistēmu metodes elementi. Darbā pētāmais fenomens – LPSR drošības iestādes – atainotas kā sistēma, kura darbojas kā lielākas sistēmas – PSRS drošības iestāžu – sastāvdaļa. Pētīta LPSR drošības iestāžu struktūra un funkcijas. Līdz ar to tiek modelēta elementu savstarpējā mijiedarbība gan pašās LPSR drošības iestādēs, gan LPSR drošības iestāžu mijiedarbība ar PSRS drošības iestādēm kopumā. Viena no struktūru sistēmu metodes pielietošanas priekšrocībām ir iespēja modelēt sistēmas mijiedarbību ar ārpasauli. Pētījuma kontekstā bija svarīgi atspoguļot LPSR drošības iestāžu mijiedarbību ar ārpasauli; šajā gadījumā LPSR drošības iestāžu mijiedarbību ar Latvijas komunistisko partiju (LKP) (arī dēvēta par Latvijas komunistisko (boļševiku) partiju (LK(b)P)) un LPSR MP. Šī elementu mijiedarbības atainošana ir svarīga, lai noskaidrotu, kāda bija LPSR drošības iestāžu darbības mijiedarbība ar PSRS un LPSR politiskās varas institūcijām, kā arī LPSR drošības iestāžu un to veikto represiju nozīmi okupācijas režīma nostiprināšanā Latvijā.

LPSR drošības iestāžu darbības, to mijiedarbību ar PSRS drošības iestāžu vadību un tai pakļautajām struktūrām izpēte ir nozīmīgs solis visa komunistiskā okupācijas režīma Latvijā, it īpaši šī režīma represīvās politikas, izpētē. LPSR drošības iestāžu darbības izpēte līdz šim nav bijusi pietiekama.

Ievērojams, ka analīzei izmantoti daudzi līdz pētījuma veikšanai nepublicēti drošības iestāžu dokumenti un citi avoti par PSRS un LPSR drošības iestāžu darbību.

1. Avotu un literatūras apskats

1.1. Pētījuma avoti

LPSR drošības iestādes bija pakļautas PSRS normatīvajiem aktiem. Tās izpildīja PSRS drošības iestāžu pavēles un varas hierarhijā augstāk par drošības iestādēm stāvošās PSKP¹² lēmumus. Apskatā avoti izkārtoti atbilstoši svarīgumam. Pirmkārt, analizēti PSRS normatīvie akti un tiem līdzvērtīgs Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) CK 1943. gada lēmums. Otrkārt, izvērtēti PSRS varas hierarhijā augstāk par LPSR drošības iestādēm stāvošās PSKP dokumenti, kas atspoguļo drošības iestāžu darbību. Treškārt, apskatīti PSRS drošības iestāžu dokumenti, kas piemērošanas ziņā augstāki par LPSR drošības iestāžu dokumentiem. Visbeidzot, analizēti LPSR drošības iestāžu dokumenti.

1.1.1. PSRS normatīvie akti

PSRS normatīvo aktu kā avotu izmantošana ļauj izprast PSRS un LPSR drošības iestāžu darbības normatīvo pamatu un LPSR drošības iestāžu pakļautības aspektus. Laika posmā no 1944. līdz 1956. gadam atsevišķi LPSR drošības iestāžu darbību regulējošie normatīvie akti nebija pieņemti. PSRS VDTK un VDM izveidoja, pamatojoties uz 1943. gada 14. aprīļa PSRS AP dekrētu un 1946. gada 15. marta PSRS AP lēmumu. Atzīmējams, ka Krievijas arhīvesti publicēto PSRS drošības dokumentu arheogrāfiskajos paskaidrojumos tikai atsaucas uz minētajiem dokumentiem¹³, publicējot VK(b)P CK 1943. gada 14. aprīļa lēmumu *Par Valsts drošības tautas komisariāta izveidošanu* un PSRS

¹² Šeit un turpmāk avotu apskatā PSKP vispārīgā kontekstā attiecināts gan uz PSKP, gan uz LKP, kā arī aptver iepriekšējos nosaukumus.

¹³ “Органы внутренних дел и госбезопасности Советского государства: хроника реорганизаций и назначений”, Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 138 – 139. Pieejams: <http://www.memo.ru/uploads/files/724.pdf>

VDM 1946. gada 22. marta pavēli par VDM dibināšanu¹⁴. Šāds publicēšanas veids liecina, ka 1943. gada 14. aprīļa PSRS AP dekrēts un 1946. gada 15. marta PSRS AP lēmums kā avoti neatklāj drošības iestāžu darbības saturu. Tas labāk izdarāms ar VK(b)P CK 1943. gada 14. aprīļa lēmuma par PSRS VDTK dibināšanu¹⁵ publicēšanas palīdzību.

Jābilst, ka PSRS totalitārajā režīmā PSKP bija valdošā valsts institūcija, kas noteica citu valsts institūciju darbību, arī to, kas formāli īstenoja likumdošanas varu. Faktiski PSKP bija saplūdusi ar likumdošanas varu. PSKP CK un tās Prezidija lēmumiem par PSRS un LPSR drošības iestāžu darbību bija normatīvs raksturs, un tie vienlīdz vērtējami kā formālie PSRS normatīvie akti. Vairākos gadījumos PSKP CK un tās Prezidija lēmumiem bija lielāks svars nekā PSRS AP un MP normatīvajiem aktiem par drošības iestāžu darbību. Tas secināms, ievērojot to, ka lēmumi bija detalizētāki, atainoja drošības iestādēm uzticētās funkcijas, niansētāk definēja galvenos uzdevumus un drošības iestāžu struktūru. Ievērojot minēto, darbā drošības iestāžu analīze veikta, pamatojoties uz VK(b)P CK 1943. gada 14. aprīļa lēmumu *Par Valsts drošības tautas komisariāta izveidošanu*. Minētais lēmums sniedz informāciju par PSRS un līdz ar to arī par LPSR drošības iestāžu evolūciju un pamatfunkcijām.

Vadoties no PSRS normatīvajiem aktiem, iespējams noteikt, kad konkrētas PSRS un attiecīgi LPSR drošības iestādes sākušas savu darbību un kad beigušas. Minētā noskaidrošanā izmantots arī 1954. gada 13. marta PSRS AP Prezidija dekrēta par PSRS VDK izveidošanu projekts¹⁶, jo dekrēts līdz šim nav publicēts.

¹⁴ “Постановление ЦК ВКП(Б) “Об организации народного комиссариата государственной безопасности””, “№155. Приказ МГБ СССР № 00107 “О переименовании органов НКГБ”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 622 – 623; 634 – 635.

¹⁵ 1946. gadā notikusī VDTK pārveide par VDM neizmainīja iepriekšminētajā CK lēmumā ietvertos drošības iestāžu darbības pamatzudevumus

¹⁶ “№ 1. Протокол от 8 февраля. 1.0.3. [Приложение 3]. Проект. Указ Президиума Верховного Совета СССР “Об образовании Комитета по делам государственной безопасности при Совете Министров СССР” [4 февраля 1954 г.]”, *Постановления. 1954 – 1958*, том 2. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. В 3

Drošības iestāžu statusu un uzdevumus vispārīgi noteica PSRS un LPSR konstitūcijas¹⁷. Savukārt PSRS un LPSR drošības iestāžu no 1944. līdz 1956. gadam izmantotās materiālās krimināltiesību normas bija KPFSR Kriminālkodekss¹⁸, īpaši tā panti par kontrrevolucionāriem noziegumiem un sevišķi bīstamiem noziegumiem pret pārvaldības kārtību, kas sniedz ieskatu par drošības iestāžu īstenoto represiju formālo normatīvo ietvaru.

1.1.2. Citi PSKP un LKP dokumenti, kas atspoguļo drošības iestāžu darbību

Arī citi PSKP dokumenti ļauj analizēt LPSR drošības iestāžu un PSKP attiecības, izdarīt secinājumus par LPSR drošības iestāžu pakļautību. Īpaša vieta pētījumā ierādīta PSKP CK 1953. gada 12. jūnija lēmumam par LPSR, kura projektu uzrakstīja PSKP CK sekretariāta vadītājs un sekretārs Ņikita Hruščovs (1894 – 1971). Ņ. Hruščova vadības laikā politiskās konjunktūras dēļ neminētais lēmums nekur līdz šim nav publicēts. Autora rīcībā esošo – Ņ. Hruščova ziņojuma par LPSR un PSKP CK 1953. gada 12. jūnija lēmuma par LPSR – dokumentu kopijas ļauj secināt, ka tekstuāli abi dokumenti ir gandrīz vienādi.¹⁹ 1953. gada 12. jūnija lēmumā par LPSR norādīts, ka LKP galvenais uzdevums ir īsā laikā sagatavot, audzināt un izvirzīt latviešu kadrus vadošā partijas, padomju un saimnieciskajā darbā.²⁰ Ņ. Hruščovs savā ziņojumā par LPSR, kas kalpoja par pamatu PSKP CK lēmumam, secināja, ka Latvijā ar “nacionālistisko pagrīdi” galvenokārt cīnījušies uz Latviju atbraukušie VDM darbinieki, kuri neprot latviešu valodu,

томах, глав. ред. А. Фурсенко. Москва: РОССПЕН, 2006, С. 20. Pieejams:
<http://sovdoc.rusarchives.ru/elib/prezidium-ck-kpss-1954-1964-volume-2/files/assets/basic-html/page6.html>

¹⁷ *Zociālistisko Padomju Republiku Savienības Konstitūcija (Pamatlikums). Visu zemju proletārieši, savienojaties!* Maskava: Literatūras izdevniecība svešās valodās, 1940; *Latvijas Padomju Zociālistiskās Republikas Konstitūcija (Pamatlikums)*. Ar Latvijas PSR Augstākās Padomes 2. un 3. sesijā pieņemtiem grozījumiem un papildinājumiem. Rīga: Polītisko rakstu apgāds, 1944.

¹⁸ Уголовный кодекс РСФСР. Москва: ГИЮЛ, 1950, С. 256.

¹⁹ Krievijas Valsts Jaunāko laiku arhīvs (KVJLA), 5. f., 30. apr., 6. l., 20. – 29. lp.

²⁰ KVJLA, 5. f., 30. apr., 6. l., 28. lp.

slikti orientējas vietējos apstākļos un tādēļ viņiem nav saikne ar vietējiem iedzīvotājiem. Nacionālisti to izmantojot un uzsverot, ka notiekot okupantu cīņa pret latviešiem.²¹ Līdz ar to Ņ. Hruščovs uzsvēra, ka LPSR jāizvirza latviešu kadri, īpaši LPSR iekšlietu ministrijā. Šādu viedokli akceptēja PSKP CK. Abi dokumenti ir būtiski, lai izprastu 1953. gadā notikušās pārmaiņas LPSR leM un tās darbībā.

Darbā drošības iestāžu darbības analīzei izmantota arī PSRS iekšlietu ministra Sergeja Kruglova²² (1907 – 1977) 1954. gada 4. februāra vēstule PSKP CK Prezidijam par valsts drošības iestāžu atdalīšanu no iekšlietu iestādēm²³, kas kalpoja par pamatu PSKP CK Prezidija 1954. gada 12. marta lēmumam par PSRS VDK izveidošanu. PSKP CK Prezidija 1954. gada 12. marta lēmumā tika noteikta PSRS VDK struktūra, kas būtiski mainījās tikai 1967. gadā sakarā ar ideoloģiskās pretizlūkošanas pārvaldes izveidošanu un astoņdesmito gadu beigās sakarā ar PSKP vēlmi demonstrēt drošības iestāžu demokratizāciju.

PSKP CK un tās Prezidija lēmumi vērtējami kā PSRS un attiecīgi arī LPSR drošības iestādēm uzticēto uzdevumu objektīvi atspoguļotāji. Lēmumos definētā PSRS drošības iestāžu struktūra un attiecīgi veidotais LPSR drošības iestāžu struktūras pakārtojums arī objektīvi atbilst tai struktūrai, kuru PSRS drošības iestādes izmantoja savai uzbūvei.

PSKP CK Prezidija 1954. gada 8. februāra sēdes protokols²⁴ ataino PSKP attieksmi pret drošības iestādēm un atklāj PSKP centienus nodrošināt kontroli pār drošības iestādēm. Dokumentā daļēji stenografēts minētās sēdes otrais darba kārtības jautājums *Par PSRS*

²¹ KVLJA, 5. f., 30. apr., 6. l., 21. lp.

²² Сергей Никифорович Круглов.

²³ “Письмо С. Н. Круглова в Президиум ЦК КПСС о выделении органов Государственной безопасности из МВД”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 684 – 687.

²⁴ “Протокол № 50. Заседание 8 февраля 1954 г. 2 пункт [Об образовании Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР]”, *Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, том 1. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. В 3 томах, глав. ред. А. Фурсенко. Москва: РОССПЕН, 2003, -С. 19 – 24.

valsts drošības komitejas dibināšanu. Stenogrammā, kur pierakstīts sēdē apspriestais par PSRS VDK dibināšanu, parādīta PSKP vadības attieksme pret drošības iestādēm pēc L. Berijas gāšanas no PSRS MP priekšsēdētāja vietnieka un iekšlietu ministra amatam. PSKP CK Prezidija 1954. gada 8. februāra sēdē paustais, ka drošības iestādes ir tikai PSKP nodaļa, sakrīt ar citos PSKP dokumentos no 1953. gada vasaras līdz 1964. gadam minēto un atspoguļo partijas vadības, arī Ņ. Hruščova nostāju par drošības iestāžu stingras pakļautības PSKP nepieciešamību. Stenogrammas saturs pamatvirzienos atbilst sēdē spriestajam. Kā vēsta dokumenta arheogrāfiskais apraksts, minēto CK Prezidija sēdi protokolēja tikai melnrakstā. Ar roku rakstītais teksts vietām grūti saprotams, lietoti saīsinājumi, norautas vārdu galotnes. Minētais ļauj secināt, ka, vēlāk, interpretējot runāto, varēja rasties kļūdas.

Pētījumā LPSR drošības iestāžu darbības izpētē kā avoti izmantoti 1953. gada jūnija LKP CK Plēnuma lēmumi.²⁵ Lēmumi pētījumā kalpo par avotu, lai izsekotu izmaiņām LPSR drošības iestādēs tūlīt pēc Josifa Staļina (1878 – 1953) nāves. 1953. gada jūnija LKP CK Plēnuma lēmumi pierāda nacionālo kadru izvērzišanu LPSR drošības iestāžu vadībā. Jāņem vērā, ka Plēnums notika L. Berijas veikto un paredzēto reformu gaisotnē. Viena no L. Berijas 1953. gada politikas pamatiezīmēm bija nacionālo republiku atbalsta iegūšana savas varas nostiprināšanai. Pēc L. Berijas gāšanas no amata un notiesāšanas 1953. gada vasarā arī PSKP un LKP kadru politika nacionālo republiku drošības iestādēs mainījās – nacionālo kadru daudzums vadošos amatos tika krasi samazināts. Līdz ar to 1953. gada jūnija LKP CK Plēnuma lēmumi kā vēsturiski dokumenti satur informāciju par kadru politikas izmaiņām vienīgi 1953. gada jūnijā un jūlijā.

Lai pētītu LPSR drošības iestāžu kadru sastāvu un tā izmaiņas no 1953. gada augusta līdz 1956. gada decembrim, pētījumā izmantoti citi LKP dokumenti. Darbā analizēta LKP CK sarakste ar LPSR drošības iestādēm.²⁶ Lielākā daļa no tās ir LKP CK pieprasījumi LPSR drošības iestādēm par dažādu LKP CK un LPSR drošības iestāžu, kā arī citu

²⁵ LVA, PA-101. f. (LKP CK, 1940. – 1991), 16. apr., 9. l.

²⁶ LVA, PA-101. f.; PA-102. f. (LKP Rīgas pilsētas komiteja, 1940 – 1991).

institūciju, piemēram, par LPSR iekšlietu iestāžu, *SMERŠ*, PSRS bruņoto spēku daļu, robežapsardzes, savstarpējām domstarpībām, kā arī pieprasījumi par atsevišķiem partijas biedriem. Minētie dokumenti ir autentiski dokumentu otrie eksemplāri. Ievērojams, ka šie dokumenti atspoguļo subjektīvu īstenības atspoguļojumu, jo kā prioritāro un vienīgo pareizo patiesības noskaidrošanā izvirza LKP viedokli. Šādu subjektivitāti nosaka totalitārā režīma uzbūve, kurā valdošā ir PSKP. Neskatoties uz minēto, LPSR drošības iestāžu analīzei šo dokumentu izmantošana ir nepieciešama, lai iegūtu faktu materiālu par LPSR drošības iestāžu pakļautību un to, kā LPSR drošības iestādes darbojās mijiedarbībā ar PSKP. Citi dokumenti, kas atspoguļotu LKP un LPSR drošības iestāžu konfliktsituācijas, nav saglabājušies. Līdz ar to minēto dokumentu sniegtais faktu materiāls problemātikas izpētē ir neatsverams.

LKP apriņķu un rajonu komiteju fondi²⁷ pētījumā izmantoti LKP apriņķu un rajonu komiteju un LPSR drošības iestāžu apriņķu daļu attiecību analīzei. LKP apriņķu daļu dokumentos konstatējams, kā LKP apriņķu daļas vadīja drošības iestāžu apriņķa daļu darbību, taču galvenais iemesls, kādēļ minētie dokumenti izmantoti pētījumam, ir LKP un drošības iestāžu cīņas par varu dokumentējums pēc Otrā pasaules kara Latvijas apriņķos. Apriņķu LKP komiteju un drošības iestāžu daļu konkurence un mijiedarbība pētījumā ļauj atklāt tendences arī LKP un LPSR drošības iestāžu attiecībās četrdesmito gadu otrajā pusē. Lai gan minētie LKP dokumenti atspoguļo arī LPSR drošības iestāžu viedokli, tajos dominē LKP viedoklis par to, kā būtu jādarbojas drošības iestādēm. Līdz ar to dokumenti skatāmi kā LKP vadības subjektīvs ieskaits par atbilstošu drošības iestāžu rīcību, tomēr tie atsevišķos jautājumos neatspoguļo drošības iestāžu viedokli un tātad arī rīcību. Konstatējot minētās neatbilstības, var izdarīt secinājumus par izšķirošo lomu gan attiecīgajos drošības iestāžu jautājumos, gan arī vispārīgi.

²⁷ LVA, PA-102. f.; PA-103. f. (LKP Daugavpils pilsētas komiteja, 1940 – 1950); PA-111. f. (LKP Rīgas pilsētas Oktobra rajona komiteja, 1940 – 1991); PA-114. f. (LK(b)P Bauskas apriņķa komiteja, 1940 – 1950); PA-120. f. (LK(b)P Kuldīgas apriņķa komiteja, 1940 – 1950); PA-131. f. (LKP Ventspils pilsētas komiteja, 1945 – 1991).

1.1.3. PSRS un LPSR drošības iestāžu dokumenti

a. PSRS un LPSR drošības iestāžu nolikumi un rīkojumi

PSRS un LPSR drošības iestāžu nolikumu un rīkojumu analīze izmantota, lai analizētu LPSR drošības iestāžu darbību, pētītu LPSR drošības iestāžu pakļautību un PSRS drošības iestāžu vadības ietekmi uz LPSR drošības iestāžu darbību un noteiktu, kā LPSR drošības iestādes, būdamas PSRS drošības iestāžu struktūrvienības, okupētajā Latvijas teritorijā veica drošības iestāžu funkcijas. Darbā analizētajā laika posmā PSRS VDTK (no 1946. gada VDM) un līdz ar to arī LPSR VDTK un VDM darbību noteica PSRS Tautas Komisāru Padomes (TKP) 1943. gada 2. jūnijā apstiprinātais *PSRS Valsts drošības tautas komisariāta nolikums*. Tas ir vienīgais zināmais nolikums, kurš laikā no 1944. līdz 1959. gadam noteica PSRS drošības iestāžu darbību. Nolikums līdz šim nav publicēts. Autora rīcībā ir šī nolikuma atslepenotā, bet Krievijas Valsts Federācijas arhīvā vēl nefondētā dokumenta kopija, kuras saturs neliek šaubīties par dokumenta autentiskumu. 1943. gada 2. jūnijā apstiprinātais *PSRS Valsts drošības tautas komisariāta nolikums* sniedz bagātīgu informāciju par PSRS VDTK dibināšanu un tā funkcijām.

Pētījumā izmantots 1953. gada 17. jūnijā PSRS iekšlietu ministra L. Berijas parakstītais *Nolikums par PSRS Iekšlietu ministriju*, kas noteica PSRS drošības iestāžu darbību no 1953. gada jūnija līdz 1954. gada februārim, kā arī drošības sargāšanas sfēras, leM sastāvā esošo drošības darbinieku pakļautību un darbību savstarpēju saskaņošanu.

PSRS drošības iestāžu pavēles kalpo kā objektīvi atspoguļotās īstenības atspoguļojošs avots. Pētījumā izmantotas PSRS drošības iestāžu pavēles, kas autoram bija pieejamas Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīvā, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra un Lietuvas Sevišķā arhīva

fondos^{28, 29}. Laikā no četrdesmito gadu otrās puses līdz piecdesmito gadu sākumam minētās pavēles nosūtītas LPSR drošības un iekšlietu iestādēm, kā arī Lietuvas PSR drošības iestādēm.

Diemžēl darbā izmantots tikai neliels daudzums PSRS drošības iestāžu pavēļu, jo atlepenotas un publicētas tikai dažas pavēles³⁰. Pilnīgi visas PSRS drošības iestāžu pavēles atrodas vienīgi Krievijas Federālā drošības dienesta (FDD) arhīvā. Tās joprojām ir slepenas.

Pieejamās PSRS drošības iestāžu pavēles liecina, ka drošības iestādes izpildīja PSKP (un attiecīgi LKP) un PSRS (un attiecīgi LPSR) MP lēmumus un attiecīgos drošības iestāžu vadības uzdevumus. Ievērojot to, ka drošības iestāžu darbinieku darba attiecības bija noformētas kā regulārs dienests, kas ir analogs militārajam dienestam, drošības iestāžu pavēles to darbiniekiem bija jāizpilda bez iebildumiem un burtiski. Par pavēļu izpildīšanu bija jāatskaitās dienesta augstākstāvošajai vadībai. Līdz ar to minētie drošības iestāžu dokumenti atspoguļo pavēļu izpildes mehānismu, proti, kāda bija drošības iestāžu rīcība, izpildot pavēlē minēto uzdevumu. Ievērojot minēto, dokumentos ietvertās informācijas ticamības pakāpe ir ļoti augsta. Tomēr PSRS drošības iestāžu pavēļu kā avota trūkums slēpjas apstākļī, ka pavēles nesniedz informāciju par doto uzdevumu izpildes rezultātu. Ja pavēle kādu iemeslu dēļ netika izpildīta (visbiežāk drošības iestādes nespēja izpildīt pavēles par bruņotās pretošanās apspiešanu), avots nesniedz informāciju par neveiksmju cēloņiem. PSRS drošības iestāžu pavēles ļauj spriest par LPSR drošības iestāžu pakļautības veidu PSRS drošības iestādēm un LPSR drošības iestāžu rīcību, izpildot PSRS drošības iestāžu vadības uzdevumus. Tas darīts

²⁸ Latvijas Republikas iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīvs (IeM ICA), 1. f. (LPSR IeM pavēles, 1940 – 1990); Lietuvas Sevišķais arhīvs (LSA), K-1. f. (Lietuvas PSR VDK, 1940 – 1991), 46. apr. (Lietuvas PSR VDK, 1940 – 1991); Satversmes aizsardzības biroja (SAB) Totalitārisma seku dokumentēšanas seku dokumentēšanas centra (TSDC) arhīvs, 1. f.

²⁹ Ievērojams, ka pētījuma autors strādājis SAB TSDC. *Red. piez.*

³⁰ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 768.

tādēļ, ka LPSR drošības iestāžu sarakste ar PSRS drošības iestāžu vadību Latvijā nav saglabājusies, bet Krievijas Federācijā tā ir slepena.

Latvijā saglabājušās tikai dažas LPSR drošības iestāžu pavēles, kas izdotas četrdesmitajos un piecdesmitajos gados. Minētais apgrūtina LPSR drošības iestāžu darbības analīzi. Tādēļ darbā papildus pavēlēm izmantotas LKP dokumentos esošās norādes par drošības iestāžu pavēlēm, kā arī direktīvas, ko drošības iestādes savstarpējas darbības koordinēšanai izdeva kopīgi.³¹ Minētajās direktīvās atrodamas atsauces uz LPSR drošības iestāžu pavēlēm. LPSR iekšlietu un drošības iestāžu kopīgās direktīvas ir dokumentu pirmie eksemplāri, kas apliecina šo dokumentu autentiskumu.

Darbā izmantotas PSRS IeM un PSRS VDK 1953. gada 9. septembra un 1954. gada 8. maija līdz šim nepublicētas direktīvas par nepieciešamību, koordinējot drošības iestāžu, iekšlietu ministriju un PSRS IeM Iekšējās apsardzes karaspēka darbību, koncentrēt spēkus un iznīcināt nacionālo partizānu grupas Baltijā, Rietumukrainā un Rietumbaltkrievijā.³² Minētās direktīvas ilustrē sarežģījumus, ko LPSR drošības iestādēm vēl piecdesmito gadu vidū sagādāja bruņotās pretošanās apspiešana.

Vēl detalizētāk nekā drošības iestāžu pavēles drošības iestāžu darbību parāda LPSR iekšlietu iestāžu direktīvas no 1944. līdz 1947. gadam³³, kas izdotas kopīgi ar LPSR drošības iestādēm. LPSR drošības iestāžu direktīvas dotas, izpildot konkrētas LPSR drošības iestāžu pavēles. Līdz ar to konstatējams arī cēlonis, kāpēc izdota konkrētā direktīva.

Ja pavēlēs minētas svarīgākās drošības iestāžu darbības, ar kuru palīdzību jāveic konkrēti uzdevumi, tad direktīvās minētās darbības izklāstītas soli pa solim. Līdz ar to, salīdzinot direktīvas ar LPSR drošības iestāžu atskaitēs, ziņojumos un arī krimināllietās

³¹ LVA, 1822. f. (LPSR VDM iznīcinātāju bataljoni, 1944 – 1991), 1. apr., 244. l. (LPSR IeTK direktīvas, 1944 – 1951).

³² Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (KFVA), r-9401. f. (PSRS IeM, 1934 – 1960, 1966 – 1991), 1. apr. (PSRS IeM sekretariāts), 1338. l., 192. – 197. lp.; r-9401. f., 1. apr., 1393. l., 41. – 45. lp.

³³ LVA, 1822. f. (LPSR VDM iznīcinātāju bataljoni), 1. apr., 244. l. (LPSR IeTK direktīvas, 1944 – 1951).

dokumentētiem faktiem par drošības iestāžu darbības rezultātiem, darbā iegūta kopaina par drošības iestāžu darbībām dažādu tām uzticēto uzdevumu veikšanā. Direktīvu preambulā parasti dots risināmās problēmas izklāsts, visbiežāk atsaucoties uz jau notikušiem faktiem. Tā, piemēram, direktīvās par cīņu ar bruņoto pretošanos Latvijā preambulās dots iepriekš notikušo nacionālo partizānu aktivitāšu apraksts, kā arī novērtējums par drošības iestāžu darbību partizānu apkarošanā līdz direktīvas izdošanas brīdim. Līdz ar to direktīvas sniedz drošības iestāžu darbības raksturojumu konkrētā laika periodā kādā no minētajām drošības iestāžu darbības sfērām, piemēram, bruņotā pretošanās un pretpadomju agitācijas un propagandas apkarošana.

Salīdzinot ar PSRS drošības iestāžu pavēlēm, direktīvas nesniedz pilnīgi konkrētu priekšstatu, kā drošības iestādēm bija jāveic uzdevots. Tā kā direktīvas bija paredzētas kā norādes operatīvu uzdevumu veikšanai mainīgas operatīvās situācijas apstākļos, sevišķi militāras kaujas operācijas gadījumos, tajās nebija iespējams reglamentēt visas drošības iestāžu darbinieku, šo iestāžu agentu un informatoru veicamās darbības. Praksē drošības iestāžu darbinieki, vadoties no kopējām direktīvām, veica tādas darbības, kuras diktēja operatīvā situācija. Līdz ar to direktīvas kā dokumenti nesniedz niansētu konkrēto drošības operāciju atspoguļojumu. Lai iegūtu niansētāku skatījumu, pētījumā direktīvas salīdzinātas ar pieejamām drošības iestāžu atskaitēm.

b. PSRS VDK 2. galvenās pārvaldes 1955. gada 30. jūlija sapulces stenogramma

PSRS VDK 2. galvenās pārvaldes 1955. gada 30. jūlija sapulces stenogramma³⁴ darbā izcelta īpaši, jo pagaidām tā ir svarīgākais pieejamais dokuments par LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanas darbību. Jābilst, ka pretizlūkošana ir operatīvu darbību veikšana, lai

³⁴ "Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955 г.". Pieejams SAB TSDC bibliotēkā.

neitralizētu ārvalstu izlūkošanas dienestu mēģinājumus gūt informāciju par valsts aizsargātiem noslēpumiem. Tas bija viens no LPSR drošības iestāžu pamatzdevumiem. PSRS VDK ar pretizlūkošanu nodarbojās 2. galvenā pārvalde, bet LPSR VDK – 2. daļa. PSRS valdošā totalitārā režīma apstākļos arī pretizlūkošanas darbības bija politizētas un hipertrofētas, piemēram, netika pieļautas varas nesankcionētas iedzīvotāju tikšanās ar ārvalstu pilsoņiem, notika vispārēja iedzīvotāju korespondences ar “kapitālistiskajām valstīm” perlustrācija (pasta nodaļās drošības iestāžu veiktā vēstuļu pārbaude pirms sūtīšanas uz ārvalstīm vai saņemot ārvalstu sūtījumu). Neskatoties uz ideoloģisko faktoru ietekmi uz pretizlūkošanas darbu, kas, analizējot dokumentu, konstatējami arī VDK 2. galvenās pārvaldes 1955. gada 30. jūlija sapulces stenogrammā, minētais dokuments sniedz informāciju par LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanas darbību pret ārvalstu izlūkdienestiem okupētajā Latvijas teritorijā. Stenogramma ļauj secināt kādi bija PSRS 2. galvenās pārvaldes ieskatī par prioritātēm LPSR VDK 2. daļas darbībā, piemēram, par pretizlūkošanas darbību ostu pilsētās. Tāpat minētais dokuments ļauj secināt par to, kuru ārvalstu izlūkošanas dienestu aktivitātēm LPSR drošības iestādes bija pievērsušās uzmanību. Visbeidzot, sapulces stenogramma sniedz informāciju par to, cik veiksmīga bija dokumentā minētā pretizlūkošanas darbība un kādus uzdevumus PSRS 2. pārvalde deva LPSR drošības iestādes pretizlūkošanas darbiniekiem.

c. LPSR drošības iestāžu atskaites un ziņojumi

LPSR drošības iestādes sniedza atskaites un ziņojumus PSRS drošības iestāžu vadībai, kā arī virknei citu valsts institūciju – PSKP CK, PSRS MP, LKP CK un LPSR MP –, jo minētās institūcijas, veicot drošības iestāžu kontroli, pieprasīja regulāras atskaites par paveikto darbu. Ja LPSR drošības iestāžu atskaites PSRS drošības iestāžu vadībai Latvijā nav saglabājušās, jo tās atrodas Krievijas FDD arhīvā, tad autentiski atskaišu, kā arī LKP CK un MP sūtīto ziņojumu pirmie eksemplāri

saglabājušās bagātīgā klāstā.³⁵ LPSR drošības iestāžu atskaite LKP CK un MP darbā izmantotas, lai apkopotu drošības iestāžu darbības rezultātus konkrētā laika posmā. Salīdzinot ar drošības iestāžu pavēlēm, atskaites sniedz salīdzinoši subjektīvāku īstenības atspoguļojumu. LPSR drošības iestāžu atskaitēs LKP CK ir daudz ideoloģiskas frāžainības, lai šādā veidā pasvītrotu to, ka LPSR drošības iestādes ievēro PSKP ideoloģiskos norādījumus konkrētajā laika posmā un lai faktiski sekotu dokumentu izklāsta tradīcijai. Tādēļ bieži drošības iestāžu darbība raksturota vispārīgi, neminot konkrēto operatīvo darbu, bet atsaucoties tikai uz PSKP ideoloģiskās audzināšanas uzdevumu izpildi. Atskaitēs izcelta drošības iestāžu rīcība PSKP un LKP kongresu un plēnuma lēmumu izpildei, savukārt par konkrēto drošības iestāžu darbību bieži ir dots tikai vispārējs pārskats. Turklāt LPSR drošības iestādes atskaitēs cenšas akcentēt savu ieguldījumu valsts drošības stiprināšanā, uzsverot veiksmīgākās darbības un noklusējot neveiksmes. Minētie dokumenti izmantoti pētījumā, jo, neraugoties uz šo avotu trūkumiem, tie sniedz informāciju par visām drošības iestāžu darbības sfērām. Līdz ar to atskaites palīdz analizēt LPSR drošības iestāžu darbību kopumā. LPSR drošības iestāžu atskaitēs LKP par drošības iestāžu darbību iegūstami fakti, kas nav atrodamī nevienu citā autoram pieejamā avotā, piemēram, par drošības iestāžu operatīvās darbības veikšanu pret kādu personu un personu profilaktēšanu.

LPSR drošības iestāžu atskaites – speciālie ziņojumi LPSR MP–, salīdzinot ar atskaitēm LKP CK, ir daudz precīzāki un par objektīviem vērtējami avoti. Specziņojumus par drošības iestāžu paveikto darbu un notikumiem, kuri, pēc drošības iestāžu domām, apdraud “sociālistisko likumību”, ir “kontrevolucionāri” un “buržuāziski nacionālistiskas” izcelsmes, četrdesmitos un piecdesmitajos gados sniedza MP ik nedēļu, tādēļ tie ir daudz koncentrētāki un precīzāki nekā atskaites LKP CK. Tajos, salīdzinot ar drošības iestāžu atskaitēm LKP CK, nav ideoloģiskā uzslāņojuma. Specziņojums ir īss katras nedēļas darbības apraksts, kas sagatavots, izmantojot operatīvās darbības dokumentus.

³⁵ LVA, PA-101. f.; PA-270. f., 1-s apr. (LPSR VDTK un VDM specziņojumi LPSR MP, 1944. – 1953.).

Pētījumā LPSR drošības iestāžu atskaites MP izmantotas statistiskas informācijas ieguvei, piemēram, lai salīdzinātu arestēto skaitu dažādos laika posmos un militāro operāciju biežumu. Tā kā LPSR drošības iestāžu ziņojumos ietvēra galvenokārt informāciju par cīņu ar bruņoto un nevardarbīgo pretošanos, tie nesniedz informāciju par citām drošības iestāžu darbības jomām, kā izlūkošana un pretizlūkošana.

LKP CK un MP, saņemot drošības iestāžu atskaites un ziņojumus, savu viedokli ietvēra atbildes rakstā, novērtējot drošības iestāžu darbu, norādot uz tālāk veicamajiem uzdevumiem, kas izrietēja no atskaitēs un ziņojumos sniegtās informācijas. Ievērojot minēto, LPSR drošības iestāžu atskaites LKP CK un MP ir vērtīgs avots gan drošības iestāžu darbības izpētē, gan drošības iestāžu un LKP savstarpējās mijiedarbības analīzei.

Pētījumā izmantoti arī daži PSRS IeM sekretariāta dokumenti – LPSR IeM ziņojumi PSRS iekšlietu ministram L. Berijam – laikā, kad PSRS un LPSR iekšlietu iestādes bija apvienotas. Ievērojot to, ka ziņojumi sūtīti PSRS represīvās iestādes vadītājam, tie bija rūpīgi sagatavoti. Tomēr sakarā ar to, ka ziņojumiem neseko PSR iekšlietu vadības atbilde, minētie dokumenti nav izmantojami, lai izzinātu LPSR un PSRS iekšlietu un drošības iestāžu sadarbības aspektus.

d. LPSR drošības iestāžu sarakste

Lai spriestu par drošības iestāžu un LKP attiecībām, pētījumā izmantota LPSR drošības iestāžu sarakste ar LKP CK³⁶. Sarakste atspoguļo drošības iestāžu padotības LKP aspektus, savstarpējo attiecību problēmas, kā arī uzdevumus, ko drošības iestādes saņēma no LKP. Minētā avotu grupa darbā kalpo kā līdzeklis, lai parādītu drošības iestāžu lomu okupācijas režīma nostiprināšanā Latvijā. Minēto avotu trūkums vērojams drošības iestāžu vadības subjektīvismā, attaisnojot drošības iestāžu darbinieku izdarītos pārkāpumus un neatbilstīgu rīcību. Minētais liedz atklāt notikušā būtību un faktus, kas konstatējami ar citu dokumentu palīdzību,

³⁶ LVA, PA-101. f, 6. apr., 5. l., 6. l., 21. l.; 7. apr., 31a. l.; 8. apr., 18. l., 19. l.; 12. apr., 79. l., 81. l., 140 a. l.; 16. apr., 41a. l.; 17. apr., 102. l.; 19. apr., 71. l., 72. l, 518. l.; 21. apr., 85. l.; 22. apr., 48 a. l. u.c.

piemēram, ar notiesāto drošības iestāžu darbinieku krimināllietu palīdzību.

e. LPSR drošības iestāžu krimināllietas

Pētījumā plaši izmantotas LPSR VDK krimināllietas³⁷, kuras sniedz bagātīgu informāciju par LPSR drošības iestāžu darbības represīvo politiku. LPSR VDK krimināllietas ir kriminālprocesuālo dokumentu kopums, sākot ar drošības iestāžu rīcību pirms formālā kriminālprocesa uzsākšanas un beidzot ar spriedumiem konkrētajās lietās, kas sniedz bagātīgu ilustratīvu materiālu par okupācijas režīma represijām pret Latvijas iedzīvotājiem. Kritisku pieeju VDK krimināllietām kā vēstures avotam nosaka apstākļi, ka drošības iestādes izmantoja dažādas spīdzināšanas metodes, ar kuru palīdzību izmeklēšanā bieži vien panāca drošības iestādēm vēlamās liecības. Par to liecina pēc J. Staļina nāves un īpaši pēc 1956. gada PSKP XX kongresa, kad Ņ. Hruščovs savā ziņojumā nosodīja staļinismu, novērtējot to kā personības kultu, krimināllietās esošie notiesāto iesniegumi pārskatīt viņiem noteikto brīvības atņemšanas termiņu. Krimināllietās novērojama pratināšanas protokolu oriģinālu un to kopiju teksta savstarpēja neatbilstība, neprecīzi tulkojumi no latviešu valodas uz krievu valodu un citi aspekti, kas liek apšaubīt liecinieku un apsūdzēto sniegtās informācijas atbilstību īstenībai. Līdz ar to LPSR VDK krimināllietu dokumenti pētījumā analizēti, krimināllietās pieejamo informāciju konfrontējot ar citiem dokumentiem, kā LKP CK un LPSR MP dokumenti, citi LPSR drošības iestāžu dokumenti, Latvijas Republikas tiesībsargājošo institūciju dokumenti – personu rehabilitācijas lietas, kara un genocīda noziegumu izmeklēšanas lietas un paskaidrojumi – par laika posmu līdz 2006. gadam. Ievērojams, ka krimināllietas saglabājušas aktus par LPSR drošības iestāžu veiktajām operācijām, kā arī protokolus ar informāciju par drošības iestāžu represīvo darbību. Šāda informācija nav atrodamā citos dokumentos.

³⁷ LVA 1986. fonds (Latvijas PSR Valsts drošības komitejas (VDK) par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr. (nepārtrauktās LPSR VDK krimināllietas), 2. apr. (pārtrauktās LPSR VDK krimināllietas)

Tādēļ pētījumā krimināllietas kalpo ne tikai LPSR drošības iestāžu izmeklēšanas darbību, bet arī represīvo operāciju izpētei.

Neskatoties uz to, ka nav saglabājušies vai slepenības statusa dēļ nav pieejami visi LPSR drošības iestāžu dokumenti, pētījumā izmantotais avotu klāsts ļauj izpētīt LPSR drošības iestāžu darbību no 1944. līdz 1956. gadam.

1.2. Literatūra par LPSR drošības iestāžu darbību

1.2.1. Literatūra LPSR periodā

Valdošās ideoloģijas, cenzūras, drošības iestāžu darbības slepenības un tādēļ šo iestāžu dokumentu nepieejamības dēļ nopietnu pētījumu par LPSR drošības iestāžu darbību PSRS komunistiskās okupācijas laikā nebija iespējams veikt. Tikai divdesmitā gadsimta astoņdesmitajos gados sāka parādīties pirmie (daļēji uz LPSR VDK dokumentiem balstītie) vēsturnieku zinātniskie raksti. Šajos rakstos drošības iestāžu darbība tika vērtēta vienpusīgi. Neobjektivitāti noteica gan PSKP prasības pēc ideoloģiski pareiziem pētījumiem, gan arī tas, ka autoriem ļāva izmantot tikai atsevišķus VDK dokumentus. Minētie dokumenti netika konfrontēti ar citiem dokumentiem vai cilvēku atmiņām. Līdz ar to sabiedrība no vēsturnieku pētījumiem ieguva heroizētu stāstījumu par LPSR drošības iestāžu darbību. Monogrāfijas un raksti sniedza tikai fragmentāru informāciju un neparādīja LPSR darbības daudzpusību. Pētījumi neatspoguļoja arī patiesos LPSR drošības iestāžu veikto represiju apjomus. Pētījumus un rakstus par LPSR drošības iestādēm komunistiskais režīms izmantoja propagandas nolūkiem.

Situācija mazliet mainījās tikai astoņdesmito gadu beigās, kad PSKP vadība pasludināja arī atklātības procesa nepieciešamību un bija iespējams piesardzīgi sākt runāt par pārspīlējumiem J. Staļina valdīšanas laikā PSRS un LPSR drošības iestāžu veiktajām represijām. Objektīvie un subjektīvie faktori Latvijas okupācijas periodā neļāva veikt nopietnu, zinātnisku LPSR drošības iestāžu darbības izpēti. PSKP CK astoņdesmito gadu beigās pasludinātais atklātības kurss pavēra iespēju arī LPSR vēsturnieku darbos ieviest jaunus notikumu

traktējumus un paust sabiedrībai līdz šim slēptu informāciju, kas gan tika dozēta un cenzēta.

a. Monogrāfijas

LPSR netika sarakstīta atsevišķa monogrāfija par LPSR drošības iestāžu darbību. Vienīgais darbs, kurš pretendēja uz monogrāfijas statusu un daļēji pētīja LPSR drošības iestāžu darbību, ir Aleksandra Stroda (1929) disertācija *Latvijas Komunistiskās partijas darbība sabiedriskās kārtības nostiprināšanā 1940. – 1950. gados*, par kuru 1975. gadā, A. Strods ieguva vēstures zinātņu kandidāta grādu.³⁸ Atbilstoši tēmai galvenā nozīme darbā bija pievērsta LKP, nevis LPSR drošības iestāžu darbībai. Autors disertācijā atklāti definēja, ka pētījums palīdzēs īstenot PSKP CK 1974. gadā doto ideoloģisko uzdevumu – vispusīgi parādīt PSKP vadošās lomas pieaugumu, tās darbības lielo pārveidojošo spēku. Tāpēc autors disertācijā pārsvarā pievērsies jautājumam, kā PSKP ietekmēja LPSR drošības iestāžu darbības uzsākšanu LPSR, rūpējās par to kadru papildināšanu un deva uzdevumus konkrētām drošības iestāžu darbībām, visbiežāk “cīņai ar bandītismu”, proti, cīņai ar nacionālajiem partizāniem. Vienlaikus, lai pētītu sabiedriskās kārtības nostiprināšanu LPSR, autors pievērsies arī LPSR drošības iestāžu darbības izpētei četrdesmitajos un piecdesmitajos gados. LKP loma LPSR drošības iestāžu vadībā pētīta disertācijas pirmajā daļā *Latvijas Komunistiskā partija – valsts drošības iestāžu un milicijas, un darbaļaužu masu organizāciju vadītāja cīņā par sabiedriskās kārtības nostiprināšanu 1940. – 1950. gadā*. Disertācijas pirmajā daļā autors galveno uzmanību veltījis tam, lai pierādītu PSKP

³⁸ Строд, А. *Деятельность Коммунистической партии Латвии по укреплению общественного порядка 1940 – 1950. гг.*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, 07.00.01. История КПСС. Рига: Министерство высшего и среднего образования Латвийской ССР, Латвийский ордена Трудового Красного Знамени государственный университет им. П. Стучки, 1975; Строд, А. *Деятельность Коммунистической партии Латвии по укреплению общественного порядка 1940 – 1950. гг.*, автореферат. Рига: ЛГУ, 1975.

vadošās lomas pieaugumu. Šāda nostādne neveicināja disertācijā minēto faktu objektīvu atlasīšanu un interpretāciju.

Neskatoties uz ideoloģisko ievirzi, disertācija tomēr ir nozīmīgs izziņas avots tāpēc, ka pirmoreiz komunistiskās okupācijas laikā kāds no vēsturniekiem pievērsās LPSR drošības iestāžu darbības aprakstīšanai. Līdz tam LPSR drošības iestāžu darbību bija aprakstījuši vienīgi pašu LPSR drošības iestāžu darbinieki un publicisti. Ar disertāciju pirmoreiz Latvijas vēsturnieku darbos izmantots LPSR Iekšlietu ministrijas arhīvs, pārsvarā gan tikai iekšlietu darbinieku personu lietas. Tomēr pārsvarā disertācijas pirmā daļa balstīta nevis uz avotu apskatīšanu minēto vairāku arhīvu – LKP CK Partijas vēstures institūta, Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas un sociālistiskās celtniecības Centrālā valsts arhīva, LPSR IeM u.c. – fondiem, bet jau uz publicētu LPSR vēsturnieku darbiem. Arhīvu materiāli izmantoti, aprakstot vienīgi milicijas un strādnieku gvardes 1940. un 1941. gadā, nevis LPSR drošības iestāžu darbību. Līdz ar to disertācija par LPSR drošības iestādēm nesniedz novitātes, bet ir jau iepriekš aprakstītu pētījumu faktu kompilējums.

Autors disertācijas pirmajā daļā vēsta, kā tika pārveidota Latvijas Republikas Politpārvalde, piemērojot to okupācijas režīmam, taču atkārtoti arī LPSR VDK darbinieka Jāņa Vēvera (1899 – 1978) brošūrā *Indīgās saknes* minētos absurdos apgalvojumus. Piemēram, uz safabricēto krimināllietu faktiem balstītos izteikumus, ka PSRS komunistiskā okupācijas režīma Politpārvalde 1940. gada vasarā likvidējusi kontrrevolucionāru apvērsumu un novērsusi Saeimas vēlēšanu falsifikāciju.

Disertācijas pirmās daļas vērtīgākais aspekts ir LPSR drošības iestādēm doto PSKP un LKP CK lēmumu un rīkojumu uzskaitījums, sākot no 1940. gada LPSR IeTK līdz pat 1950. gadam LPSR VDM. Tas arī no šodienas vēstures zinātnes viedokļa pārliecinoši pierāda, ka PSKP deva uzdevumus LPSR drošības iestādēm.

Disertācijas pirmajā daļā ir arī paša autora apgalvojumi, ka, sākoties Otrā pasaules kara darbībai Latvijas teritorijā, 1941. gadā drošības iestāžu darbinieki vadījuši kaujas vienības, kas cīnījās pret ienaidnieka spiegiem un diversantiem. No tagad pieejamajiem LPSR VDTK dokumentiem var secināt, ka par ugunsgrāvu dedzināšanu

1941. gada 23. jūnijā jeb Jāņos vairāki cilvēki nošauti bez tiesas sprieduma. Ugunsroku dedzināšanu uzskatīja par signalizēšanu ienaidniekam. Haosa apstākļos pēc 1941. gada 22. jūnija LPSR VDTK darbiniekiem vairs neatlika laika atmaskot kādu patiesu nacionālsociālistiskās Vācijas izlūkdienestu aģentu.

Runājot par Latvijas reokupāciju 1944. gadā, A. Strods pirmoreiz atklāti minēja, ka LPSR VDTK operatīvā grupa darbam Latvijas teritorijā formēta no 1944. gada janvāra līdz aprīlim, proti, ārpus Latvijas. Līdz A. Stroda disertācijai šādi fakti nevienā LPSR vēsturnieka pētījumā netika minēti. Arī runājot par LPSR drošības iestāžu darbības posmu no 1944. gada, autors akcentē LK(b)P CK un LPSR TKP lēmumu nozīmi, kuriem patiešām bija liela loma LPSR drošības iestāžu darbības orientēšanā uz dažādu represiju veikšanu un drošības iestāžu kadru nostiprināšanā. Atklāti arī minēts, ka 1949. gada iedzīvotāju deportēšanu veica LPSR drošības iestādes. Vēl 1986. gadā iznākušajā autoru kolektīva darbā *Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*, 2. sējumā³⁹ deportācijas veicēji palika anonīmi.

Neskatoties uz visā LPSR laikā vēl nebijušu atklātību par drošības iestāžu veikto, pievērsties darbības posmam pēc Otrā pasaules kara, A. Strods pauž arī ideoloģiski, bet ne faktoloģiski pamatotus secinājumus, piemēram, 1948. gadā esot likvidētas visas lielākās “buržuāzisko nacionālistu bandas”. Minētais secinājums pilnībā noraidāms, jo pēc 1949. gada deportācijas kopējais nacionālo partizānu skaits Latvijā palielinājās. Partizāniem pievienojās no represijām bēgošie cilvēki. Tādas lielas nacionālo partizānu grupas kā Puzes-Piltenes grupa Kurzemē un Kārļa Mūsiņa (1919 – 1955) grupa Vidzemē tika likvidētas tikai 1953. gadā, proti, astoņus gadus pēc Otrā pasaules kara beigām.

Autors disertācijā pievēršas arī Iznīcinātāju bataljonu darbībai *sociālistiskās likumības* nostiprināšanā līdz 1950. gadam. A. Strods uzsver LKP nozīmi Iznīcinātāju bataljonu vadīšanā, taču neakcentē, ka

³⁹ *Latvijas PSR vēsture: no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*: 2 sēj., red. A. Drīzulis, 3. pārstr. un papild. izd., Rīga: Zvaigzne, 1986.

Iznīcinātāju bataljoni bija pakļauti iekšlietu iestādēm, bet no 1947. gada LPSR drošības iestādēm.

Disertācijas otrā daļa veltīta PSKP vadošajai lomai tiesu un prokuratūras sistēmā. Tajā LPSR drošības iestāžu sadarbība ar minētajām institūcijām nav apskatīta. Disertācijas galvenais secinājums – LPK veiksmīgi vadīja LPSR drošības iestāžu izveidošanu un virzīja tās sabiedriskās kārtības sargāšanā. Ņemot vērā pašreizējo LPSR drošības iestāžu izpētes līmeni, var piekrist tikai secinājuma otrajai daļai. LPSR drošības iestāžu izveidošanā 1940. gadā un atkārtotā izveidošanā 1944. gadā Latvijas reokupācijas apstākļos LPK loma atzīstama par niecīgu. LPSR drošības iestādes pēc PSRS vadības rīkojuma būtu izveidotas ar PSRS drošības iestāžu palīdzību pat bez LKP līdzdalības. Disertācijas trūkums ir arī tas, ka A. Strods pilnīgi ignorējis LK(b)P apriņķu komiteju darbinieku un LPSR drošības iestāžu apriņķu daļu darbinieku savstarpējās pretrunas, kas ietekmēja LPSR drošības iestāžu darbību apriņķos J. Staļina laikā.

Par monogrāfiju savu darbu *Pagasta partorgs. Ieskats LK(b)P CK partijas organizatoru darbības vēsturē*⁴⁰ nosaucis vēsturnieks Jānis Riekstiņš (1942). 1984. gadā, pamatojoties uz minēto darbu, autors aizstāvēja vēstures zinātņu kandidāta disertāciju *Latvijas Komunistiskās partijas CK pagastu partijas organizatoru organizatoriskais un idejiski politiskais darbs (1944. – 1950. gadā)*⁴¹. Neapšaubāmi, ka Latvijas pagastu partorgu darbība minētajos gados bija nesaraujami saistīta ar LPSR iekšlietu un drošības iestāžu apriņķu daļu darbību, taču grāmatā *Pagasta partorgs. Ieskats LK(b)P CK partijas organizatoru darbības vēsturē* šim aspektam pievērsta maza uzmanība. Divi partorgi – Valkas apriņķa Dūres pagasta partordze Alise

⁴⁰ Riekstiņš, J. *Pagasta partorgs. Ieskats LK(b)P CK partijas organizatoru darbības vēsturē*. Rīga: Avots, 1983.

⁴¹ Риекстиньш, Я. *Организаторская и идейно политическая работа волостных организаторов ЦК Компартии Латвии (1944 – 1950. гг.)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, 07.00.01. История Коммунистической партии Советского Союза. Таллин, Институт истории партии при ЦК КП Эстонии, филиал института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Специализированный совет, 1984.

Ābrama (? – 1945)⁴² un Daugavpils apriņķa Asūnes pagasta partorgs Pēteris Prusaks (1913 – 1988) – minēti kā piemēri tiem partorgiem, kuri kopā ar padomju represīvajām struktūrām cīnījās pret nacionālajiem partizāniem. Taču par pašu cīņu grāmatā ziņas sniegtas maz: valsts drošības iestādes iznīcinājušas vienu partizānu grupu, A. Ābrama piedalījusies partizānu legalizēšanas procesā, bet P. Prusaks kopā ar miličiem piedalījies partizānu aizturēšanā. Acīmredzot tas, ka grāmata domāta plašam lasītāju lokam, noteica tikai daļēju partizānu apkarošanas tēmas atklāšanu. 1980. gadu sākumā vēl joprojām neviens neuzdrošinājās atklāt nacionālās pretošanās kustības patieso apmēru. Līdz ar to noklusējums par partorgiem dotu būtisku PSKP uzdevumu – noskaņot sabiedrību pret nacionālajiem partizāniem un pašiem cīnīties pret tiem – neveicina vēsturnieka darba kvalitāti. Šādu nepilnību dēļ grāmatu arī nevarētu saukt par monogrāfiju. Grāmatas nobeigumā J. Riekstiņš secina, ka “kulaku” likvidēšana notika asas šķiru cīņas apstākļos.⁴³ Tomēr grāmatā nemaz nav minēts, ka notika tā saukto “kulaku” deportācija. Līdz ar to nav minēta arī LPSR drošības iestāžu loma operācijas īstenošanā. Visu grāmatu caurstrāvo ievirze, ka Latvijas laukos šķiru cīņas rezultātā asi konfliktēja dažādu sociālo slāņu Latvijas iedzīvotāji. Būtībā lasītājam bija jāsecina, ka noticis pilsoņu karš, lai gan šādu apzīmējumu J. Riekstiņš nekur nelieto. Par to, ka Latvijas reokupācijas rezultātā sovjetizācija, tajā skaitā kolektivizācija un nacionālo partizānu likvidēšana, tika panākta, izmantojot arī okupētājvalsts – PSRS – lēmumus, rīkojumus, VDM lekšējā karaspēka divīziju pulkus, ne grāmatā, ne J. Riekstiņa disertācijā konjunktūras dēļ nav minēts.

Salīdzinot ar J. Riekstiņa grāmatu *Pagasta partorgs. Ieskats LK(b)P CK partijas organizatoru darbības vēsturē*, viņa disertācija ir atklātāka. Tās piektajā nodaļā skaidri definēts, ka pagastu partorgi organizējuši un iedvesmojuši cīņu pret “buržuāziski nacionālistisko” pagrīdi un “kulakiem”. Nav arī slēpts, ka partizāni fiziski iznīcinājuši 1660 PSKP, padomju un saimnieciskos aktīvistu. Disertācijā savukārt

⁴² Eižens Vēveris (1899 – 1976) veltījis dzejoli “Partordzes Alises Abramams piemiņai”. Piemēram, publicēts *Padomju Jaunatne*, 1984, 27. janvāris. Red. piez.

⁴³ Riekstiņš, J. *Pagasta partorgs. Ieskats LK(b)P CK partijas organizatoru darbības vēsturē*. Rīga: Avots, 1983, 169. – 170. lpp.

nav minēts PSRS un LPSR drošības iestāžu un karaspēka nogalināto partizānu skaits. Disertācijas secinājumos minēts, ka partorgiem bijusi milzīga loma gan nacionālo partizānu, gan daļas Latvijas zemniecības – “kulaku” – likvidēšanā, bet nav uzsvērtā drošības iestāžu piedalīšanās minētajā likvidēšanā. Nodaļas nobeigumā secināts, ka proletariāta un zemniecības savienības rezultātā 1953. un 1954. gadā “buržuāziski nacionālistiskā” pagrīde likvidēta.⁴⁴ Radīts iespaids, ka tas noticis masveida tautas spiediena, nevis asiņainas drošības iestāžu un partizānu cīņas rezultātā. Šāds secinājums ir pilnīgs faktu sagrozījums, jo nav ņemts vērā liels deportēto nacionālo partizānu, viņu ģimenes locekļu un tiesāto nacionālo partizānu atbalstītāju skaits. Minēto cilvēku kategorijas bija pastāvīgā LPSR drošības iestāžu aprīņķu un rajonu daļu uzmanības lokā līdz pat piecdesmito gadu vidum. Drošības iestāžu izšķirošo lomu bruņotās pretošanās likvidēšanā Latvijā J. Riekstiņš disertācijā nemin. Disertācijas noslēguma daļas secinājumi par partorgu lomu sociālisma celtniecībā, sociālistisko pārveidojumu ieviešanā un plašu masu idejisko audzināšanu⁴⁵ LPSR drošības iestāžu izpētes kontekstā nav izmantojami.

b. Raksti akadēmiskos izdevumos

LPSR laikā vairākkārt publicēti vēsturnieku LPSR vēstures apkopojumi. Trijos sējumos publicētās *Latvijas PSR vēstures* Kārļa Strazdiņa (1890 – 1964) redakcijā 1958. gadā izdotajā trešajā sējumā⁴⁶

⁴⁴ Риекстиньш, Я. *Организаторская и идейно политическая работа волостных организаторов ЦК Компартии Латвии (1944 – 1950. гг.)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, 07.00.01. История Коммунистической партии Советского Союза. Таллин, Институт истории партии при ЦК КП Эстонии, филиал института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Специализированный совет, 1984, С. 15 – 16.

⁴⁵ Риекстиньш, Я. *Организаторская и идейно политическая работа волостных организаторов ЦК Компартии Латвии (1944 – 1950. гг.)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, 07.00.01. История Коммунистической партии Советского Союза. Таллин, Институт истории партии при ЦК КП Эстонии, филиал института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Специализированный совет, 1984, С. 16.

⁴⁶ *История Латвийской ССР*, том III, с 1917. г по 1950 г., отв. ред. К. Страздиньш. Рига: Академия наук ЛССР, 1958.

apskatīts laika posms no 1917. līdz 1950. gadam, tomēr LPSR drošības iestāžu darbība, 1949. gada deportācija un nacionālo partizānu grupu likvidēšana netika minēta. Kā iemesli šādai nostājai varētu būt vēlme neaīdēt plašākai sabiedrībai personības kulta nosodīšanas iemeslus, tostarp komunistiskā režīma veiktos noziegumus okupētajā Latvijas Republikas teritorijā. Šāda nostāja klaji disonēja ar sabiedrības atmiņu, jo grāmatas sarakstīšanas laikā dzīvojošā paaudze visus notikumus bija pieredzējusi.

1986. gadā iznākušajā autoru kolektīva Aleksandra Drīzuļa (1920 – 2006) redakcijā darbā *Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām* 2. sējumā⁴⁷ pieminēti LPSR drošības iestāžu darbības rezultāti – iedzīvotāju izsūtīšanas un cīņa ar nacionālajiem partizāniem. Tomēr drošības iestādes tikai vienreiz konkrēti minētas, tāpat nav jebkādas to darbības analīzes. 1941. gada 14. jūnija Latvijas iedzīvotāju deportācija novērtēta kā tāda, kas veikta J. Staļina valdīšanas apstākļos. Vienlaikus Aleksandrs Drīzulis un Ēriks Žagars (1935 –) norāda, ka

“[...] izsūtīšana, kas notika šķiru cīņas saasināšanās un kara draudu apstākļos, lielā mērā paralizēja naidīgo elementu darbību un deva triecienu viņu politiskajai virsotnei”.⁴⁸

Savukārt 1949. gada marta izsūtīšana minētajā darbā interpretēta kā tāda, kas veikta pēc darbaļaužu lūguma, lai likvidētu šķiriskos ienaidniekus laukos. Ne LPSR drošības iestādes izsūtīšanas procesa kontekstā, ne arī šo iestāžu loma 1949. gada iedzīvotāju deportēšanas īstenošanā netika pieminēta. Savukārt nacionālo partizānu apspiešanā galveno lomu Vincents Karaļuns (1918 – 1988) un Irēne Šneidere ierādīja LPSR iekšlietu un vēlāk drošības iestāžu pakļautībā esošajiem Iznīcinātāju bataljoniem. Autori gan bilst, ka Iznīcinātāju bataljonus vadīja LPSR drošības iestādes⁴⁹, taču nekonkretizē, ka LPSR iekšlietu un drošības iestādes, kā arī operācijās pret nacionālajiem partizāniem piesaistītie PSRS iekšlietu un Valsts

⁴⁷ *Latvijas PSR vēsture: no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*, 2 sēj., red.

A. Drīzulis, 3. pārstr. un papild. izd., Rīga: Zvaigzne, 1986.

⁴⁸ Turpat, 173. lpp.

⁴⁹ Turpat, 220. lpp.

drošības ministriju Iekšējā karaspēka 5. divīzijas pulki bija galvenie bruņotās nacionālās pretošanās kustības apspiedēji. Domājams, ka tas tika darīts, lai akcentētu, ka okupētās Latvijas teritorijā pēc Otrā pasaules kara notika šķiru cīņa, nevis reokupācija. Iznīcinātāju bataljonus 1944. gadā sāka formēt Latvijas teritorijā, iesaistot arī vietējos iedzīvotājus. Citur PSRS teritorijā Latvijai paredzētie Iznīcinātāju bataljoni netika formēti. Savukārt reokupācija nebija iespējama bez okupētājvalsts – PSRS – iekšlietu un drošības institūcijām pakļautā Iekšējā karaspēka un Krievijā izveidoto LPSR represīvo iestāžu darbinieku iesūtīšanas Latvijā no PSRS teritorijas.

Vienīgais no LPSR vēsturniekiem, kurš līdz 1988. gadam piekļuva slepenajiem LPSR VDK 10. (arhīva) daļas dokumentiem, bija Jānis Dzintars⁵⁰. Piekļūšanu LPSR VDK dokumentiem nodrošināja apstākļi, ka J. Dzintars bija LPSR VDM Ventspils apriņķa daļas darbinieks ar pieredzi gan civiliedzīvotāju deportēšanā ārpus Latvijas, gan bruņotās pretošanās likvidēšanā. LPSR VDK J. Dzintaram garantēja pieeju slepeniem dokumentiem, jo autors rakstīja ideologizētu apoloģētiku par nacionālās bruņotās pretošanās apspiešanu Latvijā pēc Otrā pasaules kara. Autora vienīgais zinātniskais darbs par bruņoto pretošanos PSRS komunistiskajam režīmam un LPSR represīvo iestāžu pret darbību ir raksts *Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienešņa kalpībā*⁵¹. Minētais darbs neatspoguļo objektīvi faktus. Autors nacionālo partizānu kustības ģenēzi skaidro vienīgi kā kalpošanas nacionālsociālistiskās Vācijas drošības un militārajiem izlūkdienešņiem turpinājumu, absolūti neskarot bruņotās cīņas cēloņus – nesamierināšanos ar komunistisko okupācijas režīmu, nevēlēšanos pakļauties mobilizācijai PSRS bruņotajos spēkos, pāriešanu “nelegālā stāvoklī”, baidoties no komunistiskā totalitārā režīma represijām pret civiliedzīvotājiem. Jāņem vērā, ka personiskā piedalīšanās represiju veikšanā nosaka J. Dzintara sniegtā LPSR represīvo iestāžu darbības apraksta subjektivitāti. Autors akcentē tikai represīvo iestāžu darbu ar nacionālsociālistiskās Vācijas izlūkdienešņu aģentu likvidēšanu, nenorādot, ka represīvās iestādes represēja arī

⁵⁰ Jānis Dzintars (1928 – 2007) īst. v. Valdis Klucis. *Red. piez.*

⁵¹ Dzintars, J. “Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienešņa kalpībā”, *LPSR ZA Vēstis*, Nr. 10, 1982, 52. – 56. lpp.

vairākus tūkstošus bruņotās pretošanās kustības dalībnieku, kuriem ar nacionālsociālistiskās Vācijas specdienestiem nebija nekādu kontaktu. Pat J. Dzintars astoņdesmitajos gados nedrīkstēja iepazīties ar operatīvās darbības dokumentiem, kas visprecīzāk parāda cīņas ar nacionālajiem partizāniem būtību un rezultātus, tomēr, spriežot pēc darba satura, J. Dzintaram bija pieejamas atsevišķas LPSR VDK krimināllietas, tādēļ subjektīvisms slēdzienos ir motivēts. Jāievēro gan, ka neobjektivitāti slēdzienos veicināja cenzūra, kas liedza citēt VDK dokumentos fiksētās bruņotās pretošanās dalībnieku liecības par sadursmēm ar represīvo iestāžu darbiniekiem. Cenzūra un citi ierobežojošie apsvērumi mazina jau tā ar obligāti nepieciešamiem ideoloģijas un propagandas kanoniem pildītā raksta objektivitāti. Tādēļ J. Dzintara rakstā minētie apgalvojumi šajā pētījumā nav izmantojami.

PSKP CK divdesmitā gadsimta astoņdesmito gadu beigās noteiktā atklātības procesa ietekmē tika analizēta arī kolektivizācijas gaita LPSR, kas nesaraujami saistīta ar LPSR drošības iestāžu darbību. Vēl 1989. gada nogalē pausti viedokļi, ka nacionālo partizānu darbība deva LPSR drošības iestādēm iemeslu represēt Latvijas iedzīvotājus un pat tos deportēt 1949. gada martā⁵². Tā saukto “kulaku” represēšanu savos rakstos no 1988. līdz 1990. gadam jau daudzšķautņaināk apskatīja Jānis Riekstiņš. 1990. gada rakstā *Daži kolektivizācijas sagatavošanas un norises jautājumi Latvijas laukos (1944 – 1953)*⁵³ J. Riekstiņš atšķirībā no saviem iepriekšējiem darbiem atsakās no secinājuma, ka 1949. gada Latvijas iedzīvotāju deportācija notika tādēļ, ka “kulaki” atbalstīja politisko bandītismu, proti, “buržuāzisko nacionālistu bandas”. Tika atklāti pateikts, ka Latvijas iedzīvotājus 1949. gadā izsūtīja, pamatojoties ne tikai uz LPSR MP 1949. gada

⁵² Samsons, V. “Priekšvārds”, *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos. Vācu okupācijas laika dokumenti. 1941 – 1945*, sast. V. Samsons. Rīga: Zinātne, 1990, 24. lpp.

⁵³ Riekstiņš, J. “Daži kolektivizācijas sagatavošanas un norises jautājumi Latvijas laukos (1944 – 1953)”, *Pretstatu cīņā. Latvija 1917. – 1950*, sast. V. Leitāns. Rīga: Avots, 1990.

17. marta lēmumu, bet arī PSRS MP 1949. gada 29. janvāra lēmumu, kas norāda, ka pirmajam bijusi vien sekundāra nozīme⁵⁴.

Okupētās Latvijas Republikas teritorijas padomju vēsturnieku darbi ilustrēja ideoloģisko ieskatu, ka 1944. un 1945. gadā notika “padomju varas atjaunošana Latvijā”⁵⁵, nevis reokupācija. Ievērojot minēto, to saturs ir pakļaujams nopietnai kritikai.

c. Populārzinātniskas grāmatas un raksti

Līdz pat divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu vidum LPSR drošības iestāžu darbība slepenības dēļ netika aprakstīta arī populāros rakstos. Tas skaidrojams ar to, ka LPSR drošības iestāžu darbības virzieni un metodes tika turētas lielā slepenībā. Pirmie raksti par LPSR drošības iestāžu darbību bija veltīti LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanas darbībai, cīnoties pret Amerikas Savienoto Valstu (ASV) latviešu izcelsmes izlūku darbības mēģinājumiem PSRS teritorijā⁵⁶. Redaktors Rafaels Blūms rakstā izklāstījis LPSR VDK veikto ASV latviešu izcelsmes izlūka Leonīda Bromberga (1914 – 1972) izsekošanu un arestēšanu 1956. gadā, akcentējot VDK meistarību. Raksts vērtējams kā neobjektīvs. Tajā nav parādīts, ka L. Brombergs, būdams dubltaģents, ilgāku laiku maldināja VDK un brīdināja ASV izlūkdienestu par darbību tās kontrolē, piemēram, radoraidīšanu uz Rietumiem. Līdz ar to raksts nepilnīgi atklāj pret ASV izlūkošanu vērstās LPSR VDK pretizlūkošanas operācijas ar L. Bromberga izmantošanu.

1970. gadā iznāca bijušā LPSR VDK priekšsēdētāja J. Vēvera sarakstītā brošūra *Indīgās saknes*⁵⁷, kurā atainota LPSR drošības iestāžu darbība pret nacionālajiem partizāniem un piedalīšanās izlūkošanas un pretizlūkošanas operatīvajā spēlē ar Lielbritānijas un Ziemeļīrijas Apvienotās Karalistes (Apvienotās Karalistes)

⁵⁴ Riekstiņš, J. “Daži kolektīvizācijas sagatavošanas un norises jautājumi Latvijas laukos (1944 – 1953)”, *Pretstatu cīņā. Latvija 1917. – 1950*, sast. V. Leitāns. Rīga: Avots, 1990, 357. – 358. lpp.

⁵⁵ Savčenko, V. “Padomju Latvija Lielā Tēvijas kara gados (1941. – 1945. g.)”, *Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām*, 2. sēj., 210. – 214. lpp.

⁵⁶ Blūms, R. “Ēnas sniegtās pāri okeānam”, *Zvaigzne*, Nr. 23 – 24, 1957.

⁵⁷ Vēvers, J. *Indīgās saknes*. Rīga: Liesma, 1970, 104. lpp.

izlūkdienestu. Darbs satur daudz propagandas elementu un drošības iestāžu darbinieku slavināšanas. Ievērojams, ka LPSR drošības iestāžu darbinieki dažos gadījumos nav atšifrēti, bet saukti segvārdos. Tādēļ tie apgalvojumi, kuriem nav rodams apstiprinājums padomju dokumentos un cilvēku atmiņās, ir apšaubāmi vai kritiski vērtējami.

Astoņdesmitajos gados vairākus rakstus presē par partorgu darbību pēc Otrā pasaules kara publicējis vēsturnieks Jānis Riekstiņš⁵⁸. Tajos viņš arī atzīmējis LPSR drošības iestāžu darbību nacionālo partizānu apkarošanā. Rakstā *Ziemeļvidzemes mežos*, balstoties uz bijušā LPSR VDK priekšsēdētāja J. Vēvera liecībām, autors pirmoreiz sniedza VDK 1953. gadā veiktās nacionālo partizānu komandiera K. Mūsiņa aizturēšanas operācijas aprakstu, minot daudzus līdz tam nezināmus faktus par drošības iestāžu darbību. Rakstā, iespējams, valdošo ideoloģisko nostādņu par “bandītisma apsīkšanu pēc budžu izsūtīšanas 1949. gadā” dēļ, netika uzsvērts, ka LPSR VDK K. Mūsiņa aizturēšanas laikā vēl nespēja likvidēt pilnīgi visu bruņoto nacionālās pretošanās kustību.

J. Dzintara populārajos rakstos⁵⁹ par LPSR drošības iestāžu darbību – cīņu ar nacionālajiem partizāniem – autors maz izmantojis VDK dokumentus. Raksti pieskaņoti astoņdesmito gadu sākuma padomju propagandas kampaņai Latvijā. Rietumvalstu un PSRS savstarpējo attiecību saasināšanās dažādu iemeslu dēļ, kā kodolbruņojuma izplatība un Afganistānas kara laiks, propagandas mērķis bija parādīt, ka augsni nacionālās pretošanās kustībai komunistiskajam režīmam veidojusi nacionālsociālistiskā Vācija. Līdz ar to “buržuāziskie nacionālisti” gan Latvijā, gan trimdā atbilstoši padomju ideoloģiskajām nostādnēm bija uzskatāmi par “nacistu pakalpiņiem”. Arī J. Dzintars savos rakstos ideoloģisko štampu nepieciešamības un VDK dokumentu nepieejamības dēļ pārsvarā

⁵⁸ Riekstiņš, J. “Viņi bez maskas”, *Literatūra un Māksla*, 1985, 1. marts; Riekstiņš, J. “Partorga Grinšpona ikdiena”, *Zvaigzne*, Nr. 9, 1983; Riekstiņš, J. “Pēdējais plāvums”, *Padomju Jaunatne*, 1983, 5. augusts; Riekstiņš, J. “Ziemeļvidzemes mežos”, *Cīņa*, 1986, -26. novembris.

⁵⁹ Skat., piemēram, Dzintars, J. “Frontes varoņdarbiem līdzīgi”, *Padomju Jaunatne*, 1984, 24. februāris, 7. marts; Dzintars, J. “Ar lāstiem apkrautie”, *Cīņa*, 1984, 27. jūnijs – 1. jūlijs.

izmantojis nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laika dokumentus, mēģinot tēlot bruņoto pretošanos komunistiskajam režīmam kā nacionālsociālistiskās Vācijas speciāldienestu radītu un apgādātu kustību. J. Dzintara koncepciju izmantoja arī propagandas kampaņas laikā radīto Latvijas televīzijas dokumentālo filmu *Pa vilkaču pēdām* un *Vilkaču gals* autori. Lai paspilgtinātu savas darbības nozīmību, J. Dzintars organizēja LPSR VDM Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku salidojumu un viņu atmiņu vākšanu. Ievērojot to, ka J. Dzintara rakstiem ir propagandas ievirze, apšaubāmi arī tajos minētie fakti.

J. Dzintars apraksta, ka bijušais SS *Jagdverband Ostland* komandieris Latvijā Boriss Jankavs ņirgādamies ar rokas zāģīti nozāģējis galvu Kuldīgas apriņķa iekšlietu darbiniekam Indriķim Tīrumam. LPSR VDK izmeklēšanas protokoli apsūdzētā Žaņa Hofmaņa lietā savukārt liecina, ka I. Tīrumu sagūstījuši nacionālie partizāni, kas nepakļāvās B. Jankavam. Milici ar pistoles šāvienu nogalinājis ierindas nacionālais partizāns Mārtiņš Krišjānis. Kā norāda vēsturnieks Zigmārs Turčinskis, J. Dzintars par visa Smiltenes novada partizānu komandieriem 1945. un 1946. gadā minējis cilvēkus – Kārli Mežuli un Voldemāru Krieviņu –, kuriem ar partizāniem nebija nekāda sakara. Viņu biogrāfijas atbilda J. Dzintara vēlmēm parādīt partizānus kā kolaborantus nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīmam. K. Mežulis bija nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā policijas vada komandieris, bet V. Krieviņš – aizsargu vada komandieris. LPSR VDM veiktajā izmeklēšanā abiem apsūdzētajiem spēja pierādīt vienīgi pāriešanu “nelegālā stāvoklī” un dažu pretpadomju uzsaukumu izgatavošanu.⁶⁰ Ievērojot šādus izdomājumus pēc skata nopietnos rakstos, apšaubāmas arī citas J. Dzintara aprakstītās epizodes par LPSR drošības iestāžu kaujas operācijām pret nacionālajiem partizāniem. Minēto iemeslu dēļ J. Dzintara rakstu faktu materiāls pētījumā nav izmantots.

⁶⁰ Turčinskis, Z. *Ziemeļvidzemes mežabrāļi. Latvijas nacionālo partizānu cīņas Valkas un Alūksnes apriņķos 1945. – 1953. gads* (manuskripts), 2001, 4. lpp.

J. Riekstiņa 1988. gada rakstā *Šķiru cīņa laukos: jauni fakti un atziņas*⁶¹ autors gan turpina savā disertācijā *Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas pagastu organizatoru organizatoriskais un idejiski politiskais darbs 1944. – 1950. gadā* nostādni, ka “kulaku” un ar viņiem cieši saistīto “politisko bandītu” pretošanās kolektivizācijai noveda pie “kulaku” izsūtīšanas. Tomēr J. Riekstiņš jau atklāti runāja par tā sauktā politiskā bandītisma jeb nacionālās bruņotās pretošanās patiesajiem apjomiem. Rakstā arī tika minēts, ka LPSR drošības iestādes represējušas aptuveni 4000 nacionālo partizānu⁶². Par to, ka notika tik masveidīga drošības iestāžu vēršanās pret nacionālajiem partizāniem, sabiedrība uzzināja pirmoreiz. Jāatzīmē, ka J. Riekstiņš akcentēja nacionālās bruņotās pretošanās kustības saistību ar nacionālsociālistiskās Vācijas kolaborantiem. J. Riekstiņš apskatīja šādu partizānu legalizāciju, neanalizējot pret šīm personām veiktās represijas 1949. gada marta deportācijas laikā. Kā ļoti apsveicams solis tā laika vēstures pētniecībā bija VDK krimināllietu kā avota izmantošana, nebaidoties no partizānu liecību un nelegālo dokumentu publicēšanas. Pirmoreiz arī tika minēts, ka 1949. gada deportācija tika veikta, pamatojoties uz LPSR MP 1949. gada 17. marta lēmumu. Tajā pašā laikā noklusēts, ka minētais lēmums bija izdots, sekojot atbilstošam PSRS MP lēmumam par deportāciju. Autors pirmoreiz rakstā uzdrošinājās apgalvot, ka, gan sastādot izsūtāmo “kulaku” ģimeņu sarakstus, gan veicot “kulaku” ģimeņu pārvietošanu, pieļauti nopietni pārkāpumi, jo tikuši izsūtīti arī vidējie zemnieki, kas iepriekš netika iekļauti sarakstos. J. Riekstiņš, pieļaujams, tobrīd vēl nebija izpētījis, ka LPSR VDM darbinieki gadījumos, kad kāda ģimene neatradās dzīvesvietā, izveda citu ģimeni, kas iepriekš veidotajos sarakstos nebija iekļauta. J. Riekstiņš rakstā arī minēja, ka, sastādot izsūtāmo “kulaku” sarakstus, par pamatu ņemti 1939. gada lauksaimniecības skaitīšanas dati, nevis šo saimniecību faktiskais

⁶¹ Riekstiņš, J. “Sociālistiskie pārveidojumi un šķiru cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados”, *Latvijas likteņgadi II*, red. Ļ. Zīle., I. Daudišs, E. Pelkaus. Rīga: Avots, 1987, 83. – 103. lpp.

⁶² Riekstiņš, J. “Sociālistiskie pārveidojumi un šķiru cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados”, *Latvijas likteņgadi II*, red. Ļ. Zīle., I. Daudišs, E. Pelkaus. Rīga: Avots, 1987, 85. lpp.

stāvoklis laikā no 1947. līdz 1949. gadam, noklusējot, ka tā rīkojās tieši LPSR VDM darbinieki. Liela novitāte tā laika vēstures pētniecībā bija secinājumos izteiktā atziņa, ka, likvidējot “kulakus” kā šķiru, tika pārkāpta “sociālistiskā likumība”, jo cilvēki represēti, nekonstatējot noziedzīga nodarījuma sastāvu.⁶³

Astoņdesmito gadu beigās un līdz deviņdesmito gadu sākumam latviešu vēsturnieki sāka analizēt arī PSRS un LPSR drošības iestāžu lomu Latvijas okupācijā. Minēto tematiku savos rakstos apskatīja Aivars Stranga (1954) un Ilga Gore (1952, dzimusi Grava, tagad Kreituse).⁶⁴

d. Populārā literatūra

Kā darbs ar spilgti izteiktu padomju propagandas ievirzi vērtējams Jāņa Lapsas (1930 – 2006), Nikolaja Kokorēviča⁶⁵, Laimoņa Vāczemnieka (1929 – 1989) publicistiskā *Ugunsgrāmata*⁶⁶. Tajā kā galvenais varonis izvirzīts LPSR VDK priekšsēdētājs sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados Longins Avdjukēvičs (1916 – 1988). Ievērojot L. Avdjukēviča bijušo ieņemamo amatu, viņa nopelni LPSR drošības iestādēs Otrā pasaules kara laikā un pēc tam krietni pārspilēti. Viena no galvenajām darba līnijām ir LPSR iekšlietu un drošības iestāžu cīņa pret nacionālajiem partizāniem, it sevišķi LPSR VDM speciāģenta Jāņa Klimkāna (1921 – 1970) darbība. *Ugunsgrāmatas* autoru apraksti par J. Klimkāna piedalīšanos Riharda Pārupa (1914 – 1946) nacionālo partizānu grupas apšaušanā un citās epizodēs iesakņojušies vecākās

⁶³ Riekstiņš, J. “Sociālistiskie pārveidojumi un šķiru cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados”, *Latvijas likteņgadi II*, red. Ļ. Zīle., I. Daudišs, E. Pelkaus. Rīga: Avots, 1987, 102. lpp.

⁶⁴ Stranga, A. “Dižās kaimiņvalsts slepenajā tēmeklī”, *Skolotāju avīze*, 1989, 22., 29. nov.; Gore, I., Stranga, A. “Ne visi gali ir ūdenī, PSRS pilsoni Novik!”, *Pilnīgi Atklāti*, Nr. 10., *Latvija Amerikā*, 1991, 13. apr.

⁶⁵ Nikolajs Kokorēvičs, Vissavienības autortiesību aģentūras Latvijas republikāniskās nodaļas priekšnieka vietnieks (1977), *Dzimtenes balss* redakcijā (1965 – ?), VDK komandēts izjaukt Vispasaules latviešu jauniešu kongresu Berlīnē (1968), LPSR VDK majors, Lešinskis, I. “Kalpības gadi”, *Laiks*, Nr. 54, 1980, 5. jūlijs. *Red. piez.*

⁶⁶ Lapsa, J., Kokorēvičs, N., Vāczemnieks, L. *Ugunsgrāmata. Stāsti par čekistiem*. Rīga: Avots, 1987, 307. lpp.

paaudzes, īpaši Latvijas austrumu daļas iedzīvotāju, atmiņās. Spilgtākais piemērs tam ir Donata Greižas (1928, pseidonīms Donats Griezis) darbs *Karš, par kuru klusēja*⁶⁷. D. Grieža darba vairākās lappusēs nekritiski, gandrīz vārds vārdā atstāstīts *Ugunsgrāmatas* teksts. Salīdzinot D. Grieža no *Ugunsgrāmatas* ņemtus faktus ar LPSR iekšlietu iestāžu dokumentiem, secināms, ka abās iepriekš minētajās grāmatās fakti pārstāstīti pavisā. Galvenā loma aprakstos atvēlēta J. Klimkānam. Līdz ar to paliek noklusēts, ka J. Klimkānu vadīja un operācijas sīki izstrādāja LPSR IeM, bet vēlāk LPSR drošības iestāžu darbinieki.

1979. gadā iznākušajā Franča Rekšņas⁶⁸ un Harija Gāliņa (1931 – 1983) grāmatā *Spartaks Kurzemē*⁶⁹ apgalvots, ka LPSR drošības iestāžu darbinieki Kurzemē pēc Otrā pasaules kara cīnījušies vienīgi ar militārā formējuma *SS Jagdverband Ostland* paliekām. Grāmatā nav parādīts, ka nacionālās bruņotās pretošanās kustības sociālā bāze bija skaitliski lielāka, un arī tas, ka LPSR drošības iestādes ar represijām vērsās pret daudz plašākiem Kurzemes iedzīvotāju slāņiem.

Vienīgais literārais darbs, kas LPSR periodā aprakstīja LPSR drošības iestāžu darbinieku darbību, bija Arvīda Griguļa (1906 – 1989) 1965. gadā izdots romāns *Kad lietus un vēji sitas logā*⁷⁰, pēc kura motīviem uzņemta arī šāda nosaukuma Rīgas kinostudijas aktierfilma. Grāmata papildināja sešdesmito gadu sākumā LPSR VDK vadībā sarakstītās Pauļa Ducmaņa (1921 – 2000) un, iespējams, vēl kāda autora propagandas brošūras, kuras parakstītas ar pseidonīmiem, piemēram, *Kas ir Daugavas Vanagi?*, *Viņu īstā seja* un *Politiskie bēgļi bez maskas*. Minēto brošūru un A. Griguļa darba mērķis bija parādīt, ka latviešu trimda sadarbojusies ar nacionālsociālistisko Vāciju un naidīgu darbību pret Latviju izvērs, sadarbojoties ar Rietumvalstu izlūkdienestiem. Līdz ar to darbs vērtējams kā propagandas materiāls ar subjektīvu faktu izklāstu.

⁶⁷ Greizis, D. *Karš, par kuru klusēja: vēsturisks stāstījums*. Rīga: SOL VITA, 2001.

⁶⁸ Francis Rekšņa (1919 – 1992), LPSR VDK apakšpulkvedis, LPSR VDTK 4. daļas izlūks (1944), izmeklētājs (1945 – 1949), LPSR VDK kadru daļas priekšnieka vietnieks (1959). LVA, PA-15500. f., 2. apr., 4302. l. *Red. piez.*

⁶⁹ Rekšņa, F., Gāliņš, H. *Spartaks Kurzemē*: dokumentāls stāsts. Rīga: Liesma, 1979.

⁷⁰ Grigulis, A. *Kad lietus un vēji sitas logā*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1965.

A. Grigulis romāna sarakstīšanai no LPSR VDK saņēma informāciju, kas citādi viņam nebūtu pieejama. Romānā minēti reāli bijušie, romāna sarakstīšanas laikā dzīvie nacionālie partizāni, kā arī ASV izlūkdienesta darbinieks Freds Launags. No romāna pirmoreiz Latvijas lasītājs varēja uzzināt par Latvijas Centrālās padomes (LCP) darbību. Tāpat minētas LPSR drošības iestāžu operācijas pret Rietumvalstu izlūkiem un nacionālajiem partizāniem, kuru gaita bija zināma vienīgi VDK darbiniekiem. Romāna sarakstīšanai izmantotas Apvienotās Karalistes izlūka Riharda Zandes atmiņas. Vienlaikus romānā ļoti primitīvi aprakstītas LPSR represīvo iestāžu izmeklēšanas darbības, drošības darbiniekiem piedēvētas īstenībai neatbilstošas pilnvaras, piemēram, veikt operācijas, tās nesaskaņojot ar LPSR un PSRS drošības iestāžu vadību. Drošības iestāžu darbinieki romānā arī heroizēti.

Ar J. Dzintara propagandas rakstiem līdzīgu ievirzi, cenšoties atainot bruņoto pretošanās kustību PSRS okupācijas komunistiskajam režīmam kā nacionālsociālistiskās Vācijas spēcīgu radītu un apgādātu, par LPSR drošības iestāžu darbību nacionālās bruņotās pretošanās kustības apspiešanā 1988. gadā vēstīja bijušais LPSR VDK darbinieks Ivans Loginovs. Viņš savā rakstā *Karš pēc kara* galvenokārt pievērsās tikai bijušā LPSR VDM aģenta kaujinieka J. Klimkāna darbības atspoguļojumam.⁷¹

e. Uzziņu literatūra

LPSR laikā iznākušajās enciklopēdijās LPSR drošības iestāžu darbība netika atspoguļota. 1969. gadā iznākušajā *Latvijas PSR Mazās enciklopēdijas* 2. sējumā autors Akots Brakšs (1919 – 1981), runājot par kolektivizāciju, pat nenorādīja, ka 1949. gadā notikusi “budžu” deportācija. Autora interpretācijā “budžu” saimniecību īpatsvars samazināts ar ekonomiskām metodēm. Tieši tādēļ 1949. gads esot dēvējams par lūzuma posmu, pēc kura sākušas dibināties kolektīvās

⁷¹ Логинов, И. “Война после войны”, *Горизонт*, Н. 8, 1988, С. 31 – 33; Н. 9, 1988, С. 42 – 43; Н. 10, 1988, С. 25 – 26; Н. 11, 1988, С. 30 – 33; Н. 12., 1988, С. 56 – 57.

saimniecības⁷². Savukārt 1984. gadā iznākušajā *Latvijas Padomju enciklopēdijas* 5.² sējumā V. Karaļuns min, ka 1949. gada deportācija notikusi darbaļaužu neatlaidīgu prasību rezultātā, nenorādot LPSR drošības iestāžu lomu minētajā procesā. Savukārt cīņu pret nacionālajiem partizāniem, pēc autora teiktā, izvērsuši vienīgi Iznīcinātāju bataljoni⁷³, kas tikai daļēji ir taisnība.

1.2.2. Latviešu trimdas literatūra Rietumvalstīs

Latviešu trimdas vēsturnieku un publicistu rīcībā bija tikai fragmentāra informācija par LPSR drošības iestāžu darbību. To pārsvarā ieguva no Rietumos nokļuvušajām drošības iestāžu represēto personu atmiņām un oficiāliem padomju izdevumiem. Trimdā otrreizējās komunistiskās okupācijas perioda LPSR drošības iestāžu izpēti nopietni traucēja autentisku dokumentu trūkums. Vienīgie autentiskie dokumenti trimdas vēsturnieku rīcībā bija jauniešu organizācijas *Nacionālā sardze* uz Rietumiem izvestie 1940. un 1941. gada LPSR IeTK un VDTK dokumenti. Tos, haotiski un steigā atkāpjoties, LPSR drošības iestādes bija atstājušas Latvijā. Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā *Nacionālā sardze* veica izstāžu rīkošanu par komunistiskā režīma zvērībām bijušajā LPSR VDTK ēkā *Stūra mājā*, Stabu un Brīvības ielu krustojumā, Rīgā. Jauniešiem dodoties trimdas gaitās, vismaz daļa dokumentu nonāca Rietumos.

a. Monogrāfijas

Par trimdā izdotu monogrāfiju, kas atspoguļo LPSR drošības iestāžu darbību, var uzskatīt vēlākā pedagoģijas doktora Alberta

⁷² Brakšs, A. "Kolektivizācija", *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*, 2. sēj., Latvijas PSR Zinātņu Akadēmija. Rīga: Zinātne, 1969, 97. lpp.

⁷³ Karaļuns, V. "Tautas saimniecības atjaunošana un sociālisma pamatu uzcelšana. Sociālistiskās sabiedrības nostiprināšana un tālākā attīstība Latvijā (1945 – 1961)", *Latvijas PSR/ Latvijas Padomju enciklopēdija*, 5.² sēj. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984, 238. lpp.

Kalmes 1951. gadā sarakstīto darbu *Totālais terors. Genocīds Baltijā*⁷⁴. 1993. gadā grāmata iznāca arī Latvijā. Šajā izdevumā pārstrādāta pirmā nodaļa, kurā autors atklāti min faktus par savu represēšanu, nebaidoties par Latvijas radnieku vajāšanu. Papildināti arī grāmatas pielikumā publicētie dokumenti. A. Kalmes grāmata bija pirmais darbs trimdā par visu trīs Baltijas valstu likteni komunistiskā un nacionālsociālistiskās Vācijas režīma apstākļos. Autors pievērsies Baltijas valstu okupācijas aspektiem – normām un okupācijas mehānismam, kurā nozīme bija arī padomju drošības iestāžu darbībai. Darbā viņš samērā daudzpusīgi attēlojis laika posmus no 1940. līdz 1941. gadam un no 1944. līdz 1951. gadam, kad Baltijas valstis pieredzēja komunistisko teroru un nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā veiktās represijas, arī holokaustu. Grāmatā arī parādīts, kā padomju un nacionālsociālistiskās Vācijas drošības iestādes represējušas nacionālās pretošanās kustības dalībniekus un citas personas, kas atļāvās izteikt valdošajai ideoloģijai pretējus uzskatus. Darbā arī pētīts, kā komunistiskais režīms vērsās pret reliģiju un tā drošības iestādes represēja Baltijas garīdzniekus. Monogrāfijā tika izmantoti līdz 1951. gadam iznākuši darbi par abu okupācijas režīmu noziedzīgo darbību Baltijā. Tika apkopta visa līdz 1951. gadam pieejamā literatūra un avoti par okupācijas režīmu darbību Baltijā un pretošanos šiem režīmiem.⁷⁵ A. Kalme pats ilgāku laiku pavadījis abu režīmu ieslodzījumā, un ar viņa paša atmiņu, vēsturisku faktu analīzes palīdzību A. Kalme parāda kopīgo abu režīmu politikā Baltijā. Kopīgais teritorijas pārvaldīšanā ir vietējo iedzīvotāju iznīcināšana un mēģinājumi viņu dzīves totāli pakārtot okupācijas režīma interesēm.

Spriežot pēc satura, galvenais darba mērķis ir pierādīt, ka okupācijas režīmu terors Baltijas valstīs ir sagrāvis šīs valstis un ka tas ir vērst uz vietējo tautu pilnīgu iznīcināšanu. Lai sasniegtu šo mērķi,

⁷⁴ Kalme, A. *Total Terror: an Expose of Genocide in the Baltics*, ed. W. Arm. New York: Appleton-Century-Crofts, 1951; Kalme, A. *Totālais terors. Genocīds Baltijā*. Rīga: Kabata, 1993.

⁷⁵ Skat., piemēram, Berzinsh, A. *I Saw Vishinsky Bolshevice Latvia*. Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1948; Pakstas, K. *Lithuania and World War II*. Chicago: The Lithuanian Cultural Institute, 1947; Pelekis, K. *Genocide Lithuania's Threefold Tragedy*. Germany: Venta, 1949; Gulbis, M. *The Structure of the NKVD in Latvia*, manuskripts.

autors izvirzījis uzdevumu pierādīt, ka abu okupācijas režīmu veiktās represijas Baltijā bija genocīds. Tas, ka nacionālsociālistiskās Vācijas veiktais holokausts bija genocīds, ne tiesiski, ne vēsturiski nav apšaubāms. Savukārt komunistiskā režīma represijas, skatot tās katru atsevišķi – piemēram, 1941. gada deportācijas Baltijā, Baltijas iedzīvotāju filtrācija un nosūtīšana spaidu darbos pēc Otrā pasaules kara, atsevišķu iedzīvotāju grupu nošaušanas bez tiesas sprieduma –, neatbilst 1948. gada ANO *Konvencijai par genocīda nepieļaujamību un sodīšanu par to*. Autors norāda, ka abu okupācijas režīmu darbības rezultātā Baltijas valstu pamatiedzīvotāju skaits jau līdz 1951. gadam radikāli samazinājās. Monogrāfijas nobeigumā iezīmēta aina, ka, turpinoties komunistiskajām represijām, ap 1961. gadu latviešu valodu Latvijā vairs nelietos. Autora paredzējums nepiepildījās, jo līdz ar J. Staļina valdīšanas beigām pienāca gals arī masveida represijām Latvijā.

Ievērojams, ka autors jēdzienu “genocīds” konstruē, atmetot strikti juridiskās robežas. Viņš jēdzienu attiecina uz procesu, kura rezultāts ir okupācijas režīma apzināta virzība uz agrāk neatkarīgu valstu iedzīvotāju iznīcināšanu un sabiedrības deformēšanu, vērsoties pret vietējām valodām, reliģijām un tradīcijām. A. Kalmes konstruētais “genocīda” jēdziens apzīmē Baltijas tautu ilglaicīgu un apzinātu iedzīvotāju iznīcināšanu un paverdzināšanu, ko veikuši abi okupācijas režīmi. Šādā veidā A. Kalme izpilda monogrāfijā izvirzīto mērķi.

Nemot vērā ierobežotu autentisku dokumentu, kas atspoguļo LPSR drošības iestāžu darbību, pieejamību, monogrāfijā konstatējamās vairākas kļūdas un pārspīlējumi. Piemēram, autors pieļauj, ka komunistiskā režīma laikā no 1940. līdz 1941. gadam Latvijā nogalināti 12 000 cilvēku.⁷⁶ Vēl joprojām nav aprēķināts 1940. un 1941. gadā deportēto un arestēto skaits, kurus nogalināja vai kuri nomira ieslodzījumā Krievijā. Jāatzīmē gan, ka Latvijā minētajā periodā bez tiesas sprieduma bija nošauti tikai 341 cilvēki.⁷⁷

⁷⁶ Kalme, A. *Totālais terors. Genocīds Baltijā*. Rīga: Kabata, 1993, 79. lpp.

⁷⁷ PSRS okupācijas režīma Latvijā veiktās noslepkavošanas bez tiesas sprieduma un upuru skaits: Komisijas PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida

Tāpat ievērojams, ka informācijas trūkuma dēļ A. Kalme pieļauj būtiskas faktu kļūdas attiecībā uz PSRS un LPSR represīvo struktūru nošķiršanu. Piemēram, pievēršoties LPSR Valsts drošības ministrijai, uzsvērts, ka tās centrālā ēka Rīgā atrodas Stabu un Brīvības ielas krustojumā. A. Kalme ministriju konsekventi dēvē par MVD, proti, transliterējot leM saīsinājumu krievu valodā. No 1946. līdz 1951. gadam tās bija pilnīgi autonomas ministrijas ar dažādām funkcijām. Kļūdaini minēts arī L. Berijas stāšanās PSRS iekšlietu ministra amatā – norādīts 1951, tomēr tas notika tikai 1953. gadā. Tāpat vērojamas neprecizitātes arī LPSR drošības iestāžu struktūru aprakstā. A. Kalme pareizi bija noteicis jomas, kurās darbojās LPSR VDM, proti, pretizlūkošana, cīņa ar “pretpadomju elementiem”, taču nebija informēts, ka vesela VDM daļa nodarbojās ar nacionālo partizānu apkarošanu. A. Kalme neprecīzi novērtēja LPSR VDM Administratīvi saimnieciskās un finanšu daļas nozīmi, nodēvējot to par vienu no trim svarīgākajām daļām, kas neatbilst īstenībai. Savukārt, runājot par pretizlūkošanas daļu, A. Kalme kļūdaini tulko šīs daļas saīsinājumu krievu valodā. Latvijas un ārvalstu iedzīvotāju sakarus, kā to apraksta autors, kontrolēja pretizlūkošanas daļa (*отдел контрразведки* – krievu val.), nevis kontrrevolūcijas apkarošanas daļa (*отдел контрреволюции* – krievu val.). Kontrrevolūcijas daļas PSRS drošības iestāžu struktūrā nebija. Neskatoties uz minēto, līdz pat Heinriha Stroda (1925 – 2012) darbam *Latvijas nacionālo partizānu karš* 1996. gadā un jau divdesmit pirmajā gadsimtā izdotajiem Alda Bergmaņa, Ritvara Jansona un Induļa Zālītes darbiem latviešu vēsturnieki LPSR drošības iestāžu struktūrai pēc Otrā pasaules kara nebija pievērsuši vairāk uzmanības kā A. Kalme.

Jāatzīst, ka līdzās neprecizitātēm konstatējams arī pārsteidzošs fakts, ka A. Kalme bija informēts par darbībai Rietumvalstīs domāto LPSR drošības iestāžu aģentu sagatavošanu speciālā skolā Siguldā. Ja pat šāda informācija bija ASV izlūkdienestu rīcībā, nav zināms, kā šādas ziņas nonāca A. Kalmes grāmatā. Latvijā

nav pieejami dokumenti par šādas izlūku skolas atrašanos Latvijas teritorijā piecdesmito gadu sākumā.

A. Kalmes monogrāfijā 1941. gadā deportēto Latvijas iedzīvotāju skaits netika aplēsts. Autors min no Latvijas izbraukušus 36 vilcienus.⁷⁸ Salīdzināšanai jāmin, ka atbilstoši padomju dokumentiem 1941. gada 14. jūnijā deportētos aizveda tikai deviņos ešelonos⁷⁹. Šādu ziņu nesakritību var skaidrot ar apstākli, ka dzelzceļa stacijās Latvijas teritorijā vairākus vilcienu sastāvus apvienoja ešelonos. Tomēr noraidāms pārspilējums, ka no Igaunijas 1941. gada 14. jūnijā deportēts vairāk nekā no Latvijas. No Igaunijas minētajā laikā izsūtīja 10 861 personu.⁸⁰

Kopumā A. Kalmes monogrāfija novērtējama kā nozīmīgs solis komunistiskā režīma represiju izpētē Latvijā. Līdz 1983. gadam, kad iznāca Ādolfas Šildes (1907 – 1990) monogrāfija *Pasaules revolūcijas vārdā*, A. Kalmes darbs bija pamatīgākais arī LPSR drošības iestāžu darbības izpētē.

Ā. Šilde darbā *Pasaules revolūcijas vārdā* nozīmīgu vietu atvēlējis LPSR drošības iestāžu darbības izpētei. Ņemot vērā, ka darbs tapa astoņdesmito gadu sākumā, Ā. Šildes grāmatā ievietota visa tobrīd jau pieejamā un aktuālākā informācija par drošības iestāžu izmeklēšanas darbībām, apcietināšanas paņēmieniem, izsūtīto iedzīvotāju dzīvi nometinājumā. Salīdzinot ar 1951. gada A. Kalmes monogrāfiju, informācijas ir vairāk un tā ir precīzāka. A. Šilde komunistisko režīmu Latvijā no 1940. līdz 1941. gadam un no 1944. gada, kā arī šī režīma represīvo politiku uzskatīja par 1919. gadā Latvijā valdošā boļševiku režīma turpinājumu. Līdz ar to monogrāfija strukturēta, lai hronoloģiski parādītu visu trīs periodu represijas.

⁷⁸ Kalme, A. *Totālais terors. Genocīds Baltijā*. Rīga: Kabata, 1993, 147. lpp.

⁷⁹ "PSRS ieTK labošanas darbu nometņu un koloniju galvenās pārvaldes Darba nometinājuma un specnometinājuma daļas izziņa VDTK 3. pārvaldei par ešelonu norīkošanu no Lietuvas PSR, Latvijas PSR un Igaunijas PSR", *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, otrais papildinātais izdevums, zin. redaktors E. Pelkaus. Rīga: Nordik, 2007, 14. lpp.

⁸⁰ Рахи-Тамм, А. "Человеческие потери", *Белая книга. О потерях, причиненных народу Эстонии оккупациями. 1940 – 1991*, Государственная комиссия по расследованию репрессивной политики оккупационных сил, ред. Ю. Эннусте, Э. Пармasto и др., Таллин: Kirjastusilo, С. 27.

Spriežot pēc satura, viens no autora monogrāfijas mērķiem bija parādīt, ka PSRS *GULAG*⁸¹ sistēmā latvieši veidoja ievērojamu ieslodzīto daļu, kas skaidrojams ar to, ka vēl astoņdesmitajos gados Rietumu vēsturnieku darbos par PSRS ieslodzījuma vietām baltieši tika maz minēti. Ā. Šilde izdevās sasniegt izvirzīto mērķi, jo darbā apraksta daudzu latviešu likteņus ieslodzījuma nometnēs un specnometinājumā. Šie latviešu likteņstāsti monogrāfijā ir primārie. Drošības iestāžu darbība Latvijas teritorijā attēlota salīdzinoši mazāk.

Salīdzinot ar A. Kalmes monogrāfiju, autors sniedz aplēses par deportēto iedzīvotāju skaitu 1941. un 1949. gadā. Ā. Šilde, pamatojoties uz nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā darbojošās organizācijas *Tautas palīdzība* datiem, min, ka 1941. gadā deportēti apmēram 15 581 cilvēki.⁸² Minētās aplēses, salīdzinot ar jaunākajiem pētījumiem, atzīstamas par diezgan objektīvām. Precizētie Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva dati liecina, ka 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas tika izsūtīti 15 424 cilvēki.⁸³

Ā. Šilde pievēršas arī latviešu virsnieku represēšanai Litenes un Ostraviešu nometnēs, aprakstot, kā virsnieki ieslodzīti un iznīcināti ieslodzījuma nometnēs Krievijā. Autors izvirza hipotēzi, ka Latvijā nošauti vairāki virsnieki, kuri pretojās arestam. Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras veiktās izmeklēšanas dokumenti liecina, ka padomju drošības iestādes Latvijā 1941. gadā nogalināja ne mazāk kā 50 Latvijas iedzīvotājus, proti, 24. teritoriālā korpusa 181. strēlnieku divīzijas militārpersonas.⁸⁴ Autors arī min precīzu 1940. un 1941. gadā pie Baltezera nošauto cilvēku skaitu – 113. Šādu skaitu konstatējušas arī Latvijas Republikas izmeklēšanas iestādes. Savukārt par 1941. gadā Krustpilī nogalinātajiem Ā. Šilde izsakās poētiski, norādot uz latviešu

⁸¹ Akronīms, kas atbilst vārdiem krievu valodā – *Главное управление лагерей*.

⁸² Šilde, Ā. *Pasaules revolūcijas vārdā*. Rīga: Elpa, 1993, 149. lpp.

⁸³ Riekstiņš, J. "1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā", *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, otrais papildinātais izdevums, zin. redaktors E. Pelkaus. Rīga: Nordik, 2007, 14. lpp.

⁸⁴ PSRS okupācijas režīma Latvijā veiktās noslepkavošanas bez tiesas sprieduma un upuru skaits: Komisijas PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai dokuments, 26. lpp.

līķu grēdu⁸⁵. Latvijas Republikas izmeklēšanas dokumenti liecina, ka 1941. gada jūnija beigās Krustpils lidlauka apkaimē – Krustpils Dekšņu silā – LPSR leTK nogalināja sešus Latvijas pilsoņus⁸⁶, tādēļ A. Šildes norādītais ir vērtējams kā pārspilējums.

Padomju drošības iestāžu darbību Latvijā no 1944. gada autors apskatījis nodaļā *Deportāciju nemitīgā plūsma*. Autors precīzi atzīmē, ka padomju drošības iestādes Latvijā, sākot jau no 1944. gada, īstenoja dažādas terora formas, taču par masveida deportācijām Ā. Šildem, acīmredzot dokumentu trūkuma dēļ, monogrāfijā ir neprecīzas ziņas. Autors norāda, ka deportācijas sākušās 1944. gada rudenī un ar pārtraukumiem turpinājušās līdz pat 1951. gadam. Runājot par deportācijām, autors nav izdalījis divas lielākās deportēšanas akcijas – 1945. gada 5. un 6. februāra vāciešu un bezpavalstnieku izsūtīšanu un 1949. gada marta deportāciju. Tā saukto “dzimtenes nodevēju” ģimenes locekļu izsūtīšanas notika no 1945. gada līdz 1953. gadam⁸⁷. Taču izsūtīto kopskaits katrā gadā, salīdzinot ar lielajām izsūtīšanas akcijām, bija neliels. 1945. gadā – 67, 1946. gadā – 186, 1947. gadā – 135, 1948. gadā – 21, 1949. gadā – 10, 1950. gadā – 12, 1951. gadā – 37, 1952. gadā – 113, 1953. gadā – 26 cilvēki. 1951. gada 31. martā tika izsūtīti 44 jehovieši.⁸⁸ Savukārt par bijušo Latvijas Republikas pilsoņu – Abrenes apriņķa iedzīvotāju – izsūtīšanu no Pleskavas apgabala trimdā nebija informācijas. Iespējams, ka Ā. Šilde deportēšanas akcijas vienādoja ar masveida arestiem. Masveida aresti īpaši izplatīti bija 1944. un 1945. gadā. Tie gan turpinājās visā J. Staļina valdīšanas laikā. Arestētie arī tika izvesti no Latvijas uz ieslodzījuma nometnēm Krievijā un Kazahijā. Ievērojot vienādošanas tendenci, rodas kļūdainais iespaids, ka arī pārējās

⁸⁵ Šilde, Ā. *Pasaules revolūcijas vārdā*. Rīga: Elpa, 1993, 172. lpp.

⁸⁶ PSRS okupācijas režīma Latvijā veiktās noslepkavošanas bez tiesas sprieduma un upuru skaits: Komisijas PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai dokuments, 26. lpp.

⁸⁷ Šilde, Ā. *Pasaules revolūcijas vārdā*. Rīga: Elpa, 1993, 214. lpp.

⁸⁸ *Aizvestie*. 1949. gada 25. marts, 2. daļa, zin. redaktore D. Bleiere. Rīga: Nordik, 2007, 742. lpp.

deportācijās izsūtāmo skaits bija līdzvērtīgs 1949. gada deportācijai. Minētais neatbilst vēsturiskajiem faktiem. Tāpat kļūdaini ir autora priekšstati, ka 1946. gadā no filtrācijas nometnēm Krievijā uz Latviju atvestie un atbrīvotie bijušie latviešu leģionāri vēlākajos gados gandrīz visi represēti kā “kara noziedznieki”.

Diemžēl A. Šilde, raksturojot no Latvijas uz Krieviju aizvesto represēto cilvēku kopskaitu, atsevišķi neizdala deportētos un arestētos. Pēc Ā. Šildes domām, 1940. un 1941. gadā no Latvijas uz PSRS teritoriju aizvestas ap 40 828 personas. No 1940. gada 17. jūnija līdz 1941. gada jūlijam tika arestēti 7292 iedzīvotāji.⁸⁹ Savukārt 1941. gada 14. jūnijā deportēti 15 424 cilvēki⁹⁰, tātad kopsummā mazāk nekā minēts Ā. Šildes darbā. 1949. gadā izsūtīto skaits, pēc autora aplēsēm, ir ap 70 000 cilvēku. Pēc jaunākajiem aprēķiniem 1949. gada 25. marta deportācijā izsūtīts 44 271 cilvēks⁹¹. Kopējais deportēto skaits līdz piecdesmitajiem gadiem, pēc autora domām, ir 200 000 cilvēku⁹². Šāds skaits gan būtu reāls, ja tiktu saskaitīti arestētie un deportētie. 1953. gada LKP CK Plēnumā, kas noritēja no 22. līdz 23. jūnijam, LKP CK pirmais sekretārs Jānis Kalnberziņš (1893 – 1986) minēja, ka laikā no 1945. līdz 1953. gadam bija politiski represēti 119 000 cilvēku.⁹³

Spriežot par LPSR drošības iestāžu izmeklēšanas metodēm, autors secina, ka piecdesmito gadu beigās tās mainījušās. Brutāla fiziskā spīdzināšana vairs nav notikusi. Tomēr Ā. Šildes aprakstā izmeklēšanas metožu maiņas iemesli nav analizēti, tādēļ rodas iespaids, ka pārmaiņas notikušas pašas no sevis.⁹⁴ Nav ņemts vērā, ka

⁸⁹ No NKVD līdz KGB. *Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 971. lpp.

⁹⁰ Riekstiņš, J. “1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā”, *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*, otrais papildinātais izdevums, zin. redaktors E. Pelkaus. Rīga: Nordik, 2007, 14. lpp.

⁹¹ *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, 1.daļa, zin. redaktore D. Bleiere. Rīga: Nordik, 2007, 180. lpp.

⁹² Šilde, A. *Pasaules revolūcijas vārdā*. Rīga: Elpa, 1993, 221. lpp.

⁹³ Gore, I. “Politiskās norises Latvijā 1953. gada vasarā”, *Latvijas Vēsture*, Nr. 1, 1992, 40. lpp.

⁹⁴ Šilde, A. *Pasaules revolūcijas vārdā*. Rīga: Elpa, 1993, 394. lpp.

spīdzināšanas metožu lietošanu ar speciālu rīkojumu ierobežoja PSRS iekšlietu ministrs L. Berija 1953. gadā un to pēc 1956. gada vairs atklāti neļāva izmantot PSKP J. Staļina personības kulta “pārmērību” nosodījums. Kopumā Ā. Šildes darbs jāvērtē kā nopietna monogrāfija, kas deva ieguldījumu LPSR drošības iestāžu un padomju represīvās sistēmas izpētē.

Vēsturnieks Andrievs Ezergailis (1930) savā darbā par padomju dezinformāciju, kura trimdas latviešus saistīja ar holokausta un kara noziegumu veikšanu, atspēko LPSR VDK veiktās dezinformācijas kampaņas.⁹⁵

b. Akadēmiski izdevumi un raksti akadēmiskos izdevumos, populārzinātniski raksti

Ā. Šilde izdeva arī vairākas atsevišķas grāmatas, kas analizēja komunistisko represīvo sistēmu un līdz ar to apskatīja arī LPSR drošības iestāžu darbību. Jau 1956. gadā iznāca autora grāmata *Pa deportēto pēdām. Latvieši padomju vergu darbā*⁹⁶. Grāmatai liela nozīme deportēto latviešu likteņu atainošanā, tomēr tā LPSR drošības iestāžu darbiniekus parāda tikai kā cilvēku nogādātājus līdz deportēto ešelonam. Minētais skaidrojams ar apstākli, ka par drošības iestāžu darbinieku lomu deportācijas sagatavošanā autoram informācijas nebija.

Darbā *Resistance Movement in Latvia*, kas pirmoreiz izdots 1972. gadā un vēlāk pārpublicēts 1985. gadā⁹⁷, autors, izmantojot viņam pieejamo informāciju, analizējis LPSR drošības iestāžu darbību pret nacionālajiem partizāniem. Darba pamatavots ir padomju prese. Līdz ar to darbā nav plašāka skatījuma uz drošības iestāžu cīņu pret nacionālajiem partizāniem.

⁹⁵ Ezergailis, A. “Nazi”, *Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi – Occupied Latvia Daugavas Vanagi: Who are They?* Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005.

⁹⁶ Šilde, Ā. *Pa deportēto pēdām. Latvieši padomju vergu darbā*. Ņujorka: Grāmatu draugs, 1956.

⁹⁷ Shilde, A. *Resistance Movement in Latvia*. Stockholm: LNF, 1985.

Tas attiecināms arī uz citu Ā. Šildes darbu *Važu rāvēji. Latviešu tauta cīņā pret padomju okupācijas varu un komunismu*⁹⁸. 1952. gadā darbu par komunistiskajām represijām Latvijā *Lielā sāpju draudze: latviešu tautas posta, ciešanu un sāpju asinsliecinieki. Kristus ceļa gājēji-mocekļi*⁹⁹ sarakstīja cits trimdas latvietis – Osvalds Freivalds (1907 – 1986). Grāmatā akcentētas vienīgi 1940. un 1941. gada komunistiskās represijas Latvijā, kas nerada pilnīgu priekšstatu par represiju loģisku turpinājumu arī pēc Otrā pasaules kara.

1952. gadā iznāca arī bijušā organizācijas *Nacionālā sardze* dalībnieka Modra Gulbja (1927 – 2002) grāmata, kas tika balstīta uz LPSR drošības iestāžu Latvijā atstātajiem un uz Rietumiem izvestajiem dokumentiem *Čeka (NKVD) Latvijā. Dokumentējums*¹⁰⁰. Darba ieguvums ir autentisku dokumentu izmantošana. Diemžēl tas, ka dokumenti netika publicēti, apgrūtināja vēsturniekiem to izpēti līdz pat divdesmit pirmajam gadsimtam.

Andrievs Namsons savā darbā analizējis Latvijas sovjetizācijas kultūrģeogrāfiskās, saimnieciskās un sociālās sekas, kuras izraisījušas arī komunistiskās represijas¹⁰¹.

Apjomīgu un apkopojošu darbu *Latviešu nacionālo partizānu pēckara karš* 1987. gadā publicēja latviešu vēsturnieks Indulis Kažociņš. Viņš savā darbā izmantoja visu sev pieejamo Rietumos un LPSR publicēto informāciju par bruņoto pretošanos okupētajā Latvijā. Pozitīvi novērtējams, ka I. Kažociņš deva visas līdz tam laikam izdotās literatūras un publicēto avotu apskatu.¹⁰² Darbā, pamatojoties uz padomju presi, kā galvenie partizānu apkarotāji minēti Iznīcinātāju bataljonu kaujinieki, nevis LPSR drošības iestādes. Atsaucoties uz vēsturnieku Jāni Dzintaru, uzskaitīts Iznīcinātāju bataljonu operāciju

⁹⁸ Šilde, Ā. *Važu rāvēji. Latviešu tauta cīņā pret padomju okupācijas varu un komunismu*. Kopenhāgena: Imanta, 1960.

⁹⁹ Freivalds, O. *Lielā sāpju draudze: latviešu tautas posta, ciešanu un sāpju asinsliecinieki. Kristus ceļa gājēji-mocekļi*. Kopenhāgena: Imanta, 1952.

¹⁰⁰ Gulbis, M. *The Cheka (NKVD) at Work in Latvia. Documentary*. Stockholm: Latvian National Fund, 1952.

¹⁰¹ Namsons, A. *Die kulturgeographischen, wirtschaftlichen und soziologischen Auswirkungen der Sowjetisierung Lettlands*. Stuttgart: Verlag, 1958.

¹⁰² Kažociņš, I. "Latviešu nacionālo partizānu pēckara karš", *Archivs. Raksti par latviskām problēmām*, XXVII. Melburna: PBLA un K. Zariņa fonds, 1987.

pārspīlēts skaits. Lai gan I. Kažociņš min, ka čekisti izveidojuši un apmācījuši konspiratīvas grupas partizānu izspiegošanai un nodošanai, tomēr I. Kažociņš, acīmredzot informācijas trūkuma dēļ, nenorāda, ka šīs grupas partizānus arī fiziski iznīcināja.

Kolektivizācijas noteiktās represijas savā darbā *Baltijas valstu sovjetizācija. Latvijas lauksaimniecības kolektivizācija 1944 – 1956* apskata Jānis Labsvīrs (1907 – 2002).¹⁰³

Vēstures doktora Edgara Andersona, Leonīda Siliņa un citu autoru darbā *Latvijas Centrālā padome*¹⁰⁴ pirmoreiz tika apkopota LPSR drošības iestāžu darbība pret tiem Latvijas nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem, kuri iestājās gan pret komunistisko, gan nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīmu. Darbā arī izmantoti un citēti autentiski LPSR VDK dokumenti, kas latviešu trimdas autoru darbos ir retums.

Visā Latvijas komunistiskās okupācijas laikā pēc Otrā pasaules kara trimdas presē laiku pa laikam parādījās raksti par režīma represīvo politiku un tās īstenotajām – PSRS un LPSR drošības iestādēm. Kā autori minami, piemēram, Jānis Breikšs (1887 – 1965), Kārlis Zīverts (1907 – 1961), Rita Jaunzeme.¹⁰⁵

1.2.3. Rietumvalstu literatūra ārpus latviešu trimdas.

a. Monogrāfijas un raksti akadēmiskos izdevumos

Rietumvalstīs atsevišķa monogrāfija par LPSR drošības iestādēm nav sarakstīta. Rietumu autori LPSR drošības iestāžu darbību apskata saistībā ar Baltijas un Latvijas sovjetizāciju. Pētījumam atbilstoši un svarīgi ir arī Rietumos sarakstītie darbi par Latvijas reokupāciju. Tradicionāli Rietumu vēsturnieki Baltijas valstis lielākoties

¹⁰³ Labsvīrs, J. *The Sovietization of Baltic States. Collectivization of Latvian Agriculture, 1944 – 1956*. Gladstone: Taurus, 1989.

¹⁰⁴ *Latvijas Centrālā padome. LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība*. Upsala: LCP, 1995.

¹⁰⁵ Breikšs, J. "Republikai bojā ejot", *Latvju Ziņas*, Nr. 19, 1948; Zīverts, K. "Latviešu tautas zaudējumi otrās boļševiku okupācijas laikā", *Latvju Ziņas*, Nr. 13, 1953; Jaunzeme, R. "GULAG", *Latvija Amerikā*, Nr. 42, 1980.

apskata kā kopumu. Divdesmitajā gadsimtā Rietumvalstu vēsturnieki Baltijas jautājumu analizēja Eiropas iekarošanas karu Krievijas Impērijas paplašināšanās kontekstā. Tika uzrakstīti darbi par Baltijas vēsturi dažādu laika posmu ietvaros, arī par Otrā pasaules kara laiku. Tajos uzmanība pievērsta arī Baltijas sovjetizācijas posmam. Piemēram, plašāk zināmā pētījumā – D. Kirbija *Baltijas pasaule 1772 – 1993: Eiropas ziemeļu perifērija un pārmaiņu laiks*¹⁰⁶ – atzīts, ka Baltiju PSRS okupēja, taču okupācija kā process sīkāk nav analizēta.

Vairumā Rietumos sarakstītajos darbos reokupācija tika apskatīta kā loģisks PSRS solis – 1940. gadā veiktās Baltijas valstu okupācijas turpinājums – 1944. un 1945. gadā. Tādēļ arī jāmin darbi, kuros reokupācija analizēta visa Baltijas sovjetizācijas laika posma kontekstā vai Austrumeiropas sovjetizācijas kontekstā. Kā nozīmīgākie minami Ernesta Birkes un Rūdolfa Neimaņa rediģētais pētījums *Sovjetizācija Austrumu un Viduseiropā*, Endela Karedas *Ekonomikas sovetizācijas tehnika*, Reina Tāgepera *Padomju dokumentācija par Igaunijas bruņoto pretošanās kustību, 1945 – 1952*, Tomasa Remeiķa *Opozīcija padomju varai Lietuvā, 1945 – 1980*, Stenlija Vardisa *Partizānu kustība pēckara Lietuvā*, K. V. Taurasa *Partizānu kara gaita Dintarjūras krastā*, Jouzasa Daumantasa *Cīnītāji par brīvību. Lietuvas partizāni pret PSRS (1944 – 1947)*, Kestuta Girniusa *Lietuvas partizānu cīņa*, Elenas Tervidites *Lietuvas bruņotā pretošanās*, Džona Kigena *Waffen SS Asfalta kareivji*.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Kirby, D. *The Baltic World. 1772 – 1993. Europe's Northern Periphery in a Age of Change*. New York: Longman, 1995.

¹⁰⁷ Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas, E. Birke, R. Neumann (Hg.). Frankur: Alfred Metzner Verlag, 1959; Kareda, E. *Technique of Economic Sovietization. A Baltic Experience*. London: Boreas, 1947; Taagepera, R. "Soviet documentation on the Estonian pro-independence guerilla movement, 1945 – 1952", *Journal of Baltic Studies*, X 2, 1979; Vardys, S. "The Partisan Movement in Postwar Lithuania", *Lithuania under Soviets: Portrait of a Nation 1940 – 1965*. New York: Frederick A. Praeger, 1965; Remeikis, T. *The Opposition of Soviet Rule in Lithuania 1945 – 1980*. Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980; Vardys, S. "The Partisan Movement in Postwar Lithuania", *Lithuania under Soviets: Portrait of a Nation 1940–1965*, New York: Frederick A. Praeger, 1965; Tauras, K. V. [pseud.] *Guerilla warfare on the Amber Coast*. New York: Voyages Press, 1962; Daumantas, J. [pseud.] *Fighters for freedom. Lithuanian partisans versus the USSR (1944 – 1947)*, transl. by E. J. Harrison. New York: Mayland Books, 1975; Girnius, Kęstutis K. *Partizanų kovos*

Daļa ārvalstu vēsturnieku no 1944. gada Latvijā uzsāktu procesu raksturo kā Latvijas sovjetizāciju, nediskutējot, vai tā notika otrreizējas okupācijas apstākļos vai arī otrreizēja okupācija nav notikusi. No astoņdesmito gadu beigām līdz deviņdesmito gadu sākumam Rietumu historiogrāfijā pastiprināti sāka pievērsties Baltijas sovjetizācijas jautājumam un līdz ar to arī reokupācijai. Tas saistīts ar lielāku interesi par Baltijas vēsturi saistībā ar Baltijas tautu neatkarības centieniem. Darbu, kas apskata Baltijas reokupāciju, starpā jāmin Manfreda Helmaņa *Vēsturisks pētījums par Baltijas valstīm pēc 1945. gada*, Reina Misiūnasa un Romualda Tāgepera *Baltijas valstis. Atkarības gadi, 1940 – 1991*.¹⁰⁸ Šajā laika posmā iznāca arī bijušā PSRS VDK virsnieka, pārbēdzēja uz Rietumiem Oļega Gordijevska kopā ar Oksfordas universitātes profesoru Kristoferu Endrjūsu sarakstītā VDK ārpolitisko operāciju vēsture.¹⁰⁹ Tajā analizēta LPSR drošības iestāžu darbība četrdesmitajos un piecdesmitajos gados. O. Gordijevska darbā minētie fakti būtu vērā ņemami, jo par slepenās informācijas izpaušanu ārvalstīm O. Gordijevskim Krievijā piespriests nāvessods.

No darbiem, kuros analizēta Otrā pasaules kara darbība Latvijā, jāmin 1989. gada *Otrā pasaules kara atlants* britu militārā vēsturnieka Džona Kīgena redakcijā.¹¹⁰ Tajā Kīgens norādīja, ka 1944. un 1945. gadā baltieši komunistisko reokupāciju uztvēra kā nenovēršamu. Taču, salīdzinot ar nacionālsociālistiskās Vācijas ignoranci nacionālajā jautājumā, gaidāmā padomju reokupācija baltiešiem solījusi lielāku ļaunumu – represijas. Militāro vēsturnieku

Lietuvoje Chicago: Draugas, 1987; Tervidyte, E. "Der bewaffnete Widerstand in Litauen (1940 – 1952)", *Acta Baltica*, Bd. XXIX/XXX, 1991/92, S. 263 – 270.; Keegan, J. *Waffen SS. The Asphalt Soldiers*. New York: Ballantine Books, 1970.

¹⁰⁸ Hellmann, M. "Die historische Forschung über die baltischen Länder nach 1945", *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, Bd. 38, 1989; Misiunas, R., Taagepera, R. *The Baltic States. Years of Dependence 1940 – 1991*. Berkeley, California: University of California Press, 1993.

¹⁰⁹ Эндрю, К., Гордиевский, О. *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*. Москва: Nota Bene, 1992.

¹¹⁰ *The Times Atlas of the Second World War*, J. Keegan J. (ed.). London: Harpercollins, 1989.

darbi viennozīmīgi pierāda, ka 1944. un 1945. gadā Sarkanā armija veica militāru iebrukumu Latvijā.¹¹¹

Latvijas reokupācijas posma salīdzinājumu ar 1940. un 1941. gada okupāciju sniedzis Ervīns Oberlenders referātā *Sovjetizācijas instrumenti 1939./1940. gadā un pēc 1944./1945. gada konferencē Padomju okupācijas režīms*, Rīgā 2002. gada 13. jūnijā. Viņš uzsvēra, ka attiecībā uz 1939. un 1940. gada pievienotajām teritorijām sovjetizācijas plāns pastāvēja. PSKP CK Politbiroja 1939. gada 1. oktobra rezolūciju *Par Rietumukrainu un Rietumbaltkrieviju* 1944. un 1945. gadā izmantoja atkal. Abās teritorijās – Ziemeļu Bukovinā un Besarābijā – arī 1939. un 1941. gada sovjetizācija notika pēc vienota parauga. Tās bija: armijas ievešana, terors, politiskās sistēmas maiņa, komunistiskā partija kā vienīgais politiskais spēks, padomju darbinieku iepludināšana no PSRS, nacionalizācija, zemes reforma, kultūras vienādošana. Kā norādīja E. Oberlenders, reokupācijas laikā papildus notika lauksaimniecības kolektivizācija un industrializācija. Taču autors nav minējis būtisko dzīves stila, cilvēku uzvedības modeļa laušanu. E. Oberlenders uzskata, ka no piecdesmitajiem gadiem nacionālā elite pakāpeniski izmantoja izdevības īstenot nacionālās intereses un celt tautas pašapziņu, proti, noticis desovjetizācijas process.¹¹²

Olafs Mertelsmans izdala divas sovjetizācijas fāzes. Pēc viņa domām, pirmās fāzes pirmais posms beidzās līdz ar Aukstā kara sākšanos, spriedzi PSRS iekšienē un *ždanovščinas* akciju. Otrais posms līdz J. Staļina nāvei, viņaprāt, saistīts ar spēka lietošanu, teroru, lai sekmētu ātrāku padomju modeļa ieviešanu. Otrā fāze, pēc O. Mertelsmana domām, sākusies pēc J. Staļina nāves. Tās laikā nostiprinātas jau sasniegtās pārmaiņas un padomju modelis jaunajās teritorijās. Otrā fāze, pēc viņa domām, ilga desmitgadēm.¹¹³

¹¹¹ Лиддел-Гарт, Б. *Вторая мировая война*. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003, С. 620.

¹¹² Skat., piemēram, Oberländer, E. "Instruments of Sovietization in 1939/40 and after 1944/45", *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944. – 1959. gadā: politika un tās sekas, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003, 50. – 57. lpp.

¹¹³ Mertelsmann, O. "Introduction", *The Sovietization of the Baltic States, 1940 – 1956*, O. Mertelsmann (ed.). Tartu: KLEIO Ajalookirjanduse Sihtasutus, 2003.

b. Populārzinātniskas grāmatas

LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanas un izlūkošanas darbību savos darbos apskata Toms Bauers un Eduards Kokridžs.¹¹⁴ T. Bauers izmantojis arī Apvienotās Karalistes Ārlietu ministrijas, ASV Nacionālā arhīva dokumentus. Tomēr T. Bauera darbā *Sarkanais zirnekļa tīkls. MI6 un VDK meistarsacīkstes* izmantotās intervijas ar LPSR VDK darbiniekiem vērtējamas kritiski.¹¹⁵ 1989. gadā LPSR VDK T. Baueram sniegtā informācija vairākos gadījumos ir izskaistināta. Nav izslēgts, ka T. Bauers bija arī tīši dezinformēts.

1.2.4. Literatūra Latvijas Republikā: akadēmiski izdevumi un raksti akadēmiskos izdevumos

Kad pēc Latvijas neatkarības atgūšanas deviņdesmito gadu sākumā Latvijas vēsturnieki ķērās pie četrdesmito un piecdesmito gadu komunistiskā režīma izpēti, bija skaidrs, ka režīms nespēja funkcionēt bez LPSR drošības iestāžu efektīvas darbības. Līdz ar to bija svarīgi objektīvi izpētīt drošības iestāžu darbības lomu Latvijas vēsturē. Minētais darbs bija jāsāk faktiski no nulles, jo nekādu nopietnu pētījumu iepriekš valdošās ideoloģijas un drošības iestāžu darbības slepenības dēļ veikt nebija iespējams. 1991. gada 13. jūnijā Rīgā notika konference *Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā*. Tās uzdevums bija uz visas tobrīd pieejamās informācijas pamata apjaust represiju apjomu, kas bija vērstas pret latviešu tautu ar dažādu metožu palīdzību komunistiskās okupācijas gados. Galvenā konferences dalībnieku uzmanība bija veltīta LKP apsūdzēšanai. LPSR drošības iestāžu darbību neviens zinātnieks atsevišķi neanalizēja. Heinrihs Strods vienīgi izmantoja jaunākos atslepenotos LPSR VDK datus par

¹¹⁴ Bover, T. *The Red Web. MI6 and the KGB Master Coup*. London: Aurum Press, 1989; Cookridge, E. H. *Gehlen: Spy of the Century*. London: Hodder & Stoughton. 1971.

¹¹⁵ Bover, T. *The Red Web. MI6 and the KGB Master Coup*. London: Aurum Press, 1989, p. viii.

represēto kopskaitu.¹¹⁶ Tas jāva spriest arī par LPSR VDK līdzatbildību represijās. Konference bija jauns pavērsiens Latvijas vēstures pētniecībā, jo tika uzsākta visu Latvijā un arī ārpus tās pieejamo arhīvu dokumentu pētišana, lai noskaidrotu, kā ar represiju palīdzību komunistiskais režīms vērsās pret tautu.

Sekoja līdzīgas ievirzes raksti jaundibinātajā Latvijas Universitātes žurnālā *Latvijas Vēsture* un atjaunotajā *Latvijas Vēstures Institūta Žurnālā*. Jāņem vērā, ka deviņdesmito gadu sākumā bija svarīgi apjaust komunistiskā režīma laikā pret Latvijas valsts iedzīvotājiem vērsto represiju apjomu, tādēļ sākumā sīkāk pētījumi tieši par drošības iestāžu vēsturi netika izdarīti. Pētīt drošības iestāžu darbību apgrūtināja fakts, ka vēsturniekiem vēl nebija pieejami pašas LPSR VDK dokumenti, izņemot saraksti ar LKP. No 1991. gada vēsturnieku rakstiem, kuros skarta LPSR drošības iestāžu darbība, jāatzīmē J. Riekstiņa darbi *Staljinisko represiju aizsākums Latvijā* un *Genocīds (1949. gada 25. marta deportācijas akcija Latvijā)*.¹¹⁷ Tajos autors, pamatojoties uz LKP dokumentiem, atklāj, kā drošības iestādes, sākot ar informācijas vākšanu un beidzot ar varas pielietošanu, kopā ar LK(b)P un izpildinstitūciju LPSR TKP, vēlāk LPSR MP iesaistījās režīma izveidotajā represiju mehānismā.

1992. gadā iznāca Ilgas Gores un Aivara Strangas grāmata *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija. 1939. gada septembris – 1940. gada jūlijs*.¹¹⁸ Tajā analizēts, kā PSRS drošības iestādes pārņēma Latvijas Polītpārvaldi, liekot pamatu LPSR drošības iestādēm. Darba novitāte ir tā, ka, pamatojoties uz PSRS VDK krimināllietām, pētīta arī drošības iestāžu veiktā Latvijas Republikas valstsvīru lietu izmeklēšana, parādīta PSRS drošības iestāžu provokatīvā darbība, ievadot Latvijas okupāciju.

¹¹⁶ Strods H. "Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā 1940 – 1985", *Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā*, konferences materiāli. Rīga: Zinātne, 1992, 15. – 31. lpp.

¹¹⁷ Riekstiņš, J. "Staljinisko represiju aizsākums Latvijā", *Latvijas Vēsture*, Nr. 1 (1), 1991, 21. – 30. lpp.; Riekstiņš, J. "Genocīds (1949. gada 25. marta deportācijas akcija Latvijā)", *Latvijas Vēsture*, Nr. 2 (2), 1991, 34. – 39. lpp.; Nr. 3 (3), 1991, 24. – 29. lpp.

¹¹⁸ Gore, I., Stranga, A. *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija. 1939. gada septembris – 1940. gada jūlijs*. Rīga: Izglītība, 1992.

Deviņdesmito gadu sākumā LPSR drošības iestāžu vēstures izpēte bija minimāla. Daudzu autoru darbos ir minēta drošības iestāžu darbība, tomēr tikai netieši un bez kādas dziļākas drošības iestāžu uzdevumu, metožu un to darbības rezultātu analīzes. Bija raksti par drošības iestāžu represīvo darbību dažādās dzīves sfērās un pret dažādu sociālo grupu pārstāvjiem, taču nebija neviena apvienojoša raksta, kas kompilētu informācijas fragmentus par drošības iestādēm.

Jaunu pavērsienu LPSR drošības iestāžu vēstures izpētē deva LPSR VDK dokumentu nonākšana Latvijas vēsturnieku rokās. Līdz ar to minētā temata pētīšana kļuva kvalitatīvāka. 1991. un 1992. gadā Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs pārņēma bijušās LPSR VDK ieviestās Latvijas iedzīvotāju filtrācijas lietas (64 000 glabāšanas vienības), uz ārzemēm izbraukušo personu kartotēku (120 000 kartītes), bijušo LPSR VDK Iznīcinātāju bataljonu lietas, iznīcinātāju kartotēku, kā arī citas lietas. Sekoja arī LPSR VDK krimināllietu nodošana no Ģenerālprokuratūras arhīva Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvam (48 093 personu lietas).¹¹⁹ Pagāja zināms laiks, lai arhīvistu un pētnieku pārbaudītu lietu stāvokli, izprastu bijušo LPSR VDK lietu klasifikācijas īpatnības un apjaustu, kā vislabāk šos vēstures avotus izmantot. Kā 1996. gadā secināja vēsturnieks Tālvāldis Vilciņš, kurš nodarbojās tieši ar LPSR VDK dokumentu – vēstures avotu – analīzi, LPSR VDK dokumenti bija uzskatāmi par jaunu un vērtīgu Latvijas vēstures avotu komunistiskā okupācijas perioda pilnīgākai izpētei, kā arī dokumentu saturs lielākā mērā nekā vairums citu vēstures avotu prasīja īpaši kritisku pieeju ticamu faktu bāzes veidošanā.¹²⁰

LPSR VDK krimināllietu un filtrācijas lietu vienvērtīgie dokumenti, kuri saskaņā ar padomju kriminālprocesuālajām normām bija jāievieto lietās, pavēra iespējas arī vēstures socioloģiskajiem

¹¹⁹ Бамбалс, А. “Документальное наследие бывшего КГБ ЛатвССР в Латвийском государственном архиве: хранение, использование и перспективы”, *Эстонско-латышско-литовский совместный семинар “Документы КГБ в Балтийских странах”*, доклады. Таллинн: Филиал Государственного архива Эстонии, 1996, С. 18 – 19.

¹²⁰ Vilciņš, T. “PSRS (Latvijas PSR) Valsts drošības komitejas dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots”, *Latvijas arhīvi*, Nr. 1 – 2, 1996, 5. – 6. lpp.

pētījumiem, pielietojot satura analīzes metodi. Līdz deviņdesmito gadu vidum tika apgūti arī tie Latvijā esošie LKP un MP dokumenti, kuros parādījās LPSR VDK atskaites un sarakste.

1994. gadā tika publicēti daudzi jau uz LPSR VDK arhīva dokumentiem balstīti darbi. Novitāte – T. Vilciņš, izmantojot socioloģijas metodes, veicot aptauju un izmantojot LPSR VDK bijušo filtrāciju lietu dokumentus, ieguva bijušo latviešu leģionāru socioloģisko portretu, informāciju par leģiona sastāvu un leģionāru likteni pēckara sabiedrībā, tajā skaitā par LPSR drošības iestāžu represijām pret viņiem.¹²¹ Izmantojot LPSR VDK krimināllietu materiālus, T. Vilciņš sagatavoja arī darbu *Partizāni pēckara Latvijā: dokumentāls ieskats*¹²², kurš ir pirmais nopietnais zinātniskais darbs, kas parādīja, kā LPSR drošības iestādes fiziski iznīcināja bruņoto pretošanos. Izceļams arī Aivara Beikas darbs *Filtrācijas dokumenti liecina*¹²³, kurš ne tikai atklāja LPSR drošības iestāžu lomu vienā no represiju veidiem – Latvijas iedzīvotāju filtrēšanā –, bet arī parādīja PSRS drošības iestāžu veikto izspiedi filtrācijas nometnēs un LPSR drošības iestāžu īstenoto bijušo ieslodzīto uzraudzību ar aģentūras palīdzību pēc viņu atgriešanās Latvijā. 1994. gadā žurnālā *Latvijas arhīvi* tika pirmoreiz publicēti arī LPSR drošības iestādes raksturojoši dokumenti, t. i., LPSR VDK ziņojumi – atskaites.¹²⁴

1994. gadā pirmie darbi tika sarakstīti arī, izmantojot LPSR drošības iestāžu dokumentus par laika posmu no sešdesmitajiem līdz deviņdesmitajiem gadiem. Balstoties uz LPSR VDK operatīvās lietas par personiski pieredzētu izsekošanu, pētniecisku darbu sarakstīja Andrejs Ditrihs Lēbers (1923 – 2004). Tas ir labs piemērs, kā, izmantojot LPSR drošības iestāžu operatīvo informāciju, var korekti veikt pētījumu.¹²⁵

¹²¹ Vilciņš, T. “Latviešu leģionārs 50 gadu pēc kara. Socioloģisks aspekts”, *Latvijas arhīvi*, Nr. 2, 1994. 32. – 40. lpp.

¹²² Vilciņš, T. “Partizāni pēckara Latvijā: dokumentāls ieskats”, *Latvijas arhīvi*, Nr. 1, 1994. 42. – 47. lpp.

¹²³ Beika, A. “Filtrācijas dokumenti liecina”, *Latvijas arhīvi*, Nr. 1, 1994. 48. – 54. lpp.

¹²⁴ “Slepena dienesta ziņojums”, *Latvijas arhīvi*, Nr. 1, 1994. 37. – 41. lpp.; Šmits, U. “1960. gads VDK skatījumā”, *Latvijas arhīvi*, Nr. 1, 1994. 64. – 65. lpp.

¹²⁵ Лебер, Д. “Нами разрабатывается Лёбер Дитрих Андрей. О деле оперативной разработки Бер КГБ Латвийской ССР 1961–1990 гг.”, Эстонско-латышско-литовский совместный семинар “Документы КГБ в Балтийских

Uz TSDC dokumentu un informācijas bāzes pētījumu *Pretizlūkošanas operatīvā darba atspoguļojums LPSR VDK dokumentos un to izmantošana VDK darba pētniecībā* sarakstīja Indulis Zālīte.¹²⁶ 1996. gadā iznāca H. Stroda grāmata *Latvijas nacionālo partizānu karš*¹²⁷, kas īpaši ievērojama pret nacionālajiem partizāniem vērstās LPSR VDK darbības izpētē.

No 1998. gada, kad darbu uzsāka Latvijas Vēsturnieku komisija, arī LPSR drošības iestāžu vēstures pētniecība Latvijā kļuva intensīvāka. Tas izskaidrojams ar to, ka autoriem radās iespēja publicēt savus rakstus *Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstos* un diskutēt starptautiskajās konferencēs. Salīdzinot ar deviņdesmito gadu sākumu un vidu, no 1998. gada LPSR drošības iestāžu darbība apskatīta daudz vairāk pētījumos, publicēts vairāk VDK dokumentu. Tādēļ izcelšu tikai būtiskākos.

LPSR drošības iestāžu darbība kā atsevišķs pētījuma objekts Latvijas historiogrāfijā skatīta maz. 2000. gadā kļājā nāca pirmie atsevišķie raksti par LPSR drošības iestāžu darbību kādā noteiktā laika posmā. Aldis Bergmanis¹²⁸ secina, ka, lai gan Latvijas sabiedrībā gadu desmitiem valdīja uzskats par LPSR drošības iestāžu visvarenību, dokumenti liecina, ka drošības iestādes vadījās no PSKP direktīvām, kā arī PSRS drošības iestāžu centrālās vadības pavēlēm. Diemžēl raksta tapšanā maz izmantotas minētās PSKP direktīvas un PSRS drošības iestāžu pavēles. Rakstā nav tiešas norādes, vai LPSR drošības iestādes bija PSRS varas un represīvajā aparātā integrētas perifēras vienības.

странах”, доклады. Таллинн: Филиал Государственного архива Эстонии, С. 41 – 56.

¹²⁶ Залите, И. “Отражение контрразведывательной оперативной работы в материалах КГБ Латв.ССР и их использование в исследовании деятельности КГБ”, Эстонско-латышско-литовский совместный семинар “Документы КГБ в Балтийских странах”, Таллинн: Филиал Государственного архива Эстонии, С. 27 – 33.

¹²⁷ Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu karš 1944. – 1956.* Rīga: Preses nams, 1996, 573. lpp.

¹²⁸ Bergmanis, A. “LPSR drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944. – 1953)”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 477. – 538. lpp.

Tāpat nav detalizēti analizēta PSKP loma. Darbā uz pieejamās Latvijas un Krievijas arhīvu dokumentu bāzes minētā problēma tiek risināta.

Ritvars Jansons un Indulis Zālīte¹²⁹ mēģina parādīt drošības iestāžu funkcionēšanu gandrīz visās to darbības jomās. Skatoties uz darbu ar laika distanci, šķiet, ka tādas drošības iestāžu darbības jomas, kā pretizlūkošana, cīņa ar ideoloģiskajiem pretiniekiem, parādītas nepilnīgi. Jaunapgūtie Krievijas un Latvijas arhīvu dokumenti par PSRS un LPSR drošības iestādēm darbā ļauj arī atsevišķi analizēt katras LPSR drošības iestāžu struktūrvienības (daļas) darbu.

A. Bergmaņa un I. Zālītes kopdarbā¹³⁰ autori secina, ka, lai gan pēc J. Staļina nāves drošības iestādes neveica masveida represijas, tika lietotas izsmalcinātas individuālās represijas. Diemžēl darba nozīmi mazina Krievijā publicēto bijušo drošības iestāžu darbinieku atmiņu un uz to pamata rakstīto publicistisko darbu uztveršana par nopietnu vēstures literatūru. Tajā pašā laikā rakstā nav izmantoti VDK pārbēdzēju uz Rietumu valstīm darbi. Piemēram, vairākas LPSR pretizlūkošanas darba nianšes, kuras nav atrodamas dokumentos, parādītas O. Gordijevska un K. Endrjūsa VDK ārpolitisko operāciju vēsturē. Kā pozitīvs piensums jāmin autoru analizētās izmaiņas individuālajās represijās no 1956. līdz 1959. gadam. Minētais laika posms vairs nav apskatīts darbā. Raksts atklāj individuālo represiju mehānismu, sākot no piecdesmito gadu vidus, un līdz ar to manā pētījumā ļauj salīdzināt, vai individuālo represiju evolūcija Latvijā piecdesmito gadu sākumā patiešām laikā no 1956. līdz 1959. gadam noveda pie tāda represiju mehānisma, kā savā darbā apraksta A. Bergmanis un I. Zālīte.

LPSR drošības iestāžu nevis kā vienota mehānisma, bet tikai kā represētāju darbību pētījuši daudzi Latvijas vēsturnieki.

¹²⁹ Jansons, R., Zālīte, I. "LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944. – 1956. gadā", *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku Komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 373. – 476. lpp.

¹³⁰ Bergmanis, A., Zālīte, I. "Okupācijas varas represīvā sistēma: Latvijas PSR Valsts drošības komitejas darbība (1953 – 1959)", *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1959. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 10. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004 373. – 432. lpp.

Diemžēl tādas drošības iestāžu darbības sfēras, kas mazāk saistīta ar represijām, piemēram, pretizlūkošana, pētītas minimāli. LPSR drošības iestāžu dažādas represiju formas pētījuši tādi vēsturnieki kā H. Strods¹³¹, Ainars Bambals¹³², J. Riekstiņš¹³³, Ainārs Lerhis¹³⁴, Daina Bleiere¹³⁵, Rudīte Vīksne¹³⁶, Dzintars Ērglis¹³⁷. Represiju formas pētījuši arī I. Šneidere¹³⁸, Ēriks Jēkabsons¹³⁹.

¹³¹ Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu karš: 1944. – 1956.* Rīga: Preses nams, 1996; Strods, H. “Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus)”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 592. – 675. lpp.

¹³² Jēkabsons, Ē., Bambals, A. “Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940. – 1941. gadā”, 120. – 172. lpp.; Bambals, A. “1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietas”, *Aizvestie – 1941. gada jūnijs*. Rīga: Nordik, 2001, 27. – 33. lpp.

¹³³ Riekstiņš, J. “1941. gada deportācija Latvijā”, *Aizvestie – 1941. gada jūnijs*. Rīga: Nordik, 2001, 9. – 25. lpp.; Riekstiņš, J. “*Kulaki*” *Latvijā (1940. – 1953. gads)*. Rīga: levanda, 1996; Riekstiņš, J. *Ekspropriācija (1940. – 1959. gads)*. Rīga: levanda, 1998.

¹³⁴ Lerhis, A. “Padomju režīma represijas pret neatkarīgās Latvijas diplomātiem”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 71. – 119. lpp.

¹³⁵ Bleiere, D. “Represijas pret zemniecību Latvijā 1944. – 1953. gadā”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 539. – 591. lpp.; “Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1944. – 1965. gadā”, *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, Nr. 1, 2006, 110. – 135. lpp.

¹³⁶ Vīksne, R. “Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas laika režīma izpētei”, *Vēsturnieks profesors Dr. phil. LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 322. – 333. lpp.

¹³⁷ Ērglis, Dz. “Represēto Latvijas Centrālās padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas bijušajā LPSR MP VDK arhīvā”, *Latvijas Vēstures Institūta “Žurnāls*, Nr. 3, 2003, 91. – 111. lpp.

¹³⁸ Šneidere, I. “Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā – jūlija sākumā”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 16. – 50. lpp.; Šneidere, I. “Arestētie 1941. gada jūnijā – jūlija sākumā: Latgales civiliedzīvotāju liktenis Gulaga nometnēs”, *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 7. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 15. – 34. lpp.

¹³⁹ Jēkabsons, Ē. “Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940. – 1941. gadā”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. –*

Nemot vērā, ka minētie autori pārsvarā balstās tikai uz Latvijas arhīvu dokumentiem, viņu raksti bieži neskar šajā pētījumā analizējamo laika posmu, pētījuma izstrādei noderīga ir vienīgi statistika par represiju apjomu, kuru vēsturnieki apkopojuši, izmantojot visu pieejamo dokumentāro informāciju. Papildus informāciju par represiju apjomu autors nevar balstīt uz subjektīvām aculiecinieku atmiņām. Tādēļ vēsturnieku no dokumentiem iegūtā un rakstos publicētā statistika atzīstama par iespējami precīzāko. Latvijas historiogrāfijā, sākot no deviņdesmitajiem gadiem, nepastāv vairāki LPSR drošības iestāžu vēstures pētniecības virzieni. Vēsturnieku, kas raksta par drošības iestādēm, nav tik daudz. Tie autori, kas analizē LPSR drošības iestāžu darbību, ir vienās domās par LPSR drošības iestāžu veikto represiju noziedzīgo raksturu un to, ka drošības iestādes nostiprināja komunistisko režīmu gan 1940. un 1941. gadā, gan pēckara gados. Līdz ar to nav iespējams salīdzināt dažādus virzienus minētās jomas pētniecībā. Pētījumā līdz ar to nav iespējama dažādu virzienu analīze.

No 2000. gadu pētījumiem jāmin I. Šneideres darbs *Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā – jūlijā sākumā*¹⁴⁰. Autore, analizējot LPSR VDK sastādīto personu izsūtīšanas lietas un krimināllietas, Latvijas Republikas rehabilitācijas dokumentus, kā arī atmiņas, izdarīja struktūranalīzi par deportētajiem cilvēkiem no Latgales, apkopoja arestēto un bez tiesas nošauto skaitu, atklājot arī represiju mehānismu.

1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 51. – 70. lpp.; Jēkabsons, Ē., Bambals, A. "Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940. – 1941. gadā", *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 120. – 172. lpp.

¹⁴⁰ Šneidere, I. "Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā – jūlijā sākumā", *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 16. – 50. lpp.

2000. gada Latvijas Vēsturnieku komisijas pētījumos PSRS drošības iestāžu darbību Latvijā analizēja Ē. Jēkabsons¹⁴¹, A. Lerhis¹⁴², bet A. Bambals kopā ar Ē. Jēkabsonu pievērsās PSRS un LPSR drošības iestāžu represīvajai darbībai pret Latvijas armijas militārpersonām 1940. un 1941. gadā, citu dokumentu skaitā izmantojot arī LPSR VDK krimināllietas¹⁴³.

2000. gadā drošības iestāžu darbību atbilstoši savu pētījumu tēmām analizēja D. Bleiere darbā *Represijas pret zemniecību Latvijā 1944. – 1953. gadā* un H. Strods darbā *Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus)*¹⁴⁴.

2001. gadā I. Šneidere, izmantojot LPSR VDK dokumentus, turpināja sekot represēto Latgales iedzīvotāju liktenim¹⁴⁵, Inese Dreimane pieskārās LPSR drošības iestāžu represijām pret kristīgo konfesiju garīdzniekiem (1944 – 1953)¹⁴⁶, bet Z. Turčinskis drošības iestāžu darbībai, represējot Ziemeļvidzemes nacionālos partizānus

¹⁴¹ Jēkabsons, Ē. "Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940. – 1941. gadā", *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 51. – 70. lpp.

¹⁴² Lerhis, A. "Padomju režīma represijas pret neatkarīgās Latvijas diplomātiem", *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 71. – 119. lpp.

¹⁴³ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. "Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940. – 1941. gadā", *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 120. – 172. lpp.

¹⁴⁴ Strods, H. "Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus)", *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 592. – 675. lpp.

¹⁴⁵ Šneidere, I. "Arestēti 1941. gada jūnijā – jūlija sākumā: Latgales civiliedzīvotāju liktenis Gulaga nometnēs", *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 7. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 15. – 34. lpp.

¹⁴⁶ Dreimane, I. "Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieki nacionālās pretošanās kustībā (1944 – 1953)", *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 7. sēj, 221. – 284. lpp.

(1945 – 1953)¹⁴⁷. D. Bleiere pievērsās tiesu un prokuratūras sistēmas darbībai komunistiskā režīma apstākļos no 1940. līdz 1953. gadam¹⁴⁸. Darbs lieliski parāda minēto struktūru iekļaušanos kopējā režīma represīvajā sistēmā, tomēr tas neatklāj tiesu un prokuratūras saistību ar drošības iestādēm. Lai gan tāds nav bijis autores uzdevums, tomēr minētais aspekts drošības iestāžu vēsturē būtu ļoti perspektīva tēma. Daudzi autori drošības iestāžu darbību skāra arī 2001. gada 12. – 13. jūnija konferencē *1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci*¹⁴⁹.

Kā uzziņas materiāls ļoti nozīmīgs arī Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta sagatavotais *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs* R. Vīksnes un Kārļa Kangeras redakcijā¹⁵⁰.

No 2002. gada pētījumiem, kuros parādīta drošības iestāžu darbība, jāmin Z. Turčinskā darbs par Latvijas Nacionālo partizānu apvienības darbību¹⁵¹ un starptautiskās konferences *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944. – 1959. gadā: politika un tās sekas* Rīgā 2002. gada 13. – 14. jūnijā referāti¹⁵².

¹⁴⁷ Turčinskis, Z. “Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni: 1945. – 1953. gads”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 285. – 367. lpp.

¹⁴⁸ Bleiere, D. “Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940. – 1941. un 1944. – 1953. gadā”, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 368. – 404. lpp.

¹⁴⁹ *1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 6. sēj., Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002, 415. lpp.

¹⁵⁰ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999.

¹⁵¹ Turčinskis, Z. “Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā (1944. gada oktobris – 1945. gada marts)”, *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1959. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 10. sēj., Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 433. – 483. lpp.

¹⁵² *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944. – 1959. gadā: politika un tās sekas, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003, 462. lpp.

Pēdējos gados LPSR staļinisma laika varas sistēmas izpētei nozīmīgu devumu sniegusi Daina Bleiere darbā *Eiropa ārpus Eiropas... Dzīve Latvijas PSR*¹⁵³, norādot, ka minētā perioda svarīgākā iezīme ir tā, ka represijas tika plaši un pastāvīgi izmantotas kā galvenais sabiedrības vadības un veidošanas instruments. Vēsturniece norāda, ka represijas tika lietotas, lai panāktu lauksaimniecības kolektivizāciju, lai sekmētu valsts industrializāciju. D. Bleiere pētījumā arī izdara secinājumu – valsts drošības iestādēm bija piešķirtas lielas pilnvaras, tās varēja darboties samērā autonomi no vietējā līmeņa un republikas partijas institūcijām, kas ir polemisks attiecībā uz LKP CK un LPSR drošības iestāžu attiecībām.

Heinrihs Strods savā pēdējā pētījumā par nacionālajiem partizāniem: *Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944 – 1956*¹⁵⁴ nodalās Čekas armija un Karadarbība apkopojis visus pieejamos datus par PSRS drošības iestāžu darbības mehānismu pret Baltijas nacionālajiem partizāniem, tā parādot arī LPSR drošības iestāžu darbības metodes pret bruņotās pretošanās dalībniekiem. Jābilst, ka autors pētījumā izmantojis Krievijas arhīvu dokumentus, kuri nav citu autoru rīcībā. Tas palielina pētījuma vērtību.

Ainārs Bambals darbā *Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni: 1944 – 1956*¹⁵⁵ secina, ka LPSR drošības Iznīcinātāju bataljoni, kuros no 1944. gada augusta līdz 1956. gadam tika iesaistītas apmēram 44 000 personu, bija reāls militārs palīgspēks Latvijas teritorijā izvietotajām PSRS IeTK (vēlāk IeM, VDM) militārajām vienībām gan cīņā pret Latvijas nacionālo partizānu kustību, gan padomju varas iedibināšanā un nostiprināšanā Latvijā.

2012. gada 30. novembrī Latvijas Universitātē A. Bambals aizstāvēja promocijas darbu *Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti*

¹⁵³ Bleiere, D. *Eiropa ārpus Eiropas... Dzīve Latvijas PSR*. Latvijas vēstures mazā bibliotēka. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 2015.

¹⁵⁴ Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944 – 1956*. Latvijas vēstures mazā bibliotēka. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 2012.

¹⁵⁵ Bambals, A. "Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni: 1944 – 1956", *Okupētā Latvija, 1940 – 1990, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 19. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, 277. – 322. lpp.

kā vēstures avots 1940 – 1941; 1944 – 1991.¹⁵⁶ Tas ir plašs LPSR drošības iestāžu dokumentu kā avotu pētījums. Autora būtisks secinājums ir, ka VDK arhīva dokumenti kā vēstures avots paver iespēju pētīt PSRS represīvā režīma darbību Latvijā 1940. un 1941. gadā un pēckara posmā. Tas ir jauns informācijas avots, kas ļauj pētīt Latvijas vēstures mazpētītus jautājumus: komunistiskā represīvā režīma darbību, represijas, nacionālo pretošanās kustību, kolaborāciju utt. Šis avots paver iespējas biogrāfiska rakstura pētījumiem un lokālās vēstures pētījumiem.

Dzintars Ērglis pētījumā *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*¹⁵⁷ detalizēti apraksta LPSR drošības iestāžu darbību pret LCP locekļiem, tā manam pētījumam sniedzot informāciju un izpratni par LPSR drošības iestāžu darbības metodēm, apkarojot nacionālās pretošanās kustības dalībniekus. Savukārt rakstā *Padomju režīma arestētie Latvijas Centrālās padomes aktīvisti un atbalstītāji (1944 – 1953): struktūranalīze*¹⁵⁸ Dz. Ērglis izskaitļojis, kādi sodi un kad LPSR drošības iestāžu darbības rezultātā tika piespriesti Latvijas Centrālās padomes dalībniekiem. Līdz ar to saprotams, ka drošības iestāžu represijas skāra gandrīz visus LCP locekļus.

Zigmāra Turčinska grāmata *Ziemeļvidzemes mežabrāļi. Latvijas nacionālo partizānu cīņas Valkas apriņķī un Alūksnes apriņķa rietumu daļā. 1944. – 1953. gads*¹⁵⁹ analizēta LPSR represīvo iestāžu darbības izveidošana Ziemeļvidzemē Latvijas reokupācijas rezultātā 1944. – 1945. gadā un represīvo, t. sk. drošības iestāžu darbība pret

¹⁵⁶ Bambals, A. Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots 1940 – 1941; 1944 – 1991, promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 2012. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/4822/33111Ainars_Bambals_2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹⁵⁷ Ērglis, Dz. *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003.

¹⁵⁸ Ērglis, Dz. "Padomju režīma arestētie Latvijas Centrālās padomes aktīvisti un atbalstītāji (1944 – 1953): struktūranalīze", *Okupētā Latvija 1940 – 1990, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 19. sēj. Rīga, Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, 323. – 355. lpp.

¹⁵⁹ Turčinskis, Z. *Ziemeļvidzemes mežabrāļi. Latvijas nacionālo partizānu cīņas Valkas apriņķī un Alūksnes apriņķa rietumu daļā. 1944. – 1953. gads*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2011.

nacionālajiem partizāniem. Grāmata, salīdzinot ar vispārīgiem darbiem par partizānu apkarošanu, pamatīgi parāda, kā drošības iestādes pret viņiem veica represijas atsevišķā novadā.

LPSR VDK darbības un dokumentu izpēti nevar pilnvērtīgi uzskaitīt, nepieminot Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva darbu šajā jomā. Jāmin krājumi *Aizvestie* ar arhīva darbinieku zinātniskajiem rakstiem un visa arhīva kolektīva veikto dokumentu apstrādi.¹⁶⁰ Jānis Riekstiņš LPSR drošības iestāžu darbību parādījis arī dokumentu krājumos "*Kulaki*" *Latvijā* un *Ekspropriācija*¹⁶¹. Protams, VDK darbības izpētē nozīmīgs arī dokumentu krājums *Okupācijas varu politika Latvijā. 1939. – 1991.*¹⁶² un citi arhīva dokumentu krājumi.

Atsevišķi izdalāms Latvijas reokupācijas jautājums, kuru Latvijas vēsturnieki sāka pētīt no deviņdesmito gadu sākuma. Latvijas Republikā līdz šim nav bijušas lielas atšķirības minētā procesa interpretācijā. Vēsturnieki pārsvarā to dēvē par otrreizēju padomju okupāciju¹⁶³, otro boļševiku okupāciju¹⁶⁴, otrreizējo komunistisko¹⁶⁵ vai reokupāciju¹⁶⁶. Deviņdesmitajos gados un gadsimtu mijā atsevišķi reokupācijas jautājumi tika izpētīti pamatīgi: pirmkārt, represijas un masveida terors (Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva, Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas okupācijas muzeja, Latvijas vēstures institūta pētnieki), arī lauksaimniecības kolektivizācija (J. Riekstiņš, D. Bleiere), bruņotās pretošanās apspiešana (H. Strods), militārā reokupācija (Aivars Pētersons, I. Kažociņš). Taču līdz pat

¹⁶⁰ *Aizvestie – 1941. gada jūnijs*. Rīga: LVA, Nordik, 2001; *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*, Rīga: Nordik, 2007.

¹⁶¹ Riekstiņš, J. "*Kulaki*" *Latvijā (1940 – 1953. gads)*. Rīga: levanda, 1996, 128. lpp.; Riekstiņš, J. *Ekspropriācija (1940. – 1959. gads)*. Rīga: levanda, 1998, 126. lpp.

¹⁶² *Okupācijas varu politika Latvijā 1939 – 1991: dokumentu krājums*. Rīga: Nordik, 1999, 589. lpp.

¹⁶³ Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. *Latvija Otrajā pasaules karā (1939 – 1945)*. Rīga: Jumava, 2008, 54. lpp.

¹⁶⁴ Strods, H. "PSRS okupācijas administrācija Latvijā", *Cīņa par Baltiju. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata*. Rīga: LOMF, 2005, 133. lpp.

¹⁶⁵ Jansons, R. "PSRS represīvā aparāta darbība Latvijā 1944.-1945. gadā – valsts otrreizējās komunistiskās okupācijas rezultāts", *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*, VI. Rīga: LKM, 2005, 30. lpp.

¹⁶⁶ Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. *Latvijas Vēsture. 20. gadsimts*. Rīga: Jumava, 2005, 287. lpp.

2005. gadam Latvijas reokupācija netika analizēta kompleksi. Plašu izplatību nebija guvis arī reokupācijas jēdziens. 2005. gadā D. Bleieres, Ilgvara Butuļa, Ineša Feldmaņa, A. Strangas, Antonija Zundas grāmatā *Latvijas vēsture 20. gadsimts* tika izdalīta atsevišķa nodaļa *Latvijas reokupācija*. Tajā analizēta militārā, institucionālā reokupācija, represijas reokupācijas posmā, kolaborācija ar okupantiem, okupantu attieksme pret vietējiem iedzīvotājiem un reokupācijas iespaids uz iedzīvotāju noskaņojumu. Autori secina, ka Latvija tika atbrīvota no nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma, taču tai atkārtoti tika uzspiests padomju režīms. Iepriekš minētais autoru kolektīvs padziļinātu reokupācijas izpēti un tās saistību ar represijām veiksmīgi turpinājis arī savā 2007. gada darbā *Latvija Otrā pasaules karā*.

1.2.5. Literatūra Krievijā

LPSR drošības iestādes bija PSRS drošības iestāžu struktūrvienības un pētāmas kā vienota PSRS drošības iestāžu sastāvdaļa. Līdz ar to LPSR drošības iestāžu darbības pētīšanā svarīgi ir Krievijā iznākušie pētījumi par PSRS drošības iestāžu vēsturi un tur valdošie pētniecības virzieni. Diemžēl Krievijas vēsturnieki, izņemot Aleksandru Kokurinu¹⁶⁷, LPSR drošības iestādēm nav pievērsuši uzmanību.

Krievijas vēsturniekus, kuri pievērsušies PSRS drošības iestāžu darbības izpētei, var iedalīt divos virzienos. Pirmo virzienu pārstāv Krievijas vēsturnieki arhīvistu. Arhīvistu Ņikitas Petrova, A. Kokurina, Vladimira Naumova, Jurija Sigačeva, Vladimira Kozlova, Sergeja

¹⁶⁷ “Ieslodzīto evakuācija no Latvijas PSR Iekšlietu Tautas komisariāta cietumiem 1941. gadā”, *Genocīda politika un prakse. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata*, 1999. Rīga: Latvijas 50 gadu Okupācijas muzeja fonds, 2000, 159. – 163. lpp.; Кокурин, А. “Органы НКВД – МВД СССР по борьбе с вооруженным националистическим подпольем (Западная Украина и Белоруссия, Латвия, Литва и Эстония) (1939 – 1953). Материалы научной конференции (круглого стола) “Современная историография и источниковедение истории отечественных органов госбезопасности (от Ф. Э. Дзержинского до Ю. В. Андропова). Тенденции развития”.” Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Том III. Москва: Кучково поле, 2007, С. 254 – 276.

Mironenko ar arhīvu līdzdalību izdotie dokumentu krājumu¹⁶⁸ komentāri sniedz ne tikai zinātnisko aparātu dokumentiem, bet arī objektīvu PSRS drošības iestāžu evolūcijas atspoguļojumu, kas ļoti svarīgs LPSR drošības iestāžu izpētē arī manā pētījumā. Latvijā dokumentu par PSRS drošības iestāžu institucionālajām pārmaiņām nav. Minēto dokumentu krājumu komentāros trūkst analīzes par drošības iestāžu darbību.

Ar PSRS drošības iestāžu analīzi izceļas arhīvistu Nikitas Petrova, V. Kozlova, S. Mironenko, Oļega Mozjuhina tie darbi¹⁶⁹, kuri pieskaitāmi pētījumu kategorijai. Minētie autori savos darbos sniedz vispārīgu ainu par drošības iestāžu lomu sabiedrībā. LPSR kā struktūrvienības darbības izpētei tie sniedz izpratni par PSRS un republikas drošības iestāžu savstarpēju saistību. Līdz ar to pētījumā atrodamas atsaucē uz minētajiem darbiem. Tomēr konkrētu informāciju par Maskavas un Rīgas drošībnieku darba koordināciju autori nesniedz.

Otro virzienu pārstāv propagandistiskas ievirzes vēsturnieki. Šīs ievirzes vēsturnieki pārstāv FDD, Ārējās izlūkošanas dienesta izdevumus. Tā, piemēram, Ārējās izlūkošanas dienesta no 1995. līdz

¹⁶⁸ “Органы внутренних дел и госбезопасности Советского государства: хроника реорганизаций и назначений”; “Карательные органы советского государства (1917 – 1960 гг.)”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 14 – 180; 7 – 102; “Введение”, *Лаврентый Берия 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы*. Россия. XX век. Документы, сост. В. Наумов., Ю. Сигачев. Москва: Международный фонд Демократия, 1999; “История сталинского гуга: краткий обзор основных проблем и концепций”, *Массовые репрессии в СССР*, том 1. История сталинского гуга. Конец 1920-х – первая половина 1950-х год. Собрание документов в семи томах, ответственные редакторы Н. Верт, С. Мироненко. Москва: РОССПЕН, 2004, С. 33 – 45.

¹⁶⁹ Крамола. Инакомыслие при Хрущеве и Брежневe. 1953 – 1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР, под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко. Москва: Материк, 2005; Козлов, В. *Неизвестный СССР: Противостояние народа и власти 1953 – 1985 гг.* Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Мозохин, О. *Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953)*. Москва: Кусково поле, 2006; Петров, Н. *Иван Серов Первый председатель КГБ*, Москва: Материк, 2005.

2006. gadam sešos sējumos izdotie Krievijas ārējās izlūkošanas vēstures apcerējumi zīmīgi ar subjektivitāti, jo sniedz tikai ar VDK veiksmīgo ārējo operāciju aprakstu. Par LPSR VDK piedalīšanos izlūkoperācijās, pat slavenās PSRS un Apvienotās Karalistes izlūkošanas un pretizlūkošanas operācijas laikā, pētījumā informācijas nav.¹⁷⁰ No propagandistiskās ievirzes drošības iestāžu vēsturniekiem vēl jāmin Alekseja Požarova – juridisko zinātņu kandidāta FDD Akadēmijas Tēvzemes vēstures katedras pasniedzēja – darbs *Daži drošības iestāžu darbības aspekti no piecdesmito līdz sešdesmito gadu pirmās puses*, sarakstīts 1997. gadā, un autoru kolektīva bez afišēta galvenā redaktora Tēvzemes specdienestu vēstures pētīšanas biedrības raksti¹⁷¹, un autoru kolektīva darbs vēstures doktora R. Baiguzina redakcijā par Krievijas valsts drošības vēsturi¹⁷². Lai gan minētie autori analizē ne tikai PSRS drošības iestāžu kā vienota mehānisma darbību, bet arī piemin drošības iestāžu darbību Latvijā, šajos pētījumos jāuzsver vairākas nepilnības. Pirmkārt, darbos nav pietiekama zinātniskā aparāta. Izmantoti dokumenti, bet bieži nav noprotams, kādi konkrēti avoti izmantoti, jo nav nekādu atsauču. Otrkārt, drošības iestāžu darbība pētījumā heroizēta un nesniedz objektīvu un konkrētu drošības iestāžu operāciju atspoguļojumu. Ņemot vērā iepriekšminētos trūkumus, manā pētījumā propagandas ievirzes vēsturnieku darbi vienīgi pieminēti, analizējot drošības iestāžu veiktās operācijas, un kā alternatīva viedokļa sniedzēji.

Lielākā daļa Krievijas vēsturnieku izmanto PSRS perioda koncepciju par padomju varas atjaunošanu Baltijā. Daļa Krievijas vēsturnieku, kā Natālija Naročnickaja¹⁷³, Aleksandrs Sedunovs¹⁷⁴,

¹⁷⁰ *Очерки истории Российской внешней разведки*, том 5, 1945 – 1965 годы, гл. ред. С. Лебедев. Москва: Служба внешней разведки, Международные отношения, 2003.

¹⁷¹ *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб*, том 1 – 3. Москва: Кучково поле, 2006 – 2007.

¹⁷² *Государственная безопасность России: История и современность*, ред. Р. Байгузин. Москва: РОССПЕН, 2004.

¹⁷³ Нарочницкая, Н. *За что и с кем мы воевали*. Москва: Минувшее, 2005.

¹⁷⁴ Литвинов, М., Седунов, А. *Шпионы и диверсанты. Борьба с Прибалтийским шпионажем и националистическими бандформированиями на Северо-западе России*. Псков: Типография Псковской области, 2005, С. 343.

Mihails Ļitvinovs¹⁷⁵, N. Vladimircēvs, A. Kokurins¹⁷⁶, 1944. un 1945. gada komunistiskās represijas pret Latvijas iedzīvotājiem uzskata par cīņu ar fašistiem, nevis par okupācijas varas instrumentu šīs pašas varas nostiprināšanai. Citi Krievijas vēsturnieki 1944. gada Latvijā uzsāktu procesu raksturo kā Latvijas sovjetizāciju, nediskutējot, vai tā notika otrreizējas okupācijas apstākļos, vai arī tomēr notika reokupācija. Tā, piemēram, pēdējā nopietnākajā ārvalstīs veiktajā pētījumā par Baltijas padomju periodu *Baltija un Kremlis* Krievijas vēsturniece Jeļena Zubkova par diskutablu uzskata apzīmējumu “okupācija” 1940. gada jūnijā un augustā Latvijā notikušajam¹⁷⁷. Taču, runājot par 1944. un 1945. gadu Latvijā, vēsturniece pievēršas pamatīgai sovjetizācijas analīzei, neskarot reokupācijas problemātiku. Tas pats arī Jūlijas Kantores darbā *Baltija: Karš bez noteikumiem (1939 – 1945)*¹⁷⁸.

Jāsecina, ka iepriekšējie pētījumi par daudzpusīgu LPSR drošības iestāžu darbību bijuši tikai sākuma stadijā vai arī neatspoguļo visas minētās darbības formas. Līdz šim Latvijā pētījumos izcelta vienīgi LPSR drošības iestāžu represīvā loma. Krievijā izdotie pētījumi LPSR drošības iestāžu darbību tikai piemin. LPSR drošības iestāžu darbība līdz šim izpētīta nepietiekami.

¹⁷⁵ Литвинов, М., Седунов, А. *Шпионы и диверсанты. Борьба с Прибалтийским шпионажем и националистическими бандформированиями на Северо-западе России*. Псков: Типография Псковской области, 2005, С. 343.

¹⁷⁶ “Введение”, *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956)*. Сборник документов, сост. Н. Владимирцев, А. Кокурин. Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008, С. 3 – 10.

¹⁷⁷ Зубкова, Е. Прибалтика и Кремль. 1940 – 1953. Москва: РОСПЕН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, С. 93 – 101.

¹⁷⁸ Кантор, Ю. *Прибалтика: война без правил (1939 – 1945)*. Санкт-Петербург: Журнал “Звезда”, 2011, С. 243 – 259.

2. LPSR drošības iestāžu darbības normatīvais pamats un evolūcija no 1940. līdz 1956. gadam

2.1. LPSR drošības iestāžu darbības normatīvais pamats

LPSR drošības iestādes 1940. un 1941. gadā un no 1944. gada līdz 1956. gadam sargāja padomju konstitūcijā noteikto valsts iekārtu. Līdz ar okupāciju uz Latvijas teritoriju attiecināja PSRS 1936. gada konstitūciju. Tās 14. panta (g) un (i) apakšpunkti noteica, ka PSRS konstitūcijas izpildes un republiku konstitūciju atbilstības PSRS konstitūcijai kontroli un valsts drošības aizsardzību PSRS pārrauga PSRS augstākās varas un valsts pārvaldes institūcijas. Līdz ar to valsts drošības aizsardzība okupētajā Latvijā bija PSRS drošības iestāžu un to struktūrvienību LPSR drošības iestāžu uzdevums. Savukārt PSRS valsts pārvaldes institūcija – PSRS TKP – pārraudzīja PSRS un LPSR drošības iestāžu darbu. Ievērojams, ka konstitūcija neminēja PSKP lomu drošības iestāžu kontrolē.

1940. gada 25. augustā LPSR “Tautas saeimas” pieņemtās LPSR konstitūcijas 13. pants noteica, ka LPSR savā teritorijā valsts varu ar suverēnām tiesībām īsteno patstāvīgi, izņemot PSRS konstitūcijas 14. pantā noteiktos ierobežojumus, t. sk. arī PSRS pilnvaras valsts drošības garantēšanā. LPSR konstitūcijas 48. un 49. pants noteica, ka LPSR Valsts drošības tautas komisariāts ir koprepublikāniska institūcija, kas vada tai uzticētās LPSR valsts pārvaldes nozares, pakļaujoties PSRS koprepublikāniskam Valsts drošības tautas komisariātam. Minētās PSRS un LPSR konstitūcijas Latvijā eksistēja visā pētījumā analizētajā laika posmā. Jaunu konstitūciju PSRS pieņēma tikai 1977. gadā, bet LPSR pēc PSRS parauga – 1978. gadā.

Līdz 1940. gada 25. novembrim LPSR IeTK rīcības, izvirzot apsūdzības Latvijas iedzīvotājiem, novērtējums saistībā ar PSRS postulētajām konstitucionālajām normām ļauj secināt, ka konstitūcijā ietvertās normas neievēroja. LPSR TKP tikai 1940. gada 25. novembrī pieņēma paziņojumu par PSRS spēkā esošā KPFSR KK, Kriminālprocesa

likumu un citu padomju normu attiecināšanu uz okupēto Latvijas teritoriju.¹⁷⁹ Līdz ar šo paziņojumu okupētajā Latvijas teritorijā, ievērojot padomju postulētajās normas, formāli varēja piemērot Padomju Savienībā spēkā esošo KPFSR KK. Šāda rīcībā jāvērtē tikai kā formalitāte, kas nevarēja tiesiski radīt sekas okupētajai teritorijai. Pamatojoties uz KPFSR KK normām, LPSR drošības iestādes arestēja Latvijas iedzīvotājus un izvirzīja viņiem apsūdzības par padomju normatīvo aktu neievērošanu arī tad, ja šie pārkāpumi būtu notikuši pirms KPFSR normu formālās attiecināšanas uz okupēto Latvijas teritoriju.

Jāievēro, ka represijas pret Latvijas iedzīvotājiem sākās jau pirms 1940. gada 21. jūlija, kad Latvijas Republika pat vēl netika pasludināta par padomju republiku. Vēl līdz KPFSR KK ieviešanai 1940. gada 25. novembrī Latvijā bija arestēti apmēram 1500 cilvēku.¹⁸⁰ 1940. gadā liela daļa Latvijas Republikas pilsoņu tika pasludināti par ekspluatētājiem, pie buržuāzijas šķiras piederošiem; viņu represēšanai izmantoja KPFSR KK. Daudzi okupētās Latvijas iedzīvotāji tika tiesāti par Latvijas Republikas faktiskās neatkarības laikā (1918 – 1940) un pat Krievijas Impērijas laikā it kā veiktajiem noziegumiem pret PSRS un “strādnieku šķiru”. Šādu rīcību noteica “padomju tiesībās”, tajā skaitā KPFSR Kriminālkodeksā, ietvertais “šķiriskuma princips”. Šķiriskuma princips paredzēja diskrimināciju pēc šķiriskas pazīmes, t. i., pēc cilvēka piederības kādai noteiktai ļaužu šķirai sabiedrībā. Latīnisko apzīmējumu *clasis* (klase, grupa, šķira) marksistiskajā teorijā izmantoja, lai apzīmētu lielas ļaužu grupas, uz kurām balstoties, veidojas sabiedrības politiskā organizācija. Vladimira Ļeņina (1870 – 1924) interpretācijā šķiru dažādību noteica pēc tā, vai konkrētajai

¹⁷⁹ “Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes 1940. gada 25. novembra paziņojums par KPFSR Kriminālā, Kriminālprocesa, Civilā, Civilprocesa, Darba likumu un Lauļības, ģimenes un aizbildnības likumu kodeksa piemērošanu Latvijas PSR teritorijā”, *Okupācijas varu politika Latvijā, 1939 – 1991: dokumentu krājums*. Rīga: Nordik, 1999, 122. lpp.

¹⁸⁰ Vīksne, R. “Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940. – 1941. un 1944. – 1945. gadā: kopējais un atšķirīgais”, *Latvija Otrajā pasaules karā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstres institūta apgāds, 2000, 289. lpp.

cilvēku grupai piederēja vai nepiederēja ražošanas līdzekļi, kāda bija šīs grupas vieta sabiedriskajā darba dalīšanā un vai tā ieguva vai neieguva saražoto galaproduktu. Līdz ar to cilvēki tika iedalīti ekspluatētājos un to pakļautībā esošos (ekspluatētie).

Līdz ar “padomju tiesībām” bija ievērojams “šķiriskuma princips”, kas faktiski paredzēja pozitīvu diskrimināciju par labu “strādnieku šķirai”, lai novērstu tai it kā nodarīto pārestību pagātnē.

Krievijā KK stājās spēkā 1922. gada 1. jūnijā. Tā autoru deklarētā iecere bija ar KK palīdzību valstij likt aizsargāt plašas darbaļaužu masas no kontrrevolucionāriem noziegumiem, kuriem piemītot šķiriska nokrāsa (aktīva pret darbība pret strādnieku šķiru un arī agitācija ar mērķi stiprināt starptautisko buržuāziju).¹⁸¹ KPFSR KK 1926. gada redakcijā Padomju Savienībā stājās spēkā 1927. gada 1. janvārī. Minētajā redakcijā KK no 1940. gada 17. jūnija līdz 1961. gadam, kad stājās spēkā LPSR KK, bija piemērots arī okupētajā Latvijas teritorijā. KPFSR KK kontrrevolucionārie noziegumi, kas bija ietverti no 58.¹ panta līdz 58.¹⁸ pantam, kā valstij bīstami noziegumi bija apvienoti atsevišķā nodaļā.

Pārsvārā gan 1940. un 1941. gadā, gan pētījumā apskatītājā laika posmā no 1944. līdz 1956. gadam, LPSR drošības iestādes iedzīvotājus politisku iemeslu dēļ represēja, vadoties no KPFSR KK kontrrevolucionāro noziegumu definējuma (58. *prim* panti), t. sk. visbiežāk piemērojot pantu 58.^{1a} pantu par dzimtenes [PSRS] nodevību.¹⁸² Minētie panti noteica, ka personai jāsaņem sods par dzimtenes nodevību – kaitēšanu PSRS militārajam spēkam, valsts neatkarībai un teritorijas neaizskaramībai, proti, par spiegošanu, militāra vai valsts noslēpuma izpaušanu, pāreju ienaidnieka pusē, bēgšanu vai pārlidošanu uz ārzemēm. Sods bija no desmit gadiem ieslodzījuma nometnē līdz nāvessodam.

1940. un 1941. gadā iedzīvotājus bieži notiesāja, pamatojoties uz KPFSR KK 58.⁴ pantu – palīdzības sniegšana starptautiskajai buržuāzijai – un 58.¹³ pantu – aktīva darbība “pret strādnieku šķiru un revolucionāro kustību, kas izdarīta atbildīgā vai slepenā (agentūras)

¹⁸¹ Соломон, П. *Советская юстиция при Сталине*. Москва: РОССПЭН, 1998, С. 30.

¹⁸² *Уголовный кодекс РСФСР*. Москва: ГИЮЛ, 1950, С. 35.

amatā cariskajā iekārtā vai kontrrevolucionārajās valdībās pilsoņu kara posmā”. Padomju Savienībā KPFSR KK panti par dzimtenes nodevību (58.^{1a}, 58.^{1b}, 58.^{1v} un 58.^{1g}) Valsts noziegumu sadaļā tika ieviesti jau ar 1934. gada 8. jūnija PSRS Centrālās Izpildu komitejas lēmumu. Jau trīsdesmitajos gados KK “dzimtenes nodevības pantus” interpretēja ļoti plaši. Stingri sodi tika piemēroti arī par neziņošanu, ja personai bija zināms, ka kāds cits grasās “nodot dzimteni”.¹⁸³

Pētījumā atsevišķa nodaļa atvēlēta LPSR drošības iestāžu cīņai ar pretpadomju aģitāciju un propagandu. Apsūdzības izvirzīšanai un notiesāšanai par šo noziegumu PSRS izmantoja atsevišķu KK pantu. Kriminālsodāmību par pretpadomju aģitāciju un propagandu Latvijā sāka piemērot pēc tās okupācijas 1940. gadā.

1922. gadā, apspriežot KK saturu, V. Ļeņins pret jaundibināto režīmu Krievijā vērsto propagandu un aģitāciju gribēja definēt kā vienu no vissmagākajiem noziegumiem, par kuriem pienākas nāvessods. Pēc V. Ļeņina domām, propaganda un aģitācija, kura atbalsta starptautisko buržuāziju, bija jāsoda ar “augstāko soda mēru, vainu mīkstinošu apstākļu dēļ augstāko mēru nomainot ar brīvības atņemšanu vai izsūtīšanu no valsts”¹⁸⁴.

Pretēji V. Ļeņina vēlmēm KPFSR KK 69. pants par pretpadomju propagandu un aģitāciju nāvessodu nošaujot paredzēja tikai ārkārtējos apstākļos. Parastos apstākļos soda mērs par propagandu un aģitāciju bija ne mazāks par trim gadiem stingra režīma ieslodzījumā.¹⁸⁵

KPFSR KK 58.¹⁰ pants noteica, ka

“Par propagandu vai aģitāciju, kurā aicina gāzt, graut vai vājināt Padomju varu vai izdarīt atsevišķus kontrrevolucionārus noziegumus (šī Kodeksa 58² līdz 58⁹ p.), kā arī par tāda paša satura literatūras izplatīšanu, izgatavošanu vai glabāšanu noteikta brīvības atņemšana uz laiku, ne mazāku par sešiem mēnešiem. Par tādiem pašiem

¹⁸³ Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР, науч. ред. В. Шелохаев. Москва: Мосгорархив, 2002, С. 69.

¹⁸⁴ Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР, науч. ред. В. Шелохаев. Москва: Мосгорархив, 2002, С. 63.

¹⁸⁵ Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР, науч. ред. В. Шелохаев. Москва: Мосгорархив, 2002, С. 63.

nodarījumiem masu nemieros vai, izmantojot masu reliģiskos vai nacionālos aizspriedumus, vai kara apstākļos, vai apvidos, kuros izsludināts kara stāvoklis, noteikti šī Kodeksa 58.² pantā norādītie sociālās aizsardzības līdzekļi”

Kriminālkodeksa 58.¹⁰ pants norādīja uz 58.² līdz 58.⁹ pantos definēto kontrrevolucionāro noziegumu būtību:

58.² – bruņota sacelšanās;

58.³ – sazināšanās kontrrevolucionāros nolūkos ar ārvalsti;

58.⁴ – palīdzība starptautiskajai buržuāzijai;

58.⁵ – svešas valsts vai arī kādas tās sabiedrības grupas pamudināšana uzbrukt PSRS;

58.⁶ – spiegošana;

58.⁷ – valsts ekonomikas graušana;

58.⁸ – terora aktu veikšana pret padomju varas pārstāvjiem;

58.⁹ – infrastruktūras un sabiedriskās mantas bojāšana kontrrevolucionārā nolūkā.

Savukārt KPFSR KK 58.¹⁰ pantā pieminētais 58.² pants kā augstāko “sociālās aizsardzības līdzekli” noteica nošaušanu vai izsludināšanu par darbaļaužu ienaidnieku, konfiscējot mantu, atņemot PSRS pavalstniecību un uz visiem laikiem izraidot no PSRS, bet vainu mīkstinošos apstākļos pieļaujot sodu – brīvības atņemšanu vismaz uz trīs gadiem, vienlaikus konfiscējot mantu vai tās daļu.

KPFSR KK 58.¹⁰ pantu vienu pašu vai arī kombinējot ar citiem pantiem, pastiprināti piemēroja tautas tiesa no 1929. līdz 1934. gadam kolektivizāciju veicinošajās kampaņās. Tad pret kolhoziem vērstie zemnieku izteikumi juridiski tika traktēti nevis kā saimniekošanas kritika, bet kā pretpadomju aģitācija ar KPFSR KK 58.¹⁰ pantā izrietošo kriminālatbildību. Minēto gadu kampaņā KPFSR KK 58. *prim* pantu valsts noziegumi kopā ar 61. pantā definēto valsts uzdevumu neizpildi, 111. un 109. pantos noteikto atbildību par nolaidību un dienesta stāvokļa ļaunprātīgu izmantošanu bija galvenais juridiskais pamats kolektivizācijas pretinieku sodīšanai. Piemēram, KPFSR Centrālo-Melnzemes apgabalu tieslietu darbinieki “pavasara sējas kampaņas laikā” no 1930. gada 1. janvāra līdz 15. martam 53 brigādēs 347 reizes

izbrauca uz laukiem, un tā rezultātā tika notiesāti 4580 cilvēku, tajā skaitā 117 par kontrrevolucionāro aģitāciju¹⁸⁶.

Tāpat pastiprināti 58.¹⁰ pantu izmantoja 1937. un 1938. gadā “lielā terora” apstākļos. 1938. gada aprīlī PSRS Prokuratūra nosūtīja instrukciju apgabalu un republiku prokuratūrām, ka krimināllietu ierosināšanai pēc KPFSR KK 58. *prim* pantiem nepieciešams PSRS Prokuratūras akcepts. Tajā pašā instrukcijā PSRS Prokuratūra norādīja, ka padomju dzīves “apmelotājus” var tiesāt bez minētā akcepta.¹⁸⁷

Pēc komunistiskās okupācijas 1940. gada 17. jūnijā Latvijas teritorijā represīvās iestādes KPFSR KK 58.¹⁰ pantu reālu un iedomātu režīma pretinieku apsūdzēšanai izmantoja ilggadēju tā piemērošanas pieredzi politiskajos procesos Krievijā. KPFSR KK 58.¹⁰ pants bija viens no visbiežāk piemērotajiem pantiem jau no 1940. gada jūnija līdz augustam okupētajā Latvijas teritorijā.¹⁸⁸

Tūlīt pēc Latvijas otrreizējās okupācijas 1944. gadā komunistiskais totalitārais režīms izmantoja 58.¹⁰ pantu, lai represētu okupētās Latvijas teritorijas iedzīvotājus par darbību nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma laikā. Tikai pēc 1955. gada 17. septembra PSRS AP Prezidija lēmuma *Par padomju pilsoņu amnestiju, kuri sadarbojās ar okupantiem Lielā Tēvijas kara posmā 1941. – 1945. g.* pirmo reizi PSRS vēsturē par pretpadomju propagandu un aģitāciju notiesātie tika amnestēti.¹⁸⁹

Veicot Latvijas iedzīvotāju represēšanu, LPSR drošības iestādes laikā no 1944. līdz 1956. gadam piemēroja ne tikai KPFSR KK, bet arī citus padomju normatīvos aktus. Otrā pasaules kara gados PSRS represīvās institūcijas izveidoja normatīvo bāzi, uz kuras pamata rīkoties no nacionālsociālistiskās Vācijas armijas atkarotajā teritorijā.

¹⁸⁶ Соломон, П. *Советская юстиция при Сталине*. Москва: РОССПЭН, 1998, С. 86 – 87.

¹⁸⁷ Соломон, П. *Советская юстиция при Сталине*. Москва: РОССПЭН, 1998, С. 43.

¹⁸⁸ Ērglis, Dz., Šneidere, I., Vīksne, R., Žvinklis, A. “Padomju represijas Latvijā 1940. gada jūnijā – augustā”, *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1964. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 13. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 103. lpp.

¹⁸⁹ Книга для учителя. *История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР*, науч. ред. В. Шелохаев. Москва: Мосгорархив, 2002, С. 74.

1943. gada 2. jūnijā PSRS TKP apstiprinātais nolikums noteica, ka atbilstoši PSRS konstitūcijas 78. pantam, PSRS VDTK ir savienības un republikas tautas komisariāts (visā PSRS – PSRS VDTK, LPSR – LPSR VDTK). Atbilstoši PSRS konstitūcijas 14. panta (i) punktam PSRS VDTK bija jāsargā PSRS drošība.¹⁹⁰

1944. un 1945. gadā, tā sauktajā okupētās Latvijas teritorijas “tīrīšanas” laikā, kad padomju represīvās iestādes veica lielu teritoriju totālu kontroli, represējot, pēc šo iestāžu domām, padomju varu apdraudošas personas, spēkā bija 1943. gada 19. aprīļa PSRS AP Prezidija dekrēts *Par sodu vācu fašistiskajiem ļaundariem, kuri vainīgi padomju civiliedzīvotāju un gūstā kritušo sarkanarmiešu nogalināšanā un spīdzināšanā, spiegiem, dzimtenes nodevējiem no padomju pilsoņu vidus un viņu atbalstītājiem*. Dekrēts iepriekš minētajām kategorijām pielīdzinātos cilvēkus atļāva tiesāt Sarkanās armijas divīziju kara tribunālos.¹⁹¹

Lielākā Latvijas iedzīvotāju deportācija pētījumā apskatītajā posmā, proti, 1949. gada martā, notika, pamatojoties uz 1949. gada 29. janvāra PSRS MP lēmumu Nr. 390-138-ps. Lēmums PSRS VDM uzdeva izsūtīt no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR “kulakus” ar ģimenēm, “nelegālā stāvoklī” esošu, bruņotās sadursmēs nošauto, notiesāto “bandītu”, proti, nacionālo partizānu, un nacionālistu ģimenes, “legalizētos bandītus”, kuri turpina naidīgu darbību un viņu ģimenes, represēto “bandītu” atbalstītāju ģimenes.¹⁹² Lēmumus par konkrētu Latvijas iedzīvotāju izsūtīšanu pieņēma un iedzīvotājus ešelonos nogādāja LPSR VDM darbinieki.

¹⁹⁰ Ar PSRS TKP 1943. gada 2. jūnija lēmuma Nr. 621-191-ss *Par PSRS Valsts drošības tautas komisariāta nolikuma apstiprināšanu* apstiprinātais PSRS VDTK nolikums.

¹⁹¹ No NKVD līdz KGB. *Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris.

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 970. lpp.

¹⁹² *Okupācijas varu politika Latvijā, 1939 – 1991: dokumentu krājums*. Rīga: Nordik, 1999, 279. lpp.

2.2. LPSR drošības iestāžu evolūcija no 1940. līdz 1956. gadam

2.2.1. LPSR leTK/VDTK evolūcija

LPSR drošības iestāžu darbība bija nesaraujami saistīta ar PSRS drošības iestāžu darbību un to evolūciju, ko noteica PSRS politiskās pārmaiņās, Otrā pasaules kara norises, PSRS represīvā mehānisma izmaiņas. Tāpēc LPSR drošības iestāžu evolūcija apskatāma kontekstā ar PSRS drošības iestāžu evolūciju. Pārmaiņas PSRS drošības iestādēs automātiski ietekmēja LPSR drošības iestāžu darbību.

1940. gada jūnijā un augustā represiju veikšanai Latvijā PSRS leTK izmantoja Latvijas Republikas politiskās policijas struktūras, t. i., Drošības policijas departamentu un tā Politisko pārvaldi¹⁹³, nomainot vadību un darbiniekus. No 1940. gada 17. jūnija līdz 1940. gada 5. augustam (kad Latviju nelikumīgi iekļāva PSRS sastāvā) Politiskā pārvalde jau arestēja 184 cilvēkus – pie varas vairs neesošās Latvijas Republikas valdības locekļus, policistus, tiesu darbiniekus, ierēdņus u.c.¹⁹⁴.

1941. gada 26. augustā sāka funkcionēt LPSR izpildvara – LPSR TKP, tomēr LPSR iekšlietu un drošības dienestus izveidoja tikai 30. augustā, kad tika saņemta tobrīd Padomju Savienībā par valsts iekšlietām un drošību atbildīgā komisariāta – PSRS leTK 1940. gada 29./30. augusta pavēle Nr. 001072 *Par Latvijas PSR leTK organizēšanu*. Saskaņā ar minēto pavēli 1940. gada septembrī sāka strādāt LPSR leTK centrālais aparāts Rīgā, LPSR leTK Daugavpils un Liepājas pilsētu daļas, 7 aprīņķu daļas un 10 aprīņķu nodaļas.¹⁹⁵ No 1940. gada 3. septembra par LPSR leTK galveno struktūrvienību vadītāju vietniekiem kļuva no Maskavas atsūtītie leTK darbinieki.

¹⁹³ No NKVD līdz KGB. *Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, IX lpp.

¹⁹⁴ Vīksne, R. “Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940. – 1941. un 1944. – 1945. gadā: kopējais un atšķirīgais”, *Latvija Otrajā pasaules karā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 288. lpp.

¹⁹⁵ KFVA, r-9401. f., 1. apr., 561. l., 155. – 156. lp.

Minētie fakti liecina, ka PSRS leTK bija lielāka loma LPSR leTK izveidošanā un līdz ar to arī darbības nodrošināšanā nekā LPSR izpildvarai – TKP. LPSR leTK bija vairākas daļas un nodaļas, t. sk. Izmeklēšanas daļa, Ekonomiskā, Ūdens u.c., tomēr režīma drošību Latvijā no 1940. gada 30. augusta līdz 1941. gada martam nodrošināja LPSR leTK Valsts drošības pārvalde.¹⁹⁶

1941. gada 3. februārī PSRS no leTK atdalīja VDTK. Valsts drošības tautas komisariātam nodeva politiskās policijas funkcijas. Automātiski tika izveidots arī LPSR VDTK ar tādām pašām funkcijām. PSRS un arī LPSR leTK tika atstātas iekšlietu funkcijas. 1941. gada 20. jūlijā ar PSRS AP Prezidija lēmumu PSRS VDTK un leTK tika apvienoti, lai, Otrā pasaules kara darbībai notiekot jau PSRS teritorijā, represīvo institūciju darbība būtu centralizēta un vieglāk vadāma atbilstoši kara laika situācijai.¹⁹⁷

Latvijas reokupācijas laikā (no 1944. gada jūlija) un 1945. gada 8. maijā notikusī Vācijas armijas kontingenta kapitulācija Kurzēmē nepārtrauca Latvijas Republikas okupāciju. PSRS veiktā Latvijas reokupācija nomainīja nacionālsociālistiskās Vācijas okupāciju. PSRS un LPSR represīvās institūcijas (arī LPSR VDTK) kā vienas no otrreizējās komunistiskās okupācijas nodrošinātājām Latvijā jau no 1944. gada vasaras (sākot ar 17. jūliju) darbojās Sarkanās armijas ieņemtajās teritorijās Latgalē, Vidzemē, Zemgalē un Kurzemes dienviddaļā. Pēc 1945. gada 8. maija tās savu darbību izvērsa arī visā Kurzemes teritorijā.

Otrā pasaules kara gados PSRS represīvās institūcijas izveidoja normatīvo bāzi, uz kuras pamata rīkoties no Vācijas armijas atkarotajā teritorijā. Savukārt LPSR represīvās iestādes nacionālsociālistiskās Vācijas neokupētajā PSRS teritorijā tika veidotas darbībai okupētajā Latvijā. PSRS represīvās struktūras, kuras no 1944. gada darbojās Latvijā, jau bija noformējušās: leTK un tās karaspēks no 1934. gada, VDTK un Aizsardzības tautas komisariāta galvenā pretizlūkošanas

¹⁹⁶ Latvijas PSR iekšlietu tautas komisariāta darbība 1940. gadā. *Okupācijas varu politika Latvijā, 1939 – 1991*: Dokumentu krājums, 123. lpp.

¹⁹⁷ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 28.

pārvalde *SMERŠ* no 1943. gada 14. aprīļa. Krievijā, Maskavā 1943. gada 3. janvārī ar PSRS leTK rīkojumu izveidoja LPSR operatīvi čekistisko grupu, kura pakļāvās PSRS leTK.¹⁹⁸ No šīs grupas izveidoja LPSR leTK, kas darbojās Sarkanās armijas ieņemtajā Latvijas teritorijā 1944. gadā.

1943. gadā, Sarkanajai armijai frontēs gūstot panākumus, uzlabojās arī PSRS drošības iestāžu stāvoklis. 1941. – 1942. gadā, kad Sarkanā armija atkāpās arvien dziļāk PSRS teritorijā, PSRS drošības un iekšlietu iestādēm bija jākoncentrē spēki cīņai ar Vācijas karaspēku, savas daļas izvietojot Sarkanās armijas daļās un aizmugurē un tikai minimālu darbību veicot Vācijas iekarotajā PSRS teritorijā. Gan drošības, gan iekšlietu funkcijas nodrošināja vienīgi PSRS leTK un tā struktūrvienības, arī LPSR leTK operatīvās grupas darbinieki. 1943. gadā pēc PSRS militārajiem panākumiem PSRS drošības iestādēm pavērās plašākas iespējas pretizlūkošanas darbībai Vācijas armijas aizmugurē un no tās atkarotajās teritorijās. Centralizētais leTK aparāts vairs nebija piemērots dažādu pretizlūkošanas un izlūkošanas uzdevumu veikšanai. Tādēļ 1943. gada aprīlī Valsts aizsardzības komiteja, VK(b)P CK un PSRS TKP pieņēma lēmumu par PSRS leTK reorganizāciju, no leTK atsevišķi nodalot valsts drošības struktūrvienības.

Ar PSRS Tautas Komisāru Padomes 1943. gada 14. aprīļa lēmumu Nr. 393-129-ps mēneša laikā PSRS represīvo iestāžu darbiniekiem tika uzdots izveidot PSRS VDTK. Uz šī lēmuma pamata no PSRS leTK uz jaunizveidoto PSRS VDTK pārcēla tās operatīvās pārvaldes un daļas, kuras nodarbojās vienīgi ar drošības jautājumiem, bet nenodarbojās ar kriminālās noziedzības apkarošanu u.c. iekšlietu jautājumiem. Uz VDTK no leTK pārceltās daļas kļuva par pamatu, uz kura izveidoja PSRS VDTK. Iepriekš minētais PSRS TKP lēmums noteica, ka VDTK drošības uzturēšanas uzdevumi ir izlūkošanas darbs ārzemēs, cīņa ar ārvalstu izlūkdienestu graužošu, spiegošanas un diversiju darbību valsts iekšienē (izņemot Sarkanās armijas daļās un iestādēs, Jūras Kara flotes un PSRS leTK karaspēka daļās, kur ar pretizlūkošanu

¹⁹⁸ Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė I. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940 – 1953 metais*. Vilnius, 1999, P. 22.

nodarbojās šo resoru SMERŠ daļas), cīņa ar pretpadomju elementiem un izpaušmēm PSRS iedzīvotāju vidū, rūpniecībā, transportā, sakaru sistēmā, lauksaimniecībā un citur, vadošo komunistiskās partijas darbinieku un valdības apsargāšana. PSRS TKP 1943. gada 14. aprīļa lēmums Nr. 393-129-ps noteica, ka citi pienākumi VDTK nav uzliekami. Lēmums vēl arī paredzēja, ka PSRS savienotajās republikās, tātad arī LPSR, jāizveido VDTK. Nolikums noteica, ka PSRS VDTK jāvada VDTK vietējās iestādes, tātad arī LPSR VDTK.¹⁹⁹

1943. gada 14. aprīļa lēmums Nr. 393-129-ps arī noteica, ka republiku VDTK pašiem jāizveido savs strukturālais iedalījums, to veidojot pēc PSRS VDTK struktūras parauga. Minētais lēmums PSRS VDTK iedalīja šādās apakšvienībās:

1. Komisariāta vadība;
2. Sekretariāts;
3. Pirmā (Izlūkošanas) pārvalde;
4. Otrā pārvalde (Pretizlūkošana – “cīņa ar pretpadomju elementiem un ārvalstu izlūkdienestu aģentūru PSRS iekšienē, ārvalstu vēstniecību un pavalstnieku novērošana”);
5. Trešā pārvalde (cīņa ar pretpadomju elementiem un ārvalstu izlūkdienestu aģentūru transportā);
6. Ceturtā pārvalde (diversiju veikšana pretinieka aizmugurē);
7. Piektā (šifrēšana – atšifrēšana);
8. Apsardzes pārvalde (vadošo komunistiskās partijas darbinieku un valdības apsargāšana);
9. Izmeklēšanas daļa (valsts un politisko noziegumu lietās) ar pārvaldes tiesībām;
10. Maskavas Kremļa komandanta pārvalde;
11. Administratīvi saimnieciskā un finanšu pārvalde;
12. “A” daļa (arhīvs, statistika, iekšējie cietumi un noziedznieku meklēšana);
13. “B” daļa (zinātniski pētnieciskais un izmēģinājumu darbs, dokumentu veidlapu viltošana, radiopretizlūkošana);

¹⁹⁹ PSRS TKP 1943. gada 14. aprīļa lēmums 393-129ss. Atslepenota KVFA (bez fondējuma) oriģināldokumenta kopija. Autora kolekcija.

14. “V” daļa (korespondences perlustrācija);

15. Kadru daļa.²⁰⁰

Pēc minētās struktūras (izņemot Izlūkošanas daļu un komandanta pārvaldi) atbilstoši izveidoja arī LPSR VDTK struktūru. Tikai LPSR VDTK nebija pārvalžu ar tām piešķirtajām komandēšanas tiesībām, bet mazākas struktūrvienības – daļas, kuras pakļāvās profilam atbilstošajai PSRS VDTK pārvaldei.

PSRS TKP 1943. gada 2. jūnija lēmums Nr.621-191-ss *Par PSRS Valsts drošības tautas komisariāta nolikuma apstiprināšanu* apstiprināja PSRS VDTK nolikumu. Minētais nolikums bija pamatā PSRS drošības iestāžu darbībai līdz pat 1959. gada 9. janvārim, kad PSKP CK apstiprināja jaunu PSRS VDK nolikumu²⁰¹.

PSRS VDTK nolikums arī noteica tās pilnvaras, kas nodrošināja VDTK uzdevumu izpildi:

1. Veikt darbu ar aģentūru, iegūstot informāciju;
2. Likumā noteiktā kārtībā veikt izņemšanas, kratīšanas un aizdomās par noziedzīgu darbību turētu personu arestu;
3. Veikt izmeklēšanu VDTK arestēto personu lietā un, saskaņojot ar PSRS prokuratūru, krimināllietas nodot izskatīšanai atbilstošām PSRS tiesu institūcijām un PSRS IeTK Sevišķajai apspriedei;
4. Veikt dažādus speciālus pasākumus, lai atklātu ārvalstu aģentūras un “kontrevolucionāro formējumu” naidīgo darbību valsts iekšienē;
5. Izdot pavēles, instrukcijas, norādījumus un rīkojumus, kuri nosaka PSRS VDTK un tās perifēro institūciju darbību visos PSRS VDTK kompetences jautājumos.²⁰²

²⁰⁰ PSRS TKP 1943. gada 14. aprīļa lēmums 393-129-ss. Atslepenota KVFA (bez fondējuma) oriģināldokumenta kopija. Autora kolekcija.

²⁰¹ “№ 177. Выписка из протокола [tā tekstā – Aut.] № 200 заседания Президиума ЦК КПСС с утверждением проекта положения о КГБ при СМ СССР”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 693 – 698.

²⁰² Ar PSRS TKP 1943. gada 2. jūnija lēmuma Nr.621-191-ss *Par PSRS Valsts drošības tautas komisariāta nolikuma apstiprināšanu* apstiprinātais PSRS VDTK nolikums. Autora kolekcija.

Analogas iepriekš minētās pilnvaras līdz ar to ieguva arī LPSR VDTK. PSRS VDTK nolikums uzsvēra, ka PSRS republikās veidojami republiku VDTK, pielīdzinot republikānisko struktūru PSRS VDTK. Republiku VDTK struktūra bija jāapstiprina PSRS VDTK. PSRS VDTK nolikums arī noteica, ka visu PSRS VDTK un vietējo VDTK institūciju atklāti strādājošo darbinieku un to slepeno kadru darbinieku, kuri tika legendēti (sabiedrībai uzdoti par it kā ar VDTK nesaistītu profesiju pārstāvjiem), tiesības, savukārt pienākumi un statuss pielīdzināms Sarkanās armijas komandējošajiem kadriem. PSRS VDTK kadri uz šī nolikuma pamata tika noņemti no PSRS Tautas aizsardzības komisariāta uzskaites un pārvietoti PSRS VDTK uzskaitē. Saskaņā ar nolikumu PSRS VDTK komandējošiem kadriem tika piešķirtas speciālās valsts drošības dienesta pakāpes. Šādas pakāpes (ieskaitot 3. ranga valsts drošības komisāra pakāpi) varēja piešķirt vienīgi PSRS VDTK.²⁰³ Tātad LPSR VDTK komandējošo kadru dienesta pakāpes arī piešķīra PSRS VDTK. 1. un 2. ranga valsts drošības komisāra pakāpi piešķīra ar PSRS TKP lēmumu. Nolikums atļāva visiem PSRS VDTK un vietējo VDTK institūciju atklāti strādājošiem darbiniekiem valkāt formas un atšķirības zīmes. Saskaņā ar PSRS VDTK nolikumu PSRS VDTK un tā vietējo institūciju (tātad arī LPSR VDTK) štatu skaitu un to izvietojumu apstiprināja PSRS TKP. PSRS TKP apstiprinātie kadri savukārt bija jāizvieto un amatā jāapstiprina PSRS VDTK.²⁰⁴ Tātad LPSR VDTK savus kadrus varēja nodarbināt tikai tad, kad tos apstiprināja PSRS TKP un PSRS VDTK.

PSRS VDTK nolikums noteica, ka nauda, kuru PSRS TKP piešķir PSRS VDTK operatīvā darba ar aģentūru veikšanai, tiek turēta slepenā PSRS VDTK rīcībā esošā fondā un izlietota pēc VDTK noteiktām tāmēm slepeno kadru darbinieku, aģentūras un ziņotāju atalgošanai un ar viņu darbu saistītiem izdevumiem.²⁰⁵

Lietuvas PSR VDTK operatīvā grupa veidoja vēlāko Lietuvas PSR VDTK kadru sastāvu, kas Viļņā oficiāli sāka strādāt 1944. gada

²⁰³ Turpat.

²⁰⁴ Ar PSRS TKP 1943. gada 2. jūnija lēmuma Nr. 621-191-ss *Par PSRS Valsts drošības tautas komisariāta nolikuma apstiprināšanu* apstiprinātais PSRS VDTK nolikums.

Autora kolekcija.

²⁰⁵ Turpat.

15. jūlijā. Lietuvas PSR VDTK operatīvā grupas uzdevumi bija Lietuvas PSR VDTK kadru formēšana, izlūku un diversiju grupu organizēšana darbam Vācijas armijas aizmugurē Lietuvā un to darbības koordinēšana²⁰⁶. Analogiski uzdevumiem vajadzēja būt arī Latvijas PSR VDTK operatīvajai grupai. Mainījās tikai darbības vieta – Vācijas armijas aizmugure Latvijā. Lietuvas PSR VDTK grupā tika izveidota 4. daļa, kas organizēja izlūkošanas un diversiju grupu darbību Lietuvā, to savstarpēji koordinējot. Lietuvas PSR operatīvajā grupā funkcionēja arī “A” daļa (operatīvais arhīvs), administrācija, kadru grupa, saimnieciskā un finanšu grupa. 1943. – 1944. gadā sāka formēt arī 2. (pretizlūkošanas) daļu.²⁰⁷ Līdzīgs iedalījums, visticamāk, bija arī Latvijas PSR operatīvajai grupai.

Uz VDTK operatīvo apakšvienību bāzes 1943. gadā arī tika izveidoti PSRS republiku, autonomo republiku un apgabalu valsts drošības komisariāti un pārvaldes.²⁰⁸ No 1943. gada 1. septembra Krievijā, Pavlovo Posadā, sāka darboties Lietuvas PSR VDTK operatīvā grupa.²⁰⁹ 1943. gada septembrī turpat sāka veidot arī LPSR VDTK operatīvo grupu. LPSR VDTK operatīvajā grupā iesaistīja no Latvijas evakuētos drošības iestādes darbiniekus. Operatīvā grupa sāka darboties 1943. gada decembrī. No minētā laika līdz 1944. gada jūlijam operatīvo grupu vadīja Alfons Noviks. Īpašos kursus apmācīja jaunos drošības iestāžu kadrus²¹⁰.

PSRS TKP 1943. gada 14. aprīļa lēmums Nr. 393-129-ps noteica, ka republiku, novadu, apgabalu un rajonu VDTK jāveido, no leTK uz VDTK pārceļot operatīvi čekistiskās pārvaldes, daļas un nodaļas²¹¹. Tātad arī tos 1943. gada 3. janvārī Maskavā izveidotās LPSR operatīvi čekistiskās grupas darbiniekus, kuri atbilda drošības

²⁰⁶ Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiūtė, I. P. 23.

²⁰⁷ Turpat, P. 24.

²⁰⁸ *История советских органов государственной безопасности: учебник*, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 346.

²⁰⁹ Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiūtė, I. P. 23.

²¹⁰ LVA, PA-101. f., 6. apr., 5. l., 1. lp.; LVA, PA-15500. f., 2. apr., 7786. l., 2., 4., 5. lp.

²¹¹ PSRS TKP 1943. gada 14. aprīļa lēmums 393-129-ss. Atslepenota KVFA (bez fondējuma) oriģināldokumenta kopija. Autora kolekcija.

komisariāta darbinieka profilam, pārcēla uz LPSR VDTK operatīvo grupu. 1943. gada 3. janvārī izveidotās LPSR operatīvi čekistiskās grupas vadība atradās Maskavā, taču, spriežot pēc tā, ka Lietuvas PSR operatīvi čekistiskās grupas vadība arī atradās Maskavā, bet atsevišķas tai pakļautas operatīvi čekistiskās grupas (2 līdz 5 operatīvie darbinieki) dažādās PSRS vietās, kurās atradās evakuētie Lietuvas iedzīvotāji²¹², visticamāk, analoga situācija bija arī ar Latvijas operatīvi čekistisko grupu. Pavēles par Baltijas republiku iekšlietu institūciju darbību PSRS IeTK izdeva vienādas visām trim Baltijas padomju republikām. Centrālo Lietuvas operatīvi čekistisko grupu Maskavā veidoja vadība (vadītājs un vietnieki), operatīvā daļa (13 darbinieki), administratīvi saimnieciskā daļa (22 darbinieki). Visā Lietuvas PSR operatīvi čekistiskajā grupā darbojās 67 darbinieki, t. sk. 53 operatīvie darbinieki. Operatīvā grupa rūpējās par kadru rezervi, veica izlūkdarbību Lietuvas teritorijā, strādāja ar arhīvu materiāliem (t. sk. aģentūras materiāliem), kas izvesti no Lietuvas, izsekoja evakuētos Lietuvas iedzīvotājus, vervēja tos, veica apcietināšanu un izmeklēšanu²¹³. Nav pieejami dokumenti par LPSR operatīvi čekistiskās grupas kadru skaitu un izvietojumu. Spriežot pēc PSRS IeTK pakļautībā esošās Lietuvas PSR operatīvi čekistiskās grupas darbības un kadru skaita, arī Latvijas PSR operatīvi čekistiskās grupas iespējas ļāva deleģēt kadrus LPSR VDTK operatīvās grupas izveidošanai.

Lietuvas PSR VDTK grupa no 1943. gada 1. septembra darbojās kā PSRS VDTK 4. (diversiju veicējas ienaidnieka teritorijā) pārvaldes 2. daļas 3. nodaļa (informācija par nodaļas precīzām funkcijām dokumentos nav pieejama).²¹⁴ Acīmredzot Latvijas PSR operatīvā grupa no 1943. gada nogales līdz 1944. gada vasarai darbojās kā kāda no 4. pārvaldes 2. daļas nodaļām. Par to varētu liecināt fakts, ka 1943. gada 11. novembrī Latvijas Partizānu kustības štāba priekšnieks pulkvedis Artūrs Sproģis atmaskoto gestapo spiegu un dzimtenes nodevēju sarakstu LPSR VDTK operatīvās grupas vadītājam A. Novikam nosūtīja kā PSRS VDTK 4. pārvaldes valsts drošības komisāram (LPSR

²¹² Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė. P. 22.

²¹³ Turpat, P. 23.

²¹⁴ Turpat.

drošības komisāra amatā A. Noviku iecēla tikai 1944. gada martā).²¹⁵ A. Novika kadru anketā minēts, ka no 1941. gada oktobra līdz 1943. gada decembrim viņš vadījis PSRS IeTK un VDTK nodaļu (acīmredzot PSRS IeTK 4. pārvaldes mazāko struktūrvienību).²¹⁶

1943. gada decembrī izveidotā LPSR VDTK operatīvā grupa formēja kadrus darbam Latvijā, organizēja izlūku un diversantu grupu sūtīšanu pāri frontes līnijai. Operatīvās grupas dalībnieki arī veica izlūkošanu Vācijas okupētajā Latvijā. Otrā pasaules kara gados, tajā skaitā pētījumā aplūkotajā 1944. un 1945. gadā, Latvijā darbojās PSRS diversantu grupas, kas padomju historiogrāfijā tika dēvētas vienīgi par "partizāniem". Pēdējo gadu Krievijas vēsturnieku pētījumi pierāda PSRS iekšlietu un drošības iestāžu lomu Otrā pasaules kara laika PSRS diversantu grupu darbības organizēšanā un vadībā.²¹⁷

Lai organizētu un vadītu Vācijas armijas aizmugurē desantējamās padomju diversantu grupas, kā arī jau Vācijas armijas okupētajos apgabalos esošos padomju partizānus, 1942. gada janvārī tika izveidota PSRS IeTK 4. pārvalde. PSRS IeTK 4. pārvalde no 1942. gada 30. maija galveno uzmanību pievērša PSRS IeTK operatīvo grupu veiktās izlūkošanas un diversiju darbības organizēšanai un vadībai vācu aizmugurē (t. sk. Latvijā). Operatīvās un speciālās grupas uz Vācijas armijas aizmuguri nosūtīja arī PSRS VDTK, Sarkanās armijas pretizlūkošanas pārvalde *SMERŠ* un Sarkanās armijas Galvenā izlūkošanas pārvalde. VDTK speciālajām grupām bija konkrēti uzdevumi: noteiktu personu iznīcināšana vai diversijas veikšana. Latvijā tika desantētas PSRS IeTK 4. pārvaldei pakļautās PSRS speciālās grupas *Pobeda* un *Razgrom*. 1945. gadā Latvijas partizānu kustības štābs secināja, ka materiāli par *Razgrom*, kura sadarbojās arī ar citām

²¹⁵ *PSRS kaujinieki Latvijā (1941 – 1945)*. II daļa. Dokumenti un materiāli. Sast. Strods, H. Rīga, Žurnāla "Latvijas vēsture" fonds, 2007, 285. lpp.

²¹⁶ LVA, PA-15500. f., 2. apr., 7786. l., 2., 4., 5. lp.

²¹⁷ Попов А. *Диверсанты Сталина*. Москва: Яуза: ЭКСМО, 2004; Хаустов В. Органы государственной безопасности в тылу и на фронте. *Война и общество, 1941 – 1945*. Книга 2. Москва: Наука, 2004. С. 368 – 370; Попов А. *НКВД и партизанское движение*. Москва: ОЛМА – ПРЕСС, 2003; Боярский В. *Партизаны и армия. История утерянных возможностей*. Минск; Москва: Харвест: АСТ, 2001.

diversantu grupām, atrodas nevis minētā štāba vai kāda cita PSRS teritorijā izvietotā partizānu štāba rīcībā, bet operatīvajā izmantošanā LPSR VDTK.²¹⁸ *Razgrom* kadrus formēja arī PSRS VDTK 4. pārvaldes nodaļas vadītājs A. Noviks un viņa vietnieks J. Vēvers. Kā savās atmiņās raksta *Razgrom* diversants Ivans Bogdanovs, abi iepriekš minētie drošības komisariāta darbinieki 1943. gada 6. jūnijā viņu iekļāvuši 24 cilvēku lielajā specgrupā *Razgrom*. Grupa tikusi desantēta Osvejas rajonā, lai tālāk virzītos uz Latviju.²¹⁹ 1965. gadā LPSR VDK sniedza informāciju LKP CK Ideoloģiskajai daļai, kurā minēts, ka “Lielā Tēvijas kara” gados LPSR IeTK un VDTK uz Latviju nosūtīja 16 specgrupas ar 126 cilvēkiem, to skaitā grupas, kurās bija speciāli sagatavoti šo komisariātu darbinieki. Pēc LPSR VDTK informācijas 1943. – 1944. gadā Latvijā specgrupu sastāvā tika iesūtīti komisariātam 52 zināmi represīvo iestāžu darbinieki. Taču minētie skaitļi ir apšaubāmi, jo divos LPSR VDTK dokumentos atšķiras kopējais uz Latviju kara gados nosūtītais represīvo iestāžu darbinieku skaits, svārstoties no 126 līdz 156 cilvēkiem.²²⁰ Svārstības izskaidrojamas ar to, ka Latvijā Vācijas pretdiversantu pasākumu rezultātā sagrauto PSRS specgrupu atliekas pievienojās no PSRS iesūtītajiem vai vietējiem diversantiem, kuri pakļāvās Latvijas partizānu kustības štābam vai Sarkanās armijas fronšu pavēlniecībām. Iespējams, ka drošības iestāžu darbinieku pievienošanās diversantu grupām noteica atšķirīgo LPSR IeTK/VDTK specgrupu skaitu. Maz ticams, ka minēto personu skaitā tika iekļauti diversanti no ar PSRS IeTK/VDTK struktūrvienībām, nesaistītām ar LPSR, jo specgrupu sūtīšana pāri frontes līnijai notika konspiratīvos apstākļos. PSRS VDTK, IeTK Sarkanās armijas pretizlūkošanas pārvalde *SMERŠ*, Sarkanās armijas Galvenā izlūkošanas pārvalde un fronšu pavēlniecības konspirācijas dēļ nekoordinēja grupu nosūtīšanu ienaidnieka teritorijā, kas izraisīja traģiskas sekas un savstarpējus apvainojumus. Tā PSRS IeTK specgrupa *Razgrom*, kuru formēja arī A. Noviks un J. Vēvers, 1943. gada jūnijā nonāca Latvijas partizānu brigādes vienību izvietojuma rajonos, Latvijā meklēja sev aģentūru un

²¹⁸ LVA, PA-302. f., 3. apr., 7. l., 207. lp.

²¹⁹ Strods, H. *PSRS kaujinieki Latvijā (1941 – 1945)*. I daļa. Rīga: Žurnāla “Latvijas vēsture” fonds, 2006, 124. lpp.

²²⁰ Turpat, 123. – 124. lpp.

drošu vietu darbam ar rāciju. *Razgrom* ar Latvijas partizānu brigādi nesadarbojās, Latvijā vervēja diversantus un uzdevās par 2. Latvijas partizānu brigādi, lai gan tobrīd tādu organizēt Latvijas partizānu kustības štābs nebija paredzējis. Uztraucies par šādu rīcību, Latvijas partizānu kustības štāba priekšnieks (LPKŠ) A. Sproģis 1943. gada 19. augustā vaicāja Centrālā partizānu kustības štāba priekšniekam S. Beļčenko, vai minētās grupas atrašanās Latvijā un 2. Latvijas partizānu brigādes formēšana bez sakariem ar Latvijas partizānu kustības štābu ir sankcionēta.²²¹ Par *Razgrom* darbību Latvijā no 1943. gada augusta, kā arī par LPSR VDTK operatīvās grupas pāri fronteī sūtīto specgrupu darbību no 1943. gada rudens līdz 1944. gada jūlijam Latvijas arhīvu dokumentos trūkst informācijas. Vācijas okupētajā Kurzemē 1945. gadā LPSR VDTK specgrupas neizmantoja. 1944. gada martā A. Noviku PSRS VDTK iecēla par LPSR valsts drošības tautas komisāru²²². Līdz 1944. gada jūlijam viņš turpināja vadīt LPSR VDTK operatīvo grupu²²³, jo LPSR VDTK darbību kā komisariāts uzsāka 1944. gada jūlijā Latvijā.

Pēc 1943. gada 5. maija LK(b)P CK biroja sēdes, kad tika apstiprināti pirmie partijas un padomju darbinieki, kurus bija paredzēts sagatavot darbam Latvijā, LPSR pārvaldītājus pastiprināti gatavoja LK(b)P²²⁴. LK(b)P pirms savas darbības atjaunošanas Latvijā 1944. gadā par darbības programmu pieņēma VK(b)P CK un PSRS TKP 1943. gada 21. augusta lēmumu par neatliekamajiem pasākumiem saimniecības atjaunošanai no vācu okupācijas atbrīvotajos rajonos. Balstoties uz šo lēmumu, no 1944. gada maija LK(b)P veidoja arī

²²¹ *PSRS kaujinieki Latvijā (1941 – 1945)*. II daļa. Dokumenti un materiāli. Sast. Strods, H. Rīga, Žurnāla “Latvijas vēsture” fonds, 2007, 59. lpp.

²²² Кокурин, А. “Органы НКВД – МВД СССР по борьбе с вооруженным националистическим подпольем (Западная Украина и Белоруссия, Латвия, Литва и Эстония) (1939 – 1953). Материалы научной конференции (круглого стола) “Современная историография и источниковедение истории отечественных органов госбезопасности (от Ф. Э. Дзержинского до Ю. В. Андропова). Тенденции развития.” Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Том III. Москва: Кучково поле, 2007, с. 262

²²³ LVA, PA-15500. f., 2. apr., 7786. l., 2., 4., 5. lp.

²²⁴ Strods, H. “PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā”. *Cīņa par Baltiju*. Latvijas Okupācijas muzejs: Gadagrāmata 2004. Rīga: LOMF, 2005, 137. – 139. lpp.

operatīvās grupas darbam Latvijā. Tajās ietilpa vadoši LK(b)P, LPSR TKP, padomju un ministriju darbinieki. LK(b)P veidotās operatīvās grupas republikas un apriņķu vadībai uz Latviju tika nosūtītas, sākot ar 1944. gada jūliju. 1944. gada vasarā līdz vietējo padomju institūciju izveidošanai tās faktiski kļuva par vietējo padomju varu. Šīs grupas atjaunoja vietējās partijas un padomju institūcijas, izraudzījās kadrus.

1944. gada jūlija sākumā uz PSRS 1. Baltijas frontes rajonu izbrauca pirmā operatīvā grupa – vadoši LPSR darbinieki. Grupas atbildīgie vadītāji: no LK(b)P CK Kārlis Ozoliņš, bet no TKP – K. Celovs. Tajā bija 28 partijas darbinieki, tajā skaitā no partijas centrālā aparāta 5 cilvēki, 50 padomju darbinieki, 51 TKP komisariātu darbinieks, 14 komjaunatnes darbinieki, 13 arodbiedrību darbinieki u.c.²²⁵ Otra grupa, kuras sastāvā bija arī trīs prokurori, uz frontes rajonu izbrauca 7. jūlijā.²²⁶ Grupu sastāvā drošības iestāžu darbinieku nebija. Par operatīvo grupu došanos uz Latvijas teritoriju, kas bija PSRS kontrolē, ziņas ir līdz 1944. gada 31. augustam.²²⁷ Acīmredzot pēc tam partijas, padomju un valdības darbinieki uz Latviju nedeīvās organizēti grupās. LPSR VDTK operatīvā grupa pārbaudīja uz Latviju sūtāmos LK(b)P un padomju operatīvo grupu kadrus un atsevišķi uz Latviju nosūtītos kadrus. Šādas pārbaudes notika vismaz no 1944. gada 7. maija līdz 1944. gada 20. decembrim.²²⁸ Līdz ar to tika atsijāti politiski neuzticami darbinieki, kurus vadošos amatos nesūtīja.

Atbilstoši iestrādātajam mehānismam LK(b)P CK Sevišķais sektors partijas operatīvo grupu darbinieku sarakstus nodeva pārbaudei LPSR VDTK operatīvai grupai. Tad grupa deva savu atzinumu. Līdz ar to tika atsijāti darbinieki, kurus vadošos amatos nesūtīja. Tā 1944. gada 7. maijā LPSR VDTK operatīvā grupa LK(b)P CK Sevišķajam sektoram atsūtīja 8 cilvēku sarakstu, kurus bija paredzēts iekļaut tautas komisariātu un iestāžu sastāvos, bet par kuriem tika atrasta kompromitējoša informācija. Kompromitējošās informācijas pamatā bija dažādu Krievijas apgabalu un rajonu pārvalžu un daļu

²²⁵ LVA, PA-101. f, 6. apr., 6. l., 5. – 6. lp.

²²⁶ Turpat, 7. – 13. lp.

²²⁷ Turpat, 87. – 89. lp.

²²⁸ LVA, PA-101. f, 6. apr., 5. l.

materiāli.²²⁹ VDTK informācija atradās arī par augstākās partijas nomenklatūras darbiniekiem. Tā, pārbaudot uz Latviju nosūtāmo operatīvo grupu, kurā bija LKP CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš, TKP priekšsēdētājs Vilis Lācis u.c. augstas amatpersonas, atklājās, ka Jānis Ostrovs – LK(b)P CK propagandas un agitācijas daļas vadītājs – 1937. gadā politisku iemeslu dēļ saukts pie kriminālatbildības, bet, tā kā neesot bijis nozieguma sastāva, viņa lieta pārtraukta. 1938. gadā atkal arestēts un saukts pie kriminālatbildības pēc Uzbekijas PSR normatīvajiem aktiem, taču ar Uzbekijas PSR IeTK 1939. gada lēmumu no apcietinājuma atbrīvots. J. Kalnbērziņš ar šo informāciju tikai iepazinās, un J. Ostrova darbībai šķēršļi netika likti.²³⁰

Pēc LK(b)P CK biroja lūguma 1944. gadā LPSR VDTK operatīvā grupa pārbaudīja arī atsevišķus komunistiskās partijas biedrus, par kuriem bija aizdomas, ka tie neatbilst komunista politiskajam standartam²³¹. Acīmredzot minētajā laikā grupai bija pietiekamas pilnvaras, lai kontrolētu LKP nomenklatūru. Visu J. Staļina varas laiku LPSR VDTK/VDM veiktā LPSR vadošo kadru pārbaude kavēja latviešu izvirzīšanos dažādos amatos. Gandrīz katram latvietim radi bija represēti, atradās emigrācijā vai tika ieskaitīti politiski neuzticamo kategorijā.

Līdz 1944. gada jūlijam LPSR VDTK operatīvās grupas 2. Baltijas frontes darbinieki pratināja sagūstītos *Latviešu SS brīvprātīgā leģiona* 15. un 19. divīzijas militārpersonas par stāvokli Latvijā, 15. divīzijas formēšanu, par leģiona militārpersonu noskaņojumu, par evakuēto no PSRS uz Latviju likteni, baumām par paredzēto Latvijas iedzīvotāju izvešanu uz citām Eiropas zemēm un dažādu objektu mīnēšanu, Sarkanajai armijai ienākot Latvijā u.tml.²³²

1944. gada pavasarī 2. Latvijas partizānu brigādes bāzē Lubānas–Madonas mežos tika desantēta Sarkanās armijas Aizmugures karaspēka pārvaldes, PSRS IeTK un VDTK operatīvā grupa.²³³

²²⁹ LVA, PA-101. f., 6. apr., 5. l., 1. lp.

²³⁰ Turpat, 7. lp.

²³¹ Turpat, 2. lp.

²³² LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 3. lp.

²³³ Strods, H. *PSRS kaujinieki Latvijā (1941 – 1945)*. I daļa. Rīga: Žurnāla “Latvijas vēsture” fonds, 2006, 126. lpp.

Noprotams, ka šīs grupas uzdevums bija uzsākt PSRS represīvo iestāžu pastāvīgu darbību Latvijā un vākt informāciju par komunistiskajam režīmam nelabvēlīgām personām teritorijā, kurā bija paredzēts ienākt Sarkanajai armijai. Par to, ka operatīvajai grupai bija šādi uzdevumi, var spriest pēc Lietuvas PSR piemēra. 1944. gada jūnija otrajā pusē tika izveidotas divas speciālas Lietuvas PSR drošības iestāžu darbinieku operatīvās grupas. Viena kapteiņa M. Čiobotova vadībā Ziemeļlietuvā, bet otra leitnanta B. Ļevikova vadītā grupa Lietuvas centrālajā daļā. Minētās grupas kopā ar Sarkanās armijas daļām devās uz Lietuvu un nostiprinājās Lietuvas apriņķu centros un lielākajās pilsētās. Tur tās pārņēma nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas, militāristu, izlūkdienesta dokumentus un materiālās vērtības (radiostacijas, transporta mezglus u.c.), uzņēma sakarus ar jau Lietuvā aktivizētām VDTK grupām (visticamāk, desantētajām specgrupām – Aut.).²³⁴ Domājams, ka 1944. gada jūlijā Latvijā iesūtītajai PSRS VDTK 4. pārvaldes operatīvajai grupai, kuras sastāvā bija arī LPSR VDTK operatīvā grupa, bija tādi paši uzdevumi Latvijas teritorijā.

PSRS VDTK 4. pārvaldes operatīvā grupa tika desantēta 2. Latvijas partizānu brigādes bāzē Lubānas–Madonas mežos 1944. gada jūlijā. Par tās ierašanos Latvijā bija vienojies LPSR valsts drošības tautas komisārs A. Noviks un LPKŠ priekšnieks A. Sproģis.²³⁵ Līdz ar ierašanos Latvijā LPSR VDTK operatīvās grupas darbinieki, kuri no 1943. gada rudens bija formējuši kadrus darbam Latvijā, no 1944. gada jūlija varēja ķerties pie LPSR VDTK izveidošanas.

LPSR VDTK operatīvās grupas tika nosūtītas uz Latvijas apriņķiem. Tās kļuva par kodoliem, ap kuriem 1944. gadā veidojās LPSR VDTK apriņķu daļas Latgalē, Vidzemē un Zemgalē.²³⁶ A. Noviks atmiņās minējis, ka vienlaikus ar frontes tuvošanos Latvijai LPSR VDTK bija oficiāli noformēts. Komisariātam kadru nav trūcis, un tie bijuši gatavi ķerties pie darba.²³⁷ Minētais apgalvojums gan ir apšaubāms. 1944. gadā LPSR IeTK, kurš arī pildīja represīvās funkcijas, kadru (it

²³⁴ Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiūtē, I. P. 24

²³⁵ Strods, H. "PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā". *Cīņa par Baltiju*. Latvijas Okupācijas muzejs. Gadagrāmata 2004. Rīga: LOMF, 2005. 146. lpp.

²³⁶ LVA, PA-15500. f., 2. apr., 7786. l., 2. lp.

²³⁷ Strods, H. "PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā", 138. lpp.

īpaši tie, kas pārzināja Latvijas situāciju) trūka. Otrā pasaules kara darbības dēļ daļēji izira tā LPSR IeTK sistēma, kura Latvijā tika izveidota 1940. – 1941. gadā. 1944. gada sākumā, kad bija prognozējama Sarkanās armijas ielašanās Latvijā jau minētā gada laikā, darbam LPSR steidzami vajadzēja formēt LPSR IeTK kadrus. 1944. gada septembrī LPSR IeTK bija 7281 štata vieta, no kurām 19. septembrī, kad LPSR IeTK vadība atrodās Daugavpilī, tika nokomplektētas 2026 vietas. Komisariātam trūka 5255 darbinieku. Līdz ar to IeTK funkcionēja nepilnvērtīgi. Milicijā trūka 2274 darbinieku, LPSR IeTK pakļautajā Šoseju pārvaldē – 453 inženiertehniskie speciālistu, ugunsdzēsējos – 1371, bet cietumos – 660 darbinieku. LPSR iekšlietu tautas komisārs Augusts Eglītis uzskatīja, ka no nacionālajiem kadriem vairāk cilvēku komisariātam piesaistīt nevar un brīvus kadrus nevar atrast arī citās PSRS republikās. LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš bija devis norādījumu Latvijas partizānu kustības štābam norīkot 1000 cilvēku darbam LPSR IeTK. Štābs uz LPSR IeTK bija nosūtījis 400, taču IeTK darbā varēja noformēt tikai 264. Pārējie vai nu nebija spējīgi veikt iekšlietu darbinieka uzdevumus, vai arī nebija politiski atbilstoši.²³⁸ A. Eglītis J. Kalnbērziņam lūdza radušos situāciju glābt, pārceļot darbā LPSR IeTK bijušos darbiniekus, kuri strādā citos PSRS republiku tautas komisariātos, komunistiskās partijas un padomju organizācijās, nododot LPSR IeTK rīcībā esošos partizānus, kurus var izmantot iekšlietu darbam, komplektēt ārštattniekus no rezervē esošām militārpersonām, piesaistot LPSR darba rezervju skolu audzēkņus un komunistiskās partijas kursus pabeigušos. LK(b)P pilsētu un apriņķu komitejām tika lūgts palīdzēt kadru komplektēšanā.²³⁹ Jau 1944. gada 3. augustā LPSR IeTK vajadzībām Latvijā iesūtīja 878 cilvēkus no Krievijas²⁴⁰, jo trūka vietējo kadru. Ņemot vērā iepriekš minētās grūtības LPSR IeTK kadru komplektēšanā, nav ticams, ka tās 1944. gadā neizjuta arī LPSR VDTK. Tomēr šīs grūtības noteikti bija mazākas, jo atalgojums LPSR VDTK ierindas darbiniekiem bija augstāks nekā LPSR IeTK milicijā, Šoseju pārvaldē un citās IeTK struktūrās

²³⁸ LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 22. lpp.

²³⁹ Turpat, 23. lpp.

²⁴⁰ Strods, H. "PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā", 145. lpp.

(neskaitot centrālo IeTK aparātu). Atkāpjoties no Latvijas teritorijas 1941. gadā, daudzi LPSR IeTK bijušie darbinieki 1943. gadā pārgāja strādāt darbā uz citu republiku VDTK daļām.²⁴¹

LPSR VDTK apriņķa daļas visā Latvijā darbu uzsāka tikai pēc karadarbības beigām Kurzemē 1945. gada 8. maijā. Jau pirms tam, 1945. gada pavasarī, LK(b)P CK lūdza Latvijas Ļeņina Komunistiskās Jaunatnes savienības Centrālo Komiteju, konkrētāk, Indriķi Pinksi, kopā ar VDTK pārstāvjiem izvēlēties 150 komjauniešus darbam drošības iestādēs.²⁴² Tomēr vēl 1945. gada 25. maijā trūka 250 darbinieku, galvenokārt operatīvo darbinieku. Tad LK(b)P CK uzdeva darbam LPSR VDTK apriņķa daļās atlasīt vismaz 150 cilvēkus no LPSR IeTK Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku, komjauniešu un komunistiskās partijas biedru vidus, kurus apmācītu mēnesi ilgos kursus Rīgā.²⁴³ Stingrās prasības pret kandidātu biogrāfijām rezultējās ar to, ka darbam Latvijas teritorijā bija grūti atrast piemērotus latviešu tautības kandidātus. Tas gan neattiecās uz Krievijas latviešiem. No LPSR VDTK vadības viedokļa vispiemērotākie bija padomju armijas karavīri – latvieši, kuri nebija atradušies vācu okupētajā teritorijā²⁴⁴. Nacionālo kadru trūkums bija sevišķi jūtams apriņķos, kur iedzīvotāju vairākums neprata krievu valodu. Arī partijas biedri dažādu apsvērumu dēļ ne vienmēr vēlējās pieteikties darbā LPSR VDTK.²⁴⁵

2.2.2. LPSR VDM evolūcija

1946. gada 22. martā ar PSRS VDTK pavēli Nr. 00107, kura tika izdota saskaņā ar PSRS AP 1946. gada 15. marta lēmumu, PSRS VDTK tika pārdēvēts par Valsts drošības ministriju. Līdz ar to arī LPSR VDTK kļuva par LPSR VDM. PSRS VDM pārvaldes kļuva par Galvenajām pārvaldēm. 1946. gada 4. maijā notika PSRS VDM paplašināšanās un Vsevoloda Merkulova vietā par PSRS VDM priekšsēdētāju tika nozīmēts Viktors Abakumovs, bet viņa vadītā PSRS Bruņoto spēku

²⁴¹ LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 31. lp.

²⁴² LVA, PA-101. f., 7. apr., 31a. l., 11. lp.

²⁴³ Turpat, 19. – 20. lp.

²⁴⁴ LVA, PA-7962. f., 1. apr., 21. l., 106. – 107. lp.

²⁴⁵ LVA, PA-114. f., 5. apr., 108. l., 9. lp.

ministrijas Galvenā pretizlūkošanas pārvalde *SMERŠ* iekļāvās PSRS VDM. Saskaņā ar VK(b)P Politbiroja 1946. gada 4. maija lēmumu P 51/IV militārā pretizlūkošana iekļāvās PSRS VDM kā 3. Galvenā pārvalde. Tā kontrolēja arī Latvijā dislocētās PSRS bruņoto spēku vienības, taču 3. Galvenās pārvaldes daļas Latvijā neatradās LPSR VDM pakļautībā. Atbilstoši PSRS VDM struktūrai 1946. gadā izveidojās arī LPSR VDM struktūra:

2.daļa (pretizlūkošana),
Meklēšanas daļa – meklēja “PSRS iesūtīto ārzemju izlūkdienesta aģentūru un citus naidīgus elementus”²⁴⁶,
Operatīvā daļa,
Šifrēšanas un atšifrēšanas daļa,
Transporta daļa (transporta drošība),
“A” daļa (arhīva un statistikas daļa),
“B” daļa (operatīvās tehnikas daļa – tehnikas pielietošana),
“V” daļa (korespondences perlustrācija),
“D” daļa (ekspertīzes un dokumentu viltošana),
“O” daļa (operatīvais darbs visās reliģiskajās konfesijās),
“R” daļa (radio pretizlūkošana),
“T” daļa (cīņa ar personām, “kuras izsaka teroristiskus draudus partijas un padomju vadītājiem”²⁴⁷),
Izmeklēšanas daļa īpaši svarīgās lietās (t. sk. politiskajās),
Administratīvi saimnieciskā,
Finanšu daļa,
Lietvedības daļa,
Kadru daļa,
Sekretariāts,
Inspekcija (izmeklēja VDM darbinieku dažādus pārkāpumus),

²⁴⁶ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 35.

²⁴⁷ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 36.

Cietuma daļa (pārraudzīja LPSR VDM izolatoru VDM ēkā Rīgā, Stabu un Brīvības ielu krustojumā).²⁴⁸

No 1947. gada daļa PSRS leM funkciju tika deleģētas VDM. Tas izskaidrojams ar J. Staļina vēlmi izveidot vienu spēcīgu centralizētu PSRS drošības dienestu, V. Abakumova ietekmes augšanu un cenšanos pakļaut sev daļu leM aparāta. Saskaņā ar 1947. gada 20. janvāra PSRS Ministru Padomes lēmumu, no Baltijas republiku leM, Ukrainas un Baltkrievijas rietumu apgabalu leM pārvaldēm Bandītisma apkarošanas daļas pārgāja republiku un apgabalu VDM rīcībā. Minētajos PSRS reģionos leM Bandītisma apkarošanas daļas nespēja likvidēt bruņotās pretošanās grupas. Lai pastiprinātu cīņu pret bruņoto pretošanos, ar šo pašu lēmumu Iekšējais karaspēks no PSRS leM tika nodots VDM. Latvijā, tāpat kā citur Baltijā, uz Bandītisma apkarošanas daļas bāzes 1947. gada martā tika izveidota 2N daļa (cīņa ar bandītismu).²⁴⁹

Nemot vērā PSRS leM un VDM 1947. gada 21. janvāra pavēli Nr.0074/0029, Iekšējais karaspēks no leM tika nodots VDM. Latvijā dislocētie PSRS leM 5. divīzijas pulki, kuri piedalījās bruņotās pretošanās apspiešanā, nonāca LPSR VDM rīcībā. No LPSR leM LPSR VDM pārņēma Iznīcinātāju bataljonus, kurus izmantoja nacionālo partizānu apkarošanā.

Balstoties uz 1947. gada 21. janvāra PSRS leM un VDM pavēli Nr. 0075/0030, transporta milicija no leM nonāca PSRS VDM Transporta pārvaldes pakļautībā. Tātad Latvijā transporta milicija nonāca LPSR VDM Transporta daļas rīcībā.

1948. gada aprīlī no PSRS leM Valsts drošības ministrijas pakļautībā nonāca dzelzceļa apsardzes karaspēks²⁵⁰. Līdz ar to arī Latvijā visa transporta drošības sistēma nonāca LPSR VDM pārziņā.

²⁴⁸ Turpat, C. 35 – 36.

²⁴⁹ Государственная безопасность России: История и современность. Саратовский государственный социально-экономический университет. Институт общественной мысли. Ред. Байгузин Р. Москва: РОССПЕН, 2004, С. 596.

²⁵⁰ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 37.

1949. gada 10. septembrī, ņemot vērā PSRS leM un VDM pavēli, no PSRS VDM 5. (operatīvās) pārvaldes tika nodalīti ārējās novērošanas (izsekošanas) un personu noteikšanas dienesti. Šie dienesti tika apvienoti VDM 7. (operatīvajā novērošanas) daļā. Šādu daļu izveidoja arī LPSR VDM, kur tā pastāvēja līdz 1991. gadam.

1949. gada 6. decembra PSRS VDM pavēle Nr. 00386 noteica jaunu PSRS VDM 5. Galvenās pārvaldes struktūru. PSRS VDM "O" daļa (garīdzniecības un ticīgo kontrole) tika likvidēta. Šīs funkcijas tika nodotas 5. Galvenajai pārvaldei (LPSR VDM – atbilstoši 5.daļai). Par PSRS VDM 5. Galvenās pārvaldes un LPSR VDM 5. daļas galvenajiem uzdevumiem kļuva politiska rakstura darbības: cīņa ar naidīgiem un pretpadomju elementiem, vēršanās pret garīdzniecību, pretpadomju sacerējumu rakstītāju un izplatītāju meklēšana²⁵¹.

Saskaņā ar 1949. gada 17. oktobra PSRS leM un PSRS VDM pavēli Nr. 00968/00334, no Iekšlietu ministrijas miliciju pārcēla Valsts Drošības ministrijas pakļautībā. Līdz ar to visa milicija arī LPSR tika pakļauta LPSR VDM, bet Latvijā dislocētās PSRS VDM robežsardzes karaspēka daļas palika PSRS līmeņa pakļautībā.

VK(b)P CK 1949. gada 19. septembra lēmuma rezultātā viss šifrēšanas un atšifrēšanas darbs no PSRS VDM pārgāja VK(b)P CK pakļautībā. Tika likvidētas PSRS VDM 6. Galvenā pārvalde un LPSR VDM 6. daļa.²⁵² Ar PSRS VDM 1952. gada 11. janvāra pavēli Nr. 0029 darbību uzsāka LPSR VDM 1. (Izlūkošanas) daļa.

2.2.3. LPSR leM/VDK evolūcija

J. Staļina nāve 1953. gada 5. martā satricināja ne tikai PSRS politisko sistēmu, bet arī ieviesa būtiskas izmaiņas PSRS un LPSR drošības iestāžu uzbūvē. PSRS MP priekšsēdētāja vietnieks un iekšlietu ministrs L. Beriņa, kā arī viņu atbalstošie nomenklatūras komunistiskās

²⁵¹ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд "Демократия", 2003, С. 37 – 38.

²⁵² Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд "Демократия", 2003, С. 38.

partijas biedri, drošības iestāžu darbinieki centās valsts politisko un arī represīvo varu pakļaut sev. Līdz ar to notika PSRS VDM un PSRS IeM sapludināšana PSRS IeM, kura bija pakļauta iekšlietu ministram L. Berijam. Jau J. Staļina nāves dienā notika PSKP CK Plēnuma, PSRS MP un PSRS AP Prezidija kopīga sēde. Šajā sēdē tika pieņemts lēmums par abu iepriekš minēto ministriju apvienošanu Iekšlietu ministrijā. Juridiski šo saplūšanu noformēja 1953. gada 15. marta PSRS AP likums par abu ministriju apvienošanu vienā, kā arī par L. Berijas iecelšanu PSRS iekšlietu ministra un PSRS MP priekšsēdētāja pirmā vietnieka amatā²⁵³. Latvijā VDM un IeM saplūšana notika vienlaikus ar L. Berijas centieniem iegūt PSRS, tā saukto nacionālo, republiku vadošo kadru atbalstu. Pēc L. Berijas iniciatīvas 1953. gada maijā un jūnijā tapa PSKP CK Prezidija lēmumi par stāvokli nacionālajās republikās. L. Berija pats vērsās PSKP CK Prezidijā ar ziņojumiem *Lietuvas PSR jautājumi, Ukrainas PSR Rietumu apgabalu jautājumi, Baltkrievijas PSR jautājumi*. Ziņojumos L. Berija pamatoja nacionālās politikas principu pārskatīšanu – atteikšanos no rusifikācijas un nacionālo kadru izvirzīšanas nepieciešamību.²⁵⁴ Kopējā ziņojumu nostāja ļāva nacionālo republiku vadībai izdarīt secinājumus, ka jāmaina visa kadru izvirzīšanas politika. L. Berija iestājās arī par nacionālo kadru izvirzīšanu iekšlietu sistēmā.

PSKP CK ziņojumu un lēmumprojektu par Latviju sagatvoja PSKP CK sekretariāta vadītājs un sekretārs Ņ. Hruščovs. 1953. gada 12. jūnijā PSKP CK šo lēmumu arī pieņēma. Jau pēc mēneša un vēlākajos Ņ. Hruščova valdīšanas gados lēmums politiskās konjunktūras dēļ netika pieminēts. Īpaši nepatīkami Ņ. Hruščova sastādīto 1953. gada ziņojumu par LPSR un PSKP CK 1953. gada 12. jūnijā lēmumu par Latviju bija pieminēt pēc LKP CK 1959. gada

²⁵³ “Карательные органы советского государства (1917 – 1960 гг.)”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 72.

²⁵⁴ “№ 15. Постановление Президиума ЦК КПСС о политическом и хозяйственном состоянии Западных областей Украинской ССР”, “№ 16. Постановление Президиума ЦК КПСС о положении в Литовской ССР”, *Лаврентий Берия 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы*. Россия. XX век. Документы, сост. В. Наумов., Ю. Сигачев. Москва: Международный фонд Демократия, 1999, С. 46 – 52.

jūlija plēnuma, kad Ņ. Hruščova spiediena rezultātā tika atstādināti tā sauktie LKP nacionālkomunisti. Ņ. Hruščovs L. Beriju nosodošajā PSKP CK 1953. gada jūlija plēnumā par atbildīgu lēmuma pieņemšanā par Latviju pasludināja vienīgi L. Beriju, pierakstot viņam pretvalstisku rīcību²⁵⁵. L. Berija Ņ. Hruščovu bija pārliecinājis, ka PSKP CK lēmuma projektam par Latviju pamatā jāņem viņa sastādītais ziņojums par Lietuvas PSR. Ziņojumā L. Berija norādīja, ka Lietuvas PSR izkropļota nacionālā politika un amatos nepietiekami izvirzīti nacionālie kadri. Savukārt represīvo iestāžu darbība pret Lietuvas nacionālajiem partizāniem bijusi pārspīlēta, jo balstījusies vienīgi uz klaju un masveidīgu partizānu likvidēšanu ar spēka metodēm.²⁵⁶

Autora rīcībā esošie Ņ. Hruščova ziņojuma par LPSR un PSKP CK 1953. gada 12. jūnija lēmuma par Latvijas PSR (dokumentu kopijas) teksti ļauj izdarīt secinājumus, ka tekstuāli abi dokumenti ir gandrīz vienādi.²⁵⁷ Tātad 1953. gada 12. jūnijā tika pieņemts Ņ. Hruščova variants, uzskatot, ka viņš vadījies pēc L. Berijas ziņojuma par Lietuvas PSR. L. Berija savu ziņojumu par Lietuvu uzskatīja par piemēru arī ziņojumam par Latviju, lai pasvītrotu savu lomu procesu virzīšanā. L. Berijas ziņojuma par Lietuvas PSR teksts pauž tās pašas iepriekš minētās atziņas par nacionālo kadru izvirzīšanas nepieciešamību (t. sk. Iekšlietu ministrijā) un pārmērībām nacionālo partizānu apkarošanā ar spēku kā Ņ. Hruščova ziņojums. Šie dokumenti pēc sava satura ir radniecīgi.

1953. gada jūnija (dokumenta kopijā nav datuma) ziņojumā par LPSR Ņ. Hruščovs uzsvēra, ka laikā no 1944. gada līdz 1952. gadam Latvijā tika arestēti, nogalināti un izsūtīti 119 000 cilvēki. No tiem VDTK/VDM arestēja 26617 cilvēku, bet nogalināja 2321 nacionālo partizānu. No Latvijas izsūtīja 43702 cilvēkus.²⁵⁸ Tomēr, neraugoties uz

²⁵⁵ *История России. XX век.* отв. редактор Дмитренко В. Институт Российской истории РАН. Москва: АСТ, 2001, С. 519.

²⁵⁶ “№ 16. Постановление Президиума ЦК КПСС о положении в Литовской ССР”, *Лаврентий Берия 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы.* Россия. XX век. Документы, сост. В. Наумов., Ю. Сигачев. Москва: Международный фонд Демократия, 1999, С. 49 – 52.

²⁵⁷ KVJLA, 5. f., 30. apr., 6. l., 20 – 29. lp.

²⁵⁸ KVJLA, 5. f., 30. apr., 6. l., 20. lp.

to, “nacionālistiskā pagrīde” turpinot aktīvi darboties un to atbalstot daļa Latvijas iedzīvotāju. Tam tika rasts skaidrojums: veicot pasākumus cīņā ar nacionālistisko pagrīdi, pieļautas lielas kļūdas un izkropļojumi. Gandrīz vienīgi VDM cīnoties ar nacionālo pagrīdi. Pasākumi pret nacionālajiem partizāniem netiekot veikti vienlaikus ar masu politisko darbu un galvenokārt tiekot pielietotas represijas, kuras bieži skarot arī nevainīgus cilvēkus. Cīņā ar nacionālo pagrīdi vāji iesaistīti latvieši.²⁵⁹ Domājams, ka Ņ. Hruščova paustās rūpes par nevainīgu cilvēku upuriem bija tēlotas. Runājot par nacionālās pagrīdes apspiešanu, galveno uzsvaru viņš lika uz to, ka cīņā ar partizāniem nav iesaistīti latvieši. Kā piemēru Ņ. Hruščovs minēja, ka VDM pilsētu un apriņķu daļās latvieši kā vadītāji bija tikai 9%. Latvijā 15 rajonu daļās nebija neviena operatīvā darbinieka – latvieša. No šī secinājuma izrietēja tālākie secinājumi, kas kļuva par pamatu, lai LPSR iekšlietu ministrijas un tās daļu vadībā nostiprinātos L. Berijam uzticīgi latvieši, kaut vai cilvēki ar latviskiem uzvārdiem. Ņ. Hruščovs secināja, ka Latvijā ar “nacionālistisko pagrīdi” galvenokārt cīnījušies uz Latviju atbraukušie VDM darbinieki, kuri nezina latviešu valodu, slikti orientējas vietējos apstākļos un tādēļ viņiem nav saiknes ar vietējiem iedzīvotājiem. Nacionālisti to izmantojot un uzsverot, ka notiekot okupantu cīņa pret latviešiem.²⁶⁰ Ņ. Hruščovs ziņojumu veidoja tā, lai uzsvērtu, ka LPSR jāizvirza latviešu kadri, īpaši LPSR iekšlietu ministrijā. Šādu viedokli akceptēja PSKP CK 1953. gada 12. jūnija lēmumā par LPSR, norādot, ka LKP galvenais uzdevums ir īsākajā laikā sagatavot, audzināt un izvirzīt latviešu kadrus vadošā partijas, padomju un saimnieciskajā darbā.²⁶¹ Lai gan latviešu darbinieku izvirzīšana iekšlietu ministrijā atsevišķi netika uzsvērtā, tā izrietēja no lēmuma konteksta par latviešu darbinieku izvirzīšanu vadošos amatos.

Pēc L. Berijas gāšanas no PSRS varas virsotnes un viņa aresta 1953. gada 15. augustā PSKP CK inspektors Poļehins ziņoja Ņ. Hruščovam par PSKP CK jūlija plēnuma apspriešanu LKP. Viņš uzsvēra, ka LPSR iekšlietu sistēmā, apvienojot VDM un IeM, tiešām notika latviešu kadru izvirzīšana, kas ietekmēja LPSR IeM kadru

²⁵⁹ Turpat, 20. – 21. lp.

²⁶⁰ Turpat, 21. lp.

²⁶¹ Turpat, 5. f., 30. apr., 6. l., 28. lp.

sastāvu, un tāpēc nopietni tikusi vājināta leM cīņa pret “nacionālistisko pagrīdi”. Dažu dienu laikā ministrijā visi vadošos amatos esošie nelatvieši tikuši aizstāti ar vietējiem kadriem. No ministrijas 17 daļu darbiniekiem pēc nacionālās pazīmes tika nomainīti 16, no 56 pilsētu un rajonu daļu vadītājiem – 51. Tikuši izvirzīti pat sakompromitējušies darbinieki. Piemēram, par leM Dundagas rajona vadītāju ticis izvirzīts majors Rozentāls, kurš agrāk ticis atvaļināts no leM par politiskās modrības zaudēšanu un sakariem ar naidīgiem elementiem. Par leM Jelgavas daļas vadītāju izvirzīts majors Reinholds, kura sievas vecāki slēpuši “bandītu grupas” u.c. Kopumā ministrijā bez darba palikuši 232 nelatvieši.²⁶²

Latviešu kadri 1953. gada jūnijā tika izvirzīti arī tajās LPSR daļās, kas skaitījās operatīvi čekistiskās daļas, tātad nodrošināja LPSR drošību. Saskaņā ar 1953. gada 15. marta PSRS AP likumu par abu ministriju apvienošanu vienā šīs daļas bija:

1. daļa (pretizlūkošana);
 2. daļa (izlūkošana);
 4. daļa (politiskā izspiedze, cīņa ar nacionālajiem partizāniem);
 5. daļa (ekonomiskie noziegumi);
 6. daļa (transporta drošība);
 7. daļa (ārējā novērošana, personu meklēšana, kratīšanas, aresti);
 8. daļa (šifrēšana),
 9. daļa (LPSR vadības apsardze);
- Sevišķi svarīgo lietu izmeklēšanas daļa;
Arhīva un uzskaites daļa;
Slepenās noklausīšanās tehnikas daļa;
Radiopretizlūkošanas daļa;
Cenzūras daļa;
Operatīvās tehnikas izgatavošanas daļa;
Speciālo sakaru daļa.²⁶³

²⁶² KVVJA, 5. f., 15. apr., 445. l., 72. lp.

²⁶³ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 72 – 73.

Pēc PSKP CK 1953. gada jūlija plēnuma, kur nosodīta L. Berijas pretvalstiskā darbība, LPSR IeM kadru sastāvs atkal mainījās. Līdz 1954. gada sākumam nomainīja 27 vadošos ministrijas un rajonu daļu darbiniekus. Savus agrākos amatus atguva 13 krievi, kas bija pilsētu un daļu priekšnieki.²⁶⁴

Galvenokārt, lai novērstu represīvo iestāžu centralizāciju un līdz ar to, lai novērstu ministrijas vadītāja teorētiski iespējamo vēlmi sagrābt varu PSRS ar represīvo iestāžu palīdzību (kā to tiešām bija iecerējis L. Berija), 1954. gadā PSRS IeM drošības uzturēšanas funkcijas tika nodotas PSRS VDK. Šāds process automātiski notika arī LPSR. PSRS VDK izveidoja ar PSKP CK Prezidija 1954. gada 8. februāra lēmumu *Par Valsts drošības komitejas izveidošanu pie PSRS MP*.²⁶⁵ 1954. gada 13. martā arī PSRS AP Prezidijs pieņēma lēmumu par PSRS VDK izveidošanu un VDK varēja sākt darboties. PSRS VDK Padomju Savienībā darbojās līdz tās sabrukumam 1991. gada beigās, LPSR VDK Latvijā darbojās līdz 1991. gada 23. augustam, kad Latvijas Republikas AP tās darbību atzina par nelikumīgu. Tāpat darbā apskatāmajā laika posmā no 1954. gada līdz 1956. gada beigām LPSR drošības iestāde bija LPSR VDK.

Nodibinoties LPSR VDK, tajā bija šādas daļas:

1. Izlūkošanas daļa;
2. Pretizlūkošanas daļa;

4. daļa (cīņa ar pretpadomju pagrīdi (t. sk. ar atlikušajiem nacionālajiem partizāniem), “nacionālistiskiem elementiem”, cionistiem, garīdzniecības uzraudzība, skrejlapu un anonīmo

²⁶⁴ Bergmanis, A., Zālīte, I. “Okupācijas varas represīvā sistēma: Latvijas PSR Valsts drošības komitejas darbība (1953 – 1959)”. *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1959. gadā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 10. sēj. Otrais izdevums, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, 384. lpp.

²⁶⁵ “№ 1. Протокол № 50 от 8 февраля 1.0. Постановление Президиума ЦК КПСС “Об образовании Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР”, *Постановления. 1954 – 1958*, том 2. Президиум ЦК КПСС. 1954– 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы., глав. ред. А. Фурсенко. Москва: РОССПЕН, 2006, С. 15.

dokumentu autoru meklēšana, bijušo Latvijas Republikas politisko partiju biedru izstrāde, darbs ar emigrāciju²⁶⁶),

5.daļa (pretizlūkošana sevišķi svarīgos valsts objektos);

6.daļa (pretizlūkošana transportā);

7.daļa (ārējā novērošana);

8. daļa (šifrēšanas—atšifrēšanas daļa);

9. daļa (LPSR vadības apsardze);

Izmeklēšanas daļa;

Kadru daļa;

Operatīvās tehnikas pielietošanas daļa;

Dokumentu izgatavošanas daļa;

Radiopretizlūkošanas daļa;

Izolatora daļa;

Operatīvās tehnikas izgatavošanas daļa;

Valdības sakaru daļa;

Arhīva un uzskaites daļa;

Saimniecības daļa;

Finanšu daļa;

Mobilizācijas daļa;

LPSR VDK Inspekcija;

LPSR VDK sekretariāts.

1955. gadā tika izveidota arī Perlustrācijas daļa. Pirms tam šīs funkcijas pildīja atsevišķa 4. daļas nodaļa.²⁶⁷

1954. gadā par LPSR VDK prioritāti arvien noteiktāk kļuva ne tikai cīņa pret nacionālajiem partizāniem, bet arī pretizlūkošanas darbību veikšana. Lielā mērā to noteica 1954. gada 12. marta PSKP CK lēmums *Par valsts drošības orgānu darbu*, kas paredzēja, ka pretizlūkošanas galvenais uzdevums ir atklāt un atmaskot

²⁶⁶ Identiski 4. daļas uzdevumi bija arī Igaunijas PSR VDK, kuras 4. daļā bija septiņas nodaļas (Igaunijas Valsts arhīvs (IVA), 131. f., 1. apr., 328. l., 85. lp.). No minēto nodaļu darbības virziena var spriest par LPSR VDK darbību.

²⁶⁷ Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 81 – 82.

imperiālistisko valstu iesūtītos spieģus, diversantus un teroristus.²⁶⁸ Saskaņā ar šo lēmumu PSRS un LPSR drošības iestādēs uzsāka mazvērtīgu aģentu izslēgšanu no aģentūras.²⁶⁹

Lai pretizlūkošanā koncentrētos uz svarīgāko uzdevumu veikšanu, saskaņā ar PSRS VDK 1954. gada 10. augusta direktīvu Nr. 74 tika pārtrauktas valsts noziedznieku meklēšanas lietas, ja par valsts nozieguma izdarīšanu aizdomās turētā persona dzīvoja kapitālistiskajās valstīs un nenodarbojās ar pretpadomju darbību. Par katru pārtraukto lietu vajadzēja rakstīt izziņu, un tā bija jānosūta uz PSRS VDK 1. Galveno (izlūkošanas) pārvaldi.²⁷⁰

1954. gada 1. decembrī PSRS VDK izdeva norādījumu *Par operatīvo darbinieku, kuriem nav nepieciešamās sagatavotības vai arī kas neveic viņiem uzticētos pienākumus, nomaiņu*²⁷¹. Štatu samazināšana turpinājās arī nākamajos gados, un 1956. gada februārī VDK pie PSRS MP priekšsēdētājs ģenerālis Ivans Serovs ziņoja PSKP CK par 16 tūkstošu VDK darbinieku atbrīvošanu no darba laikā no 1954. līdz 1956. gadam, par atbrīvošanas iemeslu minot

“politiski neuzticams, sociālistiskās likumības pārkāpējs, karjerists, morāli nestabils, zems izglītības līmenis u.c.”²⁷².

²⁶⁸ История советских органов государственной безопасности: учебник, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 497.

²⁶⁹ Līdz ar to izskaidrojams, kāpēc no LPSR VDK pārņemtajā kartotēkā bija tikai vairāk par 8000 aģentiem un informatoriem. J. Staļina valdīšanas laikā aģenti tika vervēti masveidīgi un kopējam LPSR drošības iestāžu bijušo aģentu skaitam jābūt daudz lielākam. Ar Latvijas arhīvos esošajiem dokumentiem šo skaitu noskaidrot nevar.

²⁷⁰ Отчет о работе 2-го контрразведывательного отдела Комитета госбезопасности при СМ ЭССР за период 1954 – 1955 гг. Филиал Государственного Архива Эстонии (ПАРТАРХИВ). Таллин: УМАРА, 1998, С. 56

²⁷¹ История советских органов государственной безопасности: учебник, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 506.

²⁷² Bergmanis A., Zālīte I. “Okupācijas varas represīvā sistēma: Latvijas PSR Valsts drošības komitejas darbība (1953 – 1959)”. *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1959. gadā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 10. sēj. Otrais izdevums, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, 386. lpp.

Tajā pat laikā PSKP CK nosūtīja darbā uz VDK vairāk nekā četrus tūkstošus jaunu darbinieku.²⁷³

Latvijā darbinieku nomainu atbilstoši darba kvalitātei uzsvēra LKP CK Administratīvās daļas vadītājs Drozdovs runā VDK centrālā aparāta partijas sapulcē 1955. gada 25. martā:

“[...] izrādās, ka mūsu čekistu darba pamats, darbs ar aģentiem gandrīz visās līnijās ir neapmierinošs. Ilgu laiku mūsu darbinieki nodarbojās galvenokārt ar bandu un bandītu atbalstītāju represēšanu, kuru, kā jūs zināt, bija ne mazums. Šajā darbā daudzi biedri izrādīja iniciatīvu un drosmi, bet jāatzīst, ka šajā darbā pieļāva daudz ko tādu, kas tagadējos apstākļos čekistu darbā nav pieņemami. Kad bandītu bija daudz un bandītu atbalstītāji bija gandrīz katrā viensētā, šo uzdevumu varēja veikt vieglāk ar vienkāršotiem darba paņēmieniem. Tagad, kad valsts drošības iestādēm izvirzīts sarežģītāks [uzdevums], mūsu čekistiem nepieciešams dziļāk iekļūt nacionālistiskajā pagrīdē – zvēra midzenī, un agrāk izmantotā uzbrukuma pastiprināšanas metode izrādījusies pavisam nepiemērota. Bet biedri, ilgstoši pieraduši pie vienkāršotām darba metodēm, nespēj laikus pārkārtoties uz dziļāku, nopietnāku izlūkošanas un pretizlūkošanas darbu[.]”²⁷⁴.

1955. gadā no darba LPSR VDK atlaida 186 darbiniekus (no 1315 štata vietām), bet vietā no jauna pieņēma 88 atbilstošākus darbiniekus.²⁷⁵

1956. gada 25. oktobrī notika LPSR VDK centrālā aparāta, VDK pilsētu un rajonu aparātu pilnvaroto operatīvā sastāva sapulce, kurā sakarā ar bruņotās pretošanās likvidēšanu Latvijā VDK izvirzīja jaunus uzdevumus: pievērst vislielāko uzmanību operatīvā darba ar aģentūru nostiprināšanai, “kapitālistisko valstu un nacionālistiskās pagrīdes darbības novēršanai LPSR teritorijā”.

²⁷³ История советских органов государственной безопасности: учебник, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 505.

²⁷⁴ LVA, PA-7962. f., 1. apr., 41. l., 84. – 86. lp.

²⁷⁵ Bergmanis A., Zālīte I. “Okupācijas varas represīvā sistēma: Latvijas PSR Valsts drošības komitejas darbība (1953 – 1959)”. *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1959. gadā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 10. sēj. Otrais izdevums, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, 387. lpp.

LPSR VDK primārais uzdevums no 1956. gada nogales vairs nebija cīņa ar bruņoto pagrīdi – nacionālajiem partizāniem, bet, pirmkārt, bija jāizstrādā personas, kuras varētu būt kapitālistisko valstu izlūkdienestu aģenti, “naidīgie elementi”, kuri atgriezušies no ieslodzījuma vietām, legalizētie nacionālie partizāni un “citi buržuāziskie nacionālisti”²⁷⁶.

LPSR VDK vadība 20. gadsimta piecdesmito gadu vidū. Pirmajā rindā ceturtais no kreisās – LPSR VDK priekšsēdētājs Jānis Vēvers. Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra foto.

²⁷⁶ LVA, 270. f., 1.s. apr., 1095. l., 289. lp.

3. LPSR drošības iestādes un Latvijas reokupācija

3.1. PSRS un LPSR represīvo iestāžu veiktā Latvijas teritorijas “tīrīšana”

3.1.1 Laika periods no 1944. gada līdz 1945. gadam

1944. – 1945. gadā Latvijas reokupācijas laikā, tūlīt pēc Sarkanās armijas ienākšanas, darbojās padomju represīvās iestādes: PSRS IeTK un tās karaspēks, VDTK, Aizsardzības komisariāta galvenā pretizlūkošanas pārvalde *SMERŠ*. PSRS un LPSR drošības iestāžu (arī LPSR VDTK) darbību no Vācijas armijas atkarotajā teritorijā noteica dažādas PSRS IeTK un PSRS VDTK pavēles, kā arī direktīvas.

PSRS represīvo iestāžu pastiprinātu pievēršanos Latvijas iedzīvotāju un tās teritorijā mītošo personu pastiprinātai pārbaudei un represēšanai, veicot Latvijas teritorijas tā saukto “tīrīšanu”, noteica vēsturiskie apstākļi: Latvijas nonākšana PSRS sastāvā 18 gadus vēlāk nekā vairumam citu PSRS republiku, komunistiskā režīma īsais valdīšanas laiks 1940. – 1941. gadā, sovjetizācijas otrreizēja uzsākšana līdz ar Latvijas reokupāciju 1944. gadā, divdesmitajā gadsimta četrdesmitajos gados un līdz piecdesmito vidum sabiedrībā dzīvās atmiņas par neatkarīgo Latvijas Republiku, tajā valdošajām vērtībām (krasi atšķirīgas no PSRS ideoloģijas sludinātā šķiriskuma principiem), Latvijas iedzīvotāju viengabalainais nacionālais sastāvs, beidzoties Otrajam pasaules karam (lielākā daļa bija latvieši), sabiedrības mazais atbalsts okupācijas režīmam (īpaši laukos) Latvijas reokupācijas laikā.

Otrā pasaules kara laikā Kurzeme kļuva par pēdējo Vācijas bastionu Baltijā. Sākot no 1944. gada 16. oktobra, kad Vācijas armijas grupējums *Nord* (Ziemeļi) ieņēma aizsargpozīcijas frontes līnijā Jūrmalciems-Bārta-Vaiņode-Auce-Zebrus-Maisukrogs-Vikšele-Klapkalnciems, tā kļuva par pēdējo teritoriju Latvijā un vēlāk arī visā

PSRS, kurā atradās Vācijas armijas vienības.²⁷⁷ Arī tas lielā mērā noteica PSRS un LPSR represīvo iestāžu pastiprinātu pievēršanos “tīrīšanai” no Vācijas armijas atkarotajā teritorijā.

PSRS liela mēroga “tīrīšanas” operācijas veica jau divdesmitā gadsimta trīsdesmitajos gados. PSRS Apvienotās valsts politiskās pārvaldes un leTK operatīvie sektori jau darbojās tā saukto “kulaku” deportācijās trīsdesmitajos gados, kā arī 1937. – 1938. gada lielā terora laikā. Tie tika izveidoti, lai konkrētā teritorijā pēc iespējas ātrāk tiktu represētas visas direktīvajos dokumentos represēt paredzētās iedzīvotāju kategorijas. Otrajā pasaules kara laikā PSRS leTK/VDTK operatīvie sektori tika izveidoti, lai “iztīrītu” no Vācijas karaspēka atbrīvoto PSRS teritoriju. 1942. gada 9. janvārī ar PSRS Iekšlietu tautas komisariāta pavēli Nr. 0031 PSRS leTK 2. pārvaldes 1. daļas sastāvā tika izveidota īpaša nodaļa *cīņai ar Vācijas izlūkdienesta aģentūru, nodevējiem un vāciešu atbalstītājiem Sarkanās armijas no vāciešiem atbrīvotajās teritorijās*. Pirmais un galvenais šīs nodaļas uzdevums bija

“nodevēju, provokatoru, personu, kuras pie vāciešiem dienējušas administratīvajos amatos, policijā, pašpārvaldē, un citu vāciešu atbalstītāju atrašana un likvidācija”²⁷⁸.

Papildinot šo pavēli, 1942. gada 18. februāra PSRS leTK norādījums Nr. 64 noteica:

“1. Pēc okupantu padzīšanas attiecīgajām leTK/VDTK pārvaldēm reizē ar leTK pastāvīgā aparāta atjaunošanu uz atbrīvotajām pilsētām un rajoniem nekavējoties nosūtīt leTK/VDTK pārvalžu operatīvās čekistu

²⁷⁷ Лиддел, Гарт Б. *Вторая мировая война*. Москва: акт;Санкт – Петербург: Terra Fantastica, 2003, С. 620; Фуллер, Дж. *Вторая мировая война*. Смоленск: Русич, 2004, С. 429; Kažociņš, I. *Latviešu karavīri zem svešiem karogiem 1940.-1945*. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 1999, 149. – 150. lpp.

²⁷⁸ “№ 773. Приказ НКВД СССР № 0031 об организации в составе 1-го отдела 2-го Управления НКВД СССР отделения по борьбе с агентурой германской разведки, предателями и немецкими пособниками на освобожденной от немецко-фашистских войск территории СССР 9 января 1942 г.”. *Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*. Сборник документов. Том третий. Книга 1. Крушение “Блицкрига”. 1 января-30 июня 1942 год. ред. Дубровин Дьяков Ф., Ерошин В. и др.-Москва: Русь, 2003, С. 24

grupas ar uzdevumu attīrīt tos no okupantu ielikteņiem un atbalstītājiem, noskaidrot Vācijas izlūkdienestu aģentūru un organizēt pret tiem aktīvus pretizlūkošanas pasākumus.

2. Atbrīvotajās pilsētās un rajonos darbu sākt ar visu agrāk atklāto vācu ielikteņu un aktīvo atbalstītāju arestiem, nodibinot sakarus ar aģentūru, kura bija atstāta vai palikusi uz laiku okupētajā teritorijā, iztaujājot pieteikumu iesniedzējus un vietējos iedzīvotājus.”²⁷⁹

PSRS IeTK 1941. gada 30. septembra pavēle Nr. 001414 un 1942. gada 14. oktobra pavēle Nr. 002264 noteica IeTK Bandītisma apkarošanas daļas uzdevumus: organizēt operatīvo darbu ar aģentūru, lai noskaidrotu un likvidētu visus “bandītiskos formējumus”, t. i., nacionālo partizānu vai Sarkanās armijas dezertieru grupas un to atbalstītājus, vadīt un kontrolēt IeTK cīņu ar dezertieriem.

Balstoties uz iepriekš nosauktajām pavēlēm, LPSR IeTK Bandītisma apkarošanas daļas priekšnieka vietnieks Kārlis Bediks jau 1944. gada 26. maijā izdeva rīkojumu LPSR IeTK apriņķu un pilsētu daļu darbiniekiem momentāni darboties Sarkanās armijas ieņemtajā Latvijas teritorijā un, sadarbojoties ar LPSR VDTK, apcietināt PSRS IeTK pavēlēs minētos režīma apdraudētājus:

“[...] apcietināt vācu fašistisko okupantu ielikteņus un atbalstītājus, nodevējus, Dzimtenes nodevējus [...]”²⁸⁰

Tīrīšanu laikā spēkā bija arī 1943. gada 19. aprīļa PSRS AP Prezidija dekrēts *Par sodu vācu fašistiskajiem ļaundariem, kuri vainīgi padomju civiliedzīvotāju un gūstā kritušo sarkanarmiešu nogalināšanā un spīdzināšanā, spiegiem, dzimtenes nodevējiem no padomju pilsoņu vidus un viņu atbalstītājiem*, kurš minētās personas atļāva tiesāt Sarkanās armijas divīziju kara tribunālos.²⁸¹ LPSR IeTK un VDTK darbinieki ar savu aģentu palīdzību apzināja Sarkanās armijas

²⁷⁹ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Том третий, Книга 1.: Крушение Блицкрига, 1 января – 30 июня 1942 года. Москва: Русь, 2003, С. 130 – 136.*

²⁸⁰ LVA, 1822. f, 1. apr., 244. l., 1. lp.

²⁸¹ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 970. lpp.

aizmugurē palikušos latviešu leģionārus un citas Vācijas armijas militārpersonas, policistus, nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laika amatpersonas, Sarkanās armijas dezertierus, nacionālās pretošanās kustības dalībniekus un viņus represēja.

Lai veiktu teritorijas “tīrīšanu”, 1944. gadā PSRS un arī Latvijā darbojās PSRS IeTK/VDTK operatīvie sektori. Tāpat kā citur PSRS teritorijā tie tika veidoti no IeTK un VDTK darbiniekiem, un tie operācijās varēja piesaistīt PSRS IeTK karaspēku. Padomju Savienībā 1944. gadā minētos operatīvos sektorus izvietoja: Kabardijas-Balkārijas APSR – balkāru deportēšanai, izpildot PSRS iekšlietu komisāra L. Berijas 1944. gada 26. februāra pavēli, Krimas APSR – “pretpadomju elementu” – tatāru, bulgāru, grieķu, armēņu un ārvalstu pilsoņu deportēšanai, izpildot L. Berijas un PSRS valsts drošības komisāra V. Merkulova 1944. gada 13. aprīļa pavēli, Gruzijas PSR – turku, kurdu un hemšilu deportēšanai, izpildot L. Berijas 1944. gada 20. septembra pavēli.

Iepriekš minēto deportēšanai katrā republikā izveidoja 4 līdz 7 operatīvos sektorus. Tos vadīja augsta ranga PSRS IeTK vai VDTK darbinieki. Gruzijas PSR – arī vietējie iekšlietu un drošības iestāžu darbinieki. Palīgā operatīvajiem sektoriem, kuros darbojās arī vietējo republiku represīvo struktūru darbinieki, no PSRS IeTK un VDTK centrālā aparāta uz katru republiku norīkoja 4000 – 5000 operatīvos darbiniekus un 17 000 – 20 000 iekšlietu karaspēka militārpersonas.²⁸² Salīdzinot ar 1944. gadā izsūtītajiem 37 103 balkāriem, 225 009 no Krimas izsūtītajiem un 91 095 no Gruzijas izsūtītajiem²⁸³, Latvijā 1944. – 1945. gadā represēto skaits bija mazāks. Līdz ar to varētu pieņemt, ka Latvijā operatīvajiem sektoriem tika piesaistīts mazāk represīvo iestāžu darbinieku un iekšlietu karaspēka karavīru.

Par PSRS IeTK/VDTK operatīvo sektoru darbību Latvijā 1944. gadā trūkst dokumentu. Spriežot pēc tā, ka šādus operatīvos

²⁸² “История сталинского гугага: краткий обзор основных проблем и концепций”, *Массовые репрессии в СССР*, том 1. История сталинского гугага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х год. Собрание документов в семи томах, ответственные редакторы Н. Верт, С. Мироненко. Москва: РОССПЕН, 2004, С. 481 – 483, 494 – 495, 505 – 507.

²⁸³ Turpat, С. 484, 503, 510.

sektoros Lietuvas PSR izveidoja 1944. gada decembrī, analogiska situācija varēja būt arī Latvijā. Lietuvas PSR centrālo VDTK aparātu Viļņā izveidoja jūlija vidū. leTK/VDTK operatīvos sektoros Lietuvā izveidoja, balstoties uz 1944. gada 16. decembra V. Merkuloва un Nikolaja Kruglova PSRS VDTK un leTK pavēli.²⁸⁴ Tie tika veidoti, lai pastiprinātu darbu ar aģentūru, un iedalīti pēc teritoriāla principa. Visa Lietuvas teritorija tika sadalīta deviņos (no 1945. gada jūnija – septiņos) operatīvajos sektoros. Katrs sektors aptvēra vairāku apriņķu teritoriju. Operatīvo sektoru vadītāji bija pilnvaroti koordinēt Lietuvas PSRS VDTK un leTK apriņķu daļu darbību.²⁸⁵ Lietuvas VDTK un leTK rīcībā uz diviem mēnešiem tika norīkoti 150 PSRS VDTK un 300 PSRS leTK darbinieki.²⁸⁶ Līdzīgi un ap to pašu laiku operatīvie sektori tika izveidoti arī Latvijā. PSRS leTK/VDTK operatīvie sektori Latvijā nav darbojušies agrāk par 1944. gada decembri, jo pirmā atskaite par to darbību ir 1945. gada 26. janvārī. 12. decembrī – laikā, kad arī Lietuvas PSR vēl nepastāvēja operatīvie sektori, LPSR leTK noteica arī “tīrāmo” skaitu. LPSR leTK ziņojums, kuru LK(b)P sekretāram J. Kalnbērziņam nosūtīja 1944. gada 12. decembrī, paredzēja arestēt 23 324 policistus, aizsargus un nacionālsociālistiskās Vācijas varas pārstāvjus. Tomēr, lai gan sarakstā bija 5034 policisti, 3054 no tiem bija devušie līdzī vāciešiem, 1236 bija paslēpušies un 744 mājās gaidīja arestu. No 8430 aizsargiem 4973 bija aizbēguši, 2074 slēpās un 1383 uzturējās mājās; no 9860 varas pārstāvjiem 5819 bija aizbēguši, 2424 slēpās un 1616 uzturējās mājās.²⁸⁷

No L. Berijas 1945. gada 26. janvāra ziņojuma PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam J. Staļinam, PSRS Tautas

²⁸⁴ Nr.00489/001526

²⁸⁵ Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiūtė I. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940-1953 metais*. P. 24 – 25.

²⁸⁶ Кокурин, А. “Органы НКВД – МВД СССР по борьбе с вооруженным националистическим подпольем (Западная Украина и Белоруссия, Латвия, Литва и Эстония) (1939 – 1953)”. *Материалы научной конференции (круглого стола) “Современная историография и источниковедение истории отечественных органов госбезопасности (от Ф. Э. Дзержинского до Ю. В. Андропова). Тенденции развития”*. Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Том III. Москва: Кучково поле, 2007, С. 267.

²⁸⁷ LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 56. – 58. lp.

Komisāru Padomes priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam un VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam par pasākumiem LPSR attīrīšanai no naidīgiem elementiem var spriest, ka 1945. gada janvārī Latvijā darbojušies seši PSRS leTK/VDTK operatīvie sektori. Tos vadīja pieredzes bagāti, no Maskavas iesūtīti represīvo iestāžu darbinieki. Operatīvo sektoru pakļautībā bija nodotas arī PSRS leTK karaspēka apakšvienības, kas atradās Latvijā. Ja operatīvo sektoru vadītāji bija pilnvaroti koordinēt Lietuvas PSRS VDTK un leTK apriņķu daļu darbību, abām republikām kopēja pavēle vai direktīva noteica tādu pašu kārtību arī Latvijā. Tomēr par konkrētu operatīvo sektoru, LPSR VDTK un leTK sadarbību dokumentu Latvijā nav.

Kā liecina 1944. gada 8. janvāra PSRS iekšlietu komisāra L. Berijas ziņojums J. Staļinam un V. Molotovam par PSRS leTK karaspēka darbību Sarkanās armijas aizmugurē 1943. gadā, PSRS leTK karaspēks “ienaidnieka aģentūru, Dzimtenes nodevējus, nodevējus, bandītus, dezertierus, vācu okupantu ieliekteņus un atbalstītājus un citus noziedzīgus elementus nodeva leTK, VDTK un *SMERŠ* pretizlūkošanai, kuri atradās attiecīgajā teritorijā”²⁸⁸.

1945. gada janvārī Rīgā kopā ar PSRS operatīvo darbinieku grupu ieradās PSRS valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs. Līdzīgi kā Lietuvas PSR, kur 1944. gada decembrī tika ievesti PSRS VDTK un leTK darbinieki, Latvijā operatīvā grupa V. Merkulova vadībā veica papildus organizatoriskus pasākumus, lai Latvijas PSR nostiprinātu represīvās institūcijas, t. sk. LPSR VDTK operatīvā novērošanas un operatīvā darba ar aģentūru labākai organizēšanai. Īpaša uzmanība tika pievērsta LPSR VDTK un leTK daļu nostiprināšanai piefrontes joslā.²⁸⁹ 1945. gada janvāra vidū 1. Baltijas un 2. Baltijas frontes

²⁸⁸ “№31 Доклад народного комиссара внутренних дел СССР Л. П. Берия И. В. Сталину и В. М. Молотову о деятельности войск НКВД по охране тыла Действующей Красной Армии в 1943 г.”. *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956)*: Сборник документов. Сост.: Владимирцев, Н., Кокурин, А., Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008, С. 116.

²⁸⁹ “PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas ziņojums PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam Josifam Staļinam, PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam un VK(b)P CK

atradās Slokas-Auces-Vaiņodes-Bārtas līnijā. Piefrontes represīvo institūciju daļu nostiprināšana izskaidrojama ar to, ka Kurzemē karojošie Vācijas armijas militārie formējumi 1945. gada janvārī atradās vistuvāk PSRS vidienei. Citi Vācijas armijas grupējumi bija atspiesti jau līdz Austrumprūsijai un Polijai. Sarkanā armija 1945. gada 17. janvārī jau bija iegājusi Varšavā. Līdz ar to pamatotas bija PSRS bailes, ka no Kurzemes un Zemgales rietumu daļas Vācija veiks izlūkošanas un diversiju darbību PSRS teritorijā. 1945. gada janvārī bija arī skaidrs, ka Latvijas teritorijā, kuru kontrolēja PSRS, nav apīmusi iedzīvotāju bruņotā pretošanās režīmam. 1945. gada janvārī Viļakas apkaimē jau bija izveidojies vairāk nekā 300 vīru liels Latvijas Nacionālo partizānu apvienības formējums. 1944. gada nogalē – 1945. gada sākumā PSRS represīvās iestādes, īstenojot “tīrīšanas akcijas”, bruņotās pretošanās grupām Baltijas padomju republikās nepievērsa pastiprinātu uzmanību. PSRS represīvās iestādes tās uzskatīja par nacionālsociālistiskās Vācijas veidotām un par Vācijas militāro formējumu paliekām Sarkanās armijas ieņemtajā teritorijā. Bruņoto pretošanos minētajā periodā cerēja uzveikt pārsvarā ar masveidīgu leTK karaspēka uzbrukumu teritoriju “tīrīšanu” laikā. Par to liecina 1944. gada 12. oktobra L. Berijas un V. Merkulova parakstītā PSRS leTK un PSRS VDTK pavēle Nr. 001257/00388 *Par pasākumiem, lai pastiprinātu cīņu ar pretpadomju pagrīdi un likvidētu bruņotās bandas Lietuvas PSR teritorijā*, ar kuru “operatīvā darba ar aģentūru veikšana cīņai ar pretpadomju pagrīdi un tās bruņotajām bandām, kuras Lietuvas PSR izveidoja un atstāja vācu izlūkiestādes”, tika uzticēta Lietuvas PSR iekšlietu tautas komisāram Josifam Bartašūnam, kam palīgā tika piekomandēts Lietuvas PSR valsts drošības tautas komisārs Aleksandrs Guzjāvičs un PSRS leTK Iekšējā karaspēka 4. divīzijas komandieris Pāvels Vetrovs. Bruņoto pretošanos Lietuvā L. Berija un V. Merkulovs paredzēja likvidēt 1945. gadā. Lai pārbaudītu, kā pavēle tiek izpildīta, uz Lietuvu bija jāaizbrauc PSRS iekšlietu tautas komisāra vietniekam I. Serovam un Baltkrievijas PSRS valsts drošības tautas

sekretāram Georgijam Maļenkovam par “pasākumiem Latvijas PSR attīrīšanai no naidīgiem elementiem”. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 1. daļa. Latvijas Valsts arhīvs. Sastādītāji: Āboliņa, A., Kalnciema, A., Kārklīšs, Z. u. c. Rīga: Nordik, 2007, 69. lpp.

komisāram L. Canavam.²⁹⁰ Analogiskai pavēlei vajadzētu būt arī par Latviju, tikai LPSR iekšlietu tautas komisāram A. Eglītim palīgos visticamāk tika piekomandēts LPSR valsts drošības tautas komisārs A. Noviks un Latvijā dislocētās PSRS IeTK Iekšējā karaspēka 5. divīzijas komandieris Aleksandrs Ļeontjevs. Republikas pārbaudei uz Latviju 1945. gada janvārī izbrauca V. Merkulovs ar palīgiem.

Arī VK(b)P vadība 1944. gada beigās – 1945. gada sākumā uzskatīja, ka bruņotā pretošanās kustība Baltijā ir nacionālsociālistiskās Vācijas izveidotas un atstātas grupas, ar kurām IeTK ātri tiks galā teritoriju “tīrīšanas” laikā. Līdz 1945. gada pavasarim par bruņoto pretošanos Baltijā nesprieda vai arī šādas PSRS augstākās vadības apspriedes nedokumentēja. PSRS Baltijas okupācijas jautājumu jau bija atrisinājuši, un tobrīd tās prioritāte bija savas ietekmes sfēras nostiprināšana Austrumeiropā.

1944. gada oktobrī VK(b)P Organizatoriskā biroja sanāksmēs tika izvērtētas Baltijas republiku komunistisko partiju CK pirmo sekretāru atskaides par situāciju republikās. Rezultātā tika pieņemti VK(b)P CK lēmumi par katru republiku atsevišķi. Lēmumu saturs: par republiku partijas organizāciju trūkumiem un uzdevumiem politiskajā darbā. Lēmumos tika uzsvērts, ka nepietiekoši novērtēta cīņas ar nacionālistiem nozīme, taču netika noteikts, ka šī cīņa partijas organizācijām būtu prioritāra. Pēc VK(b)P CK domām Igaunijā joprojām saglabājās igauņu–vācu nacionālistu ietekme, kuri propagandē buržuāziski–fašistiskās kārtības atjaunošanu Igaunijā. Lēmumos nekas netika teikts par “pretpadomju pagrīdi” un “tās bruņotajām bandām”. Minētos terminus no 1946. gada līdz pat 1954. gadam regulāri izmantoja VK(b)P un drošības iestāžu direktīvajos dokumentos par situāciju Baltijas republikās.²⁹¹

²⁹⁰ Кокурин, А. “Органы НКВД – МВД СССР по борьбе с вооруженным националистическим подпольем (Западная Украина и Белоруссия, Латвия, Литва и Эстония) (1939 – 1953). Материалы научной конференции (круглого стола) “Современная историография и источниковедение истории отечественных органов госбезопасности (от Ф. Э. Дзержинского до Ю. В. Андропова). Тенденции развития.” Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Том III. Москва: Кучково поле, 2007, С. 265.

²⁹¹ Зубкова, Е. *Прибалтика и Кремль: 1940 – 1953*. Москва: РОСПЕН: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008, С. 225 – 226.

PSRS represīvo iestāžu represēto cilvēku skaits no 1944. gada jūlija, kad Latvijā ienāca Sarkanarmija, līdz 1945. gada 20. janvārim sasniedza 5223 cilvēkus. No tiem Rīgā represēti 962, bet piefrontes joslā – 542 cilvēki.

Arestēto vidū bija šādas PSRS represīvo iestāžu definētās cilvēku kategorijas:

- “ienaidnieka izlūkošanas un pretizlūkošanas orgānu aģenti” – 625,
- “ienaidnieka izlūkošanas un pretizlūkošanas orgānu oficiālie darbinieki” – 379,
- “latviešu nacionālistisko organizāciju dalībnieki” – 479,
- “nodevēji, Dzimtenes nodevēji, vāciešu ieliekteņi un atbalstītāji” – 2721,
- “bandītu formējumu dalībnieki un viņu atbalstītāji” – 376,
- “dažādi pretpadomju elementi” – 643.²⁹²

Arestēto skaitā bija 11 vācieši, kuri bija Rīgā dzīvojošas civilpersonas un Vācijas pavalstnieki. 1945. gada janvārī tika gatavota vāciešu – PSRS pilsoņu un bezpavalstnieku (galvenokārt poļu, krievu un latviešu) masveida izsūtīšanas operācija no Latvijas uz Krieviju.²⁹³

SMERŠ līdz 1944. gada 19. septembrim izmeklēja 168 cilvēku – bijušo aizsargu organizācijas dalībnieku lietas. 16 no viņiem piesprieda nāvessodu, pārējiem 20 līdz desmit gadu katorgu.²⁹⁴

Pēc iepriekš minētajām represēto kategorijām var secināt, kuri represīvo iestāžu vērtējumā bija bīstamākie komunistiskā režīma ienaidnieki un tāpēc jārepresē vispirms. Par komunistiskā režīma

²⁹² “PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas ziņojums PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam Josifam Staļinam, PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam un VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam par “pasākumiem Latvijas PSR attīrīšanai no naidīgiem elementiem.” *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 1. daļa. Latvijas Valsts arhīvs. Sastādītāji: Āboliņa, A., Kalnciema, A., Kārklīšs, Z. u.c. Rīga: Nordik, 2007, 69. lpp.

²⁹³ Turpat.

²⁹⁴ Чернов, В., Шляхтунов, А. *Прибалтийские WAFFEN – SS*. Москва: ЛИН-ИНТЕР, 2004, С. 154.

lielākajiem apdraudētājiem uzskatīja cilvēkus, kuri bija saistīti (vai arī kuriem teorētiski bija iespēja saistīties) ar Vācijas speciālajiem dienestiem.

LPSR VDTK un leTK 1945. gada 8. – 20. janvārī arestēja 1369 “naidīgos elementus”²⁹⁵. Tātad 1945. gada janvārī LPSR VDTK un leTK arestēja gandrīz trešo daļu no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada janvārim Latvijas teritorijā arestētajiem 5223 cilvēkiem. Tas izskaidrojams ar to, ka 1945. gada janvārī LPSR VDTK tika piekomandēti 40 VDTK darbinieki no Maskavas un PSRS iekšējiem apgabaliem. Papildus palīgā no Krievijas vēl tika izsaukti 100 VDTK darbinieki. Nav gan ziņu, vai viņi ieradās Latvijā.²⁹⁶ Ar kopēju PSRS leTK un PSRS VDTK 1945. gada 10. marta pavēli Nr. 201/364 bijušais KPFSR VDTK Čeljabinskas pārvaldes priekšnieks Nikolajs Babkins tika iecelts par PSRS leTK/VDTK pilnvaroto LPSR.²⁹⁷ Viņš arī tika iekļauts speciāli izveidotas VK(b)P institūcijas – VK(b)P Latvijas biroja sastāvā. Līdzīgi pilnvarotie tika iecelti arī Lietuvas PSR (Ivans Tkačenko no 1944. g. 14. decembra) un Igaunijas PSR (N. Sazikins no 1944. gada 22. novembra).

No 1944. gada jūlija līdz 12. decembrim LPSR leTK apcietināja (bet ne arestēja) 4914 cilvēkus, no kuriem pie kriminālatbildības sauca 1377 cilvēkus, uz Sarkanās armijas soda daļām nosūtīja 1100, uz filtrācijas un karagūstekņu nometnēm pārvietoja 774, LPSR VDTK nodeva 216, bet *SMERŠ* – 427 cilvēkus. LPSR leTK arī likvidēja 21

²⁹⁵ “PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas ziņojums PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam Josifam Staļinam, PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam un VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam par “pasākumiem Latvijas PSR attīrīšanai no naidīgiem elementiem”.” *Aizvestie. 1949. gada 25. marts. 1. daļa.* Latvijas Valsts arhīvs. Sastādītāji: Āboliņa, A., Kalnciema, A., Kārklīšs, Z. u.c. Rīga: Nordik, 2007, 69. lpp.

²⁹⁶ Turpat.

²⁹⁷ Кокурин, А. “Органы НКВД – МВД СССР по борьбе с вооруженным националистическим подпольем (Западная Украина и Белоруссия, Латвия, Литва и Эстония) (1939 – 1953). Материалы научной конференции (круглого стола) “Современная историография и источниковедение истории отечественных органов госбезопасности (от Ф. Э. Дзержинского до Ю. В. Андропова). Тенденции развития.” Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Том III. Москва: Кучково поле, 2007, С. 267.

nacionālo partizānu grupu (arestējot un nogalinot 222 cilvēkus)²⁹⁸. Tātad LPSR leTK arestēja 2151 cilvēku, kuru sauca pie kriminālatbildības vai nosūtīja uz filtrācijas un karagūstekņu nometnēm. Tā ir ievērojama daļa no visiem 1944. gada jūlijā – 1945. gada janvārī Latvijā arestētajiem 5223 cilvēkiem, ja zināms, ka no 1944. gada jūlija līdz 1944. gada 31. oktobrim Latvijā dislocētais PSRS leTK karaspēks bija arestējis 380 cilvēku.²⁹⁹ Aresti Latvijas teritorijā 1944. gadā: LPSR leTK –2151; PSRS leTK karaspēks –380; SMERŠ –168.

Par LPSR VDTK arestētajiem cilvēkiem 1944. gadā Latvijā nav apkopjošu dokumentu. Nav zināms, cik cilvēku arestējis LPSR VDTK, neskaitot tam no LPSR leTK nodotos cilvēkus, kuru skaits ir zināms. Ja tik liels ir LPSR leTK arestēto iedzīvotāju skaits salīdzinājumā ar karaspēka veiktajiem arestiem, tad jāpieņem, ka LPSR VDTK arestēto personu skaits arī nebija mazs. Tomēr tas ir tikai hipotētisks pieņēmums, jo nav arī zināms, cik arestus 1944. gadā veikuši Maskavai pakļautie PSRS leTK/VDTK operatīvo sektoru represīvo iestāžu darbinieki. Nav arī zināms, vai LPSR leTK saviem nopelniem “nepierakstīja” tos arestētos cilvēkus, kurus komisariātam nodeva PSRS leTK karaspēks. Nav arī zināms, cik gadījumos operatīvā sektora darbinieki Latvijā arestēto lietās paši veica izmeklēšanu un cik arestētos nodeva LPSR VDTK. Vēsturnieks Jānis Riekstiņš, kurš pētījis PSRS leTK/VDTK operatīvo sektoru darbību Latvijā, uzskata, ka PSRS leTK/VDTK operatīvajiem sektoriem un *SMERŠ* 1944. – 1945. gadā bijusi liela loma cilvēku represēšanā Latvijas teritorijā³⁰⁰, bet par 1944. gadu šis apgalvojums bez statistiska pamatojuma arī ir tikai hipotētisks.

No 1944. gada jūlija līdz 1945. gada 20. janvārim LPSR leTK/VDTK bija konfiscējusi arī ievērojamus ieroču un munīcijas krājumus: 12 370 šautenes, 1145 rokas ložmetējus un triecienšautenes, 16 balsta ložmetējus, 610 pistoles un revolverus,

²⁹⁸ LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 56. – 58. lpp.

²⁹⁹ Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu karš*. Rīga: Preses nams, 1996, 123. lpp.

³⁰⁰ Riekstiņš, J. “Slepenie Latvijas “tīrītāji””, *Latvijas Avīze*, 2004, 13. sept.

1 171 596 patronas, 1471 mīnmetējus, 3398 granātas, 2510 mīnas un šāviņus.³⁰¹

Vienā no Kurzemes apriņķiem – Tukuma apriņķī – LPSR IeTK un VDTK varēja sākt darboties Sarkanarmijas realizētā pārrāvuma laikā (1944. gada 30. jūlijs – 20. augusts). 20. augustā, sākoties Vācijas armijas artilērijas apšaudei un tanku iebrukumam Tukumā, pilsētā ieradās vesela LPSR IeTK un VDTK darbinieku grupa – LPSR IeTK Milicijas pārvaldes priekšnieks Sprinģis un Talsu milicijas priekšnieka vietnieks Meķis, valsts drošības majors Vasilijš Sirovatskis, valsts drošības kapteinis Dorohins kopā ar 19 Tukuma pagaidu milicijas darbiniekiem, kā arī Sarkanās armijas karaspēka daļas – KLP³⁰² 43759 štaba priekšnieks Karahtonovs un Tukuma kara komisariāta darbinieki.³⁰³ Trūkst liecību par to, vai steidzīgā ierašanās izskaidrojama ar mainīgo frontes stāvokli vai arī vēlmi veikt pastiprinātas represijas (līdzīgi kā Sarkanajai armijai atkāpjoties no Latvijas 1941. gadā).

Ģenerāļa Jāņa Kureļa grupējuma dienasgrāmatā minēti vairāki 1944. gada 30. jūlijā – 20. augustā padomju represīvo iestāžu Tukumā aizturētie cilvēki:

“[...] no 18 saķertiem aizsargiem Tukumā paspējuši nošaut 15, pārējie 3 izbēguši. Runāju personīgi ar X kundzi, kuras draudzene, kas bijusi Tukumā, zinājusi stāstīt, ka nošauti 10 ierēdņi. Lielāks vairums vīriešu arestēti un kājām dzīti prom, bet vairums izbēdzis (bijis šinī grupā ap 150 personu)[..].”³⁰⁴

Padomju dokumentos tikai minēts, ka Sarkanās armijas pārrāvuma laikā par sadarbošanos ar nacionālsociālistiskās Vācijas

³⁰¹ “PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas ziņojums PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam Josīfam Staļinam, PSRS Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam un VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam par “pasākumiem Latvijas PSR attīrīšanai no naidīgiem elementiem”. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 1. daļa. Latvijas Valsts arhīvs. Sastādītāji: Āboliņa, A., Kalnciema, A., Kārklīšs, Z. u.c. Rīga: Nordik, 2007, 69. lpp.

³⁰² Kara lauka pasts.

³⁰³ LVA, 270. f., 1.s. apr., 92. l., 23. lp.

³⁰⁴ Andersons, E., Siliņš, L. u.c. *Latvijas Centrālā Padome. LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943 – 1945*. Upsala: LCP, 1995, 305. lpp.

okupācijas režīmu LPSR leTK ar milicijas palīdzību aizturēja 12 cilvēku.³⁰⁵

1945. gada 11. janvārī tika izdota PSRS leTK pavēle Nr. 0016 par pasākumiem, lai Sarkanās armijas aizmuguri "attīrītu" no ienaidniekiem, kā arī nozīmētu PSRS leTK pilnvarotos Sarkanās armijas Baltijas, Baltkrievijas un Ukrainas frontēs. Kurzemes dienvidos esošajai 1. Baltijas fronteī un 2. Baltijas fronteī, kas tobrīd atradās Slokas-Auces-Vaiņodes-Bārtas līnijā, nozīmēja PSRS leTK/VDTK pilnvarotos un viņu vietniekus. Par vienu vietnieku – frontes pretizlūkošanas pārvaldes *SMERŠ* priekšnieku, par otru vietnieku – leTK karaspēka, kurš darbojās frontes aizmugurē, priekšnieku. Tātad 1. un 2. Baltijas frontes aizmugurē minētās institūcijas darbojās koordinēti. Par to liecina arī fakts, ka 2. Baltijas frontes *SMERŠ* daļa LPSR VDTK nodeva VDTK interesējošas personas.³⁰⁶

PSRS leTK pilnvarotajiem saskaņā ar pavēli vajadzēja veikt pasākumus, lai arestētu vācu spiegos, teroristus, diversantus, Vācijas armijas militārpersonas, "dažādu pretinieka organizāciju dalībniekus" (kategorija, kurai varēja pieskaitīt arī Latvijas civiliedzīvotājus). Bija jāarestē "bandītu – nemiernieku grupas, neskatoties uz viņu nacionālo piederību un pilsonību", nacionālsociālistiskās Vācijas represīvo un tiesībsargājošo institūciju darbiniekus, kara komandantus, bijušo pašvaldību vadītājus, lielāko administratīvo un saimniecisko iestāžu vadītājus, fašistisko organizāciju dalībniekus, kuriem praksē pieskaitīja arī bijušos aizsargus, skautus, mazpulkus u.c., žurnālistus, kā arī "citus aizdomīgus elementus". Formulējums par aizdomīgajiem elementiem pavēra iespējas visplašākajām represijām. Lai uzdevumu varētu izpildīt, leTK/VDTK, *SMERŠ* un leTK karaspēkam vēl palīgā nosūtīja 9024 PSRS leTK karaspēka pulku militārpersonas.³⁰⁷ 1. Baltijas fronte Kurzemē karoja līdz 1945. gada februāra sākumam, bet 2. Baltijas fronte līdz 1945. gada 1. aprīlim. Vēsturnieks J. Riekstiņš pierādījis, ka 1945. gadā PSRS leTK/VDTK operatīvie sektori represējuši cilvēkus,

³⁰⁵ LVA, 270. f., 1.s. apr., 92. l., 23. lp.

³⁰⁶ LVA, PA-101. f., 8. apr., 19. l., 32. lp.

³⁰⁷ *Специальные лагеря НКВД МВД СССР в Германии 1945 –1950 гг.:* Архив новейшей истории России. Серия "Публикации". Том 2. Сборник документов и статей. ред. Мироненко, С. Москва: РОССПЕН, 2001, С. 11 – 13.

kurus nav represējis ne LPSR VDTK, ne VDTK. 1945. gada 3. februārī veselības aizsardzības tautas komisārs E. Ameriks LK(b)P CK pirmajam sekretāram J. Kalnbērziņam ziņoja par ārstu Čakstes, Matuļenko, Smilgas, Timenieka, Gūtmanes un Puriņa arestu. J. Kalnbērziņš šo dokumentu pāradresēja LPSR valsts drošības tautas komisāram A. Novikam, kurš 24. februārī paziņoja, ka “LPSR VDTK šīs personas nav aizturējis un arestējis”. 1945. gada 18. martā par plašiem skolotāju arestiem Bauskas apriņķī J. Kalnbērziņam ziņoja LPSR izglītības tautas komisārs K. Strazdiņš:

“Divas dienas, kuras es pavadīju Bauskas pilsētā, mani pārliecināja par to, ka Bauskas apriņķī ar skolotāju arestiem patiešām ir pieļauti pārspīlējumi, pieļauta rupja kļūda, kuru vajag nekavējoties izlabot. No 180 skolotājiem arestēti divdesmit divi.”

A. Noviks arī šoreiz atbildēja, ka Strazdiņa minētos Bauskas skolotājus viņa vadītā struktūra nav arestējusi. Tāpat atbildēja LPSR iekšlietu tautas komisārs A. Eglītis.³⁰⁸

LPSR VDTK un IeTK teritorijas “tīrīšanā” palīdzēja ne tikai PSRS IeTK/VDTK operatīvie sektori, bet arī LPSR kara komisariāti. 1945. gada 29. janvārī LPSR kara komisārs Malahovskis un komisariāta 1. daļas priekšnieks Poļakovs LPSR apriņķu kara komisariātu priekšniekiem pavēlēja palīdzēt LPSR IeTK un VDTK cīņā ar nacionālajiem partizāniem un dezertieriem, nozīmējot LPSR IeTK un VDTK vienībās kara komisariātu virsniekus, kā arī piesaistot vietējo komunistu un padomju darbinieku aktīvu. Pavēlē tika noteikts, ka no LPSR IeTK un VDTK saņemtie aizturētie dezertieri saskaņā ar PSRS Aizsardzības tautas komisariāta 1943. gada pavēli Nr. 0413 jānosūta uz soda daļām, pieņemot no IeTK/VDTK izziņas dokumentus par viņiem.³⁰⁹

Visā Sarkanās armijas frontes aizmugurē no 1945. gada janvāra līdz 15. aprīlim tika arestēti 27880 cilvēku, kurus pieskaitīja kategorijai “PSRS pilsoņi”, tajā skaitā latvieši, lietuvieši, krievi, ukraiņi, baltkrievi, kazahi u.c. Puse no arestētajiem bija veci cilvēki un nederīgi

³⁰⁸ Riekstiņš, J. “Slepenie Latvijas “tīrītāji””, *Latvijas Avīze*, 2004, 13. sept.

³⁰⁹ 1945. g. 29. janvāra LPSR kara komisāra pavēle. LVA, PA-101. f., 8. apr., 18. l., 1945. g. 29. janvāra LPSR kara komisāra pavēle.

fiziskam darbam leTK koncentrācijas nometnēs.³¹⁰ Par to, ka tā saukto *Sarkanās armijas aizmugures tīrīšanu* (t. i. cilvēku represēšanu pēc komunistiskā režīma noteiktajiem kritērijiem) iepriekš uzskaitītās institūcijas veica veiksmīgi, liecina fakts, ka sekmīgākos “tīrīšanas” veicējus PSRS iekšlietu tautas komisārs L. Berija 1945. gada 20. aprīlī izvirzīja apbalvošanai ar augstiem PSRS apbalvojumiem³¹¹. Nav zināms, cik Latvijas iedzīvotāji minētajā laikā tika represēti tieši 1. un 2. Baltijas frontes aizmugurē Zemgales un Kurzemes teritorijā.

Pēc Vācijas armijas kapitulācijas Otrajā pasaules karā komunistiskais režīms 1945. gada 8. maija lielu uzmanību pievērta ne tikai bijušo Vācijas armijas militārpersonu, bet arī to Kurzemes civiliedzīvotāju, kuri ilgāku laiku bija atradušies nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā teritorijā, represēšanai. Kā noprotams pēc analogijas ar PSRS represīvo iestāžu saskaņoto darbību 1. un 2. Baltijas frontes aizmugurē 1945. gada janvārī un februārī, PSRS leTK/VDTK, *SMERŠ* un leTK karaspēks koordinēti darbojās arī tad, kad Sarkanās armijas Ļeņingradas frontes formējumi (nomainīja Baltijas frontes Kurzemē 1945. gada aprīlī) pēc 1945. gada 8. maija iegāja visā novada teritorijā. Kurzemē pēc 1945. gada 8. maija Sarkanā armija, PSRS un LPSR represīvās iestādes, PSRS leTK lekšējā karaspēka Ļeņingradas frontes aizmugures “tīrīšanas vienības” izvērta plašas politiskās represijas: totālu teritorijas pārbaudi, pielietojot represēšanas formas, kuras citos Latvijas novados neizmantoja (vairākkārtēja teritorijas “tīrīšana”, iedzīvotāju filtrēšana). Karaspēka vienības izvietojās ķēdēs un sistemātiski pārstaigāja Kurzemes teritoriju, aizturot un filtrēšanas punktos nogādājot visus 16 līdz 60 gadus vecus vīriešus: Kurzemes iedzīvotājus, bēglus, bijušās Vācijas armijas militārpersonas, vācu gūstā nonākušos sarkanarmiešus u.c. Bēgšanas gadījumā viņi tika nogalināti.

“Tīrot” Kurzemi, spēkā bija 1945. gada 18. aprīlī izdotā PSRS leTK pavēle Nr. 00315, kuru pildīja arī LPSR VDTK, par daļēju PSRS leTK 1945. gada 11. janvāra pavēles Nr. 0016 grozīšanu, kā arī uzdevumu

³¹⁰ *Специальные лагеря НКВД МВД СССР в Германии 1945–1950 гг.*: Архив новейшей истории России. Серия “Публикации”. Том 2. Сборник документов и статей. ред. Мироненко, С. Москва: РОССПЕН, 2001, С. 15

³¹¹ KFVA r-9401. f., 2. apr., 95. l., 103. lp.

frontes PSRS IeTK pilnvarotajiem ierīkot cietumus un nometnes personām, kuras arestētas no Vācijas armijas atbrīvotajā teritorijā. Saskaņā ar minēto pavēli uz vietas bija jāiznīcina personas, kuras veica diversijas un terora aktus. Pavēle arī noteica, ka, pārskatot lietas, no aresta jāatbrīvo jau iepriekš arestētie invalīdi, par 60 gadiem vecāki cilvēki un sievietes, ja minētie neskaitījās režīmam sevišķi bīstami (spiegi, diversanti, nacionālsociālistiskās Vācijas laika administratīvo iestāžu darbinieki, žurnālisti u.c. kategorijas). Vēl 1945. gada 18. maija pavēle Nr. 00315 determinēja, ka uz PSRS teritoriju nedrīkstēja izvest personas, kuras arestētas, “tīrot” aizmuguri. Tās cietumos, karagūstekņu un filtrācijas nometnēs pavēlēja ievietot aresta vietas tuvumā (šī pavēles daļa gan vairāk attiecās uz Sarkanās armijas iekaroto teritoriju Austrumeiropā un Vācijā, lai gan karagūstekņu un filtrācijas nometnes izveidoja arī Baltijā). Pēc pārbaudes IeTK nometnēs bija jāatstāj sevišķi bīstamo kategoriju cilvēki. Pārējos fiziskam darbam derīgos, par kuriem netiks iegūti papildus kompromitējoši materiāli, IeTK paredzēja nosūtīt uz darbiem rūpniecības objektos, bet vecus cilvēkus un darba nespējīgos atbrīvot un nosūtīt uz dzīvesvietām.³¹² 16 līdz 60 gadus vecos Kurzemes vīriešus sadzina t.s. pārbaudes un filtrācijas punktos, kur ar personu filtrēšanu nodarbojās Sarkanās armijas pretizlūkošana un LPSR VDTK. Tādus 1945. gada maijā izveidoja Liepājā, Ventspilī, Talsos, Tukumā un Kuldīgā, Zemgalē – Jelgavā,³¹³ No Latvijas tālākai filtrēšanai citur PSRS teritorijā tika izvesti vismaz 58 410 cilvēku.³¹⁴

³¹² *Специальные лагеря НКВД МВД СССР в Германии 1945–1950 гг.*: Архив новейшей истории России. Серия “Публикации”. Том 2. Сборник документов и статей. ред. Мироненко, С. Москва: РОССПЕН, 2001, С. 16 – 17.

³¹³ Strods, H. “Padomju Savienības otrreizējā Latvijas okupācija (1944 – 1945)”. *Latvija Otrajā pasaules karā*. Starptautiskās konferences materiāli (1999. gada 14. – 15. jūnijs), Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj. Rīga: LVIA, 2000, 283. lpp.; K. Grīnupa autoram sniegtās atmiņas audioierakstā 1999. gada 23. novembris; Muižniece, Z. “Tad “septītā plauja” nāca”. *Tukuma Ziņotājs*, 1989, 21. marts

³¹⁴ Strods, H. “Padomju Savienības otrreizējā Latvijas okupācija (1944 – 1945)”. *Latvija Otrajā pasaules karā*. Starptautiskās konferences materiāli (1999. gada 14. – 15. jūnijs), Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj. Rīga: LVIA, 2000, 283. lpp.;

Viens no filtrācijas punktiem atradās pie Kuldīgas dienvidu robežas. Tajā tika turēts vairāk nekā tūkstotis cilvēku: civilpersonas un arī bijušās Vācijas armijas militārpersonas. Kā savā 1945. gada 15. maija ziņojumā LK(b)P Kara daļai atzina Kuldīgas LK(b)P apriņķa komitejas Kara daļas vadītājs Dambergs, lai gan punktā vienā dienā varēja nopratināt tikai apmēram 100 cilvēku, līdz 1945. gada 14. maijam tajā netika organizēta nekāda ēdināšana (vienīgais iztikas avots bija civilpersonu pienesumi ieslodzītajiem). *SMERŠ* daļu veikto pārbaudi gaidošie cieta badu. Cilvēki bez atbilstoša apģērba dienu un nakti, pat lietainā laikā tika turēti zem klajas debess.³¹⁵ Kā autoram norādīja aculiecinieks – Kuldīgas filtrācijas ieslodzītais Nikolajs Brūveris, starp ieslodzītajiem notikusi cīņa par pārtiku, kas noslēgusies ar regulāriem nonāvēšanas gadījumiem. Punktā izplatījusies dizentērija.³¹⁶

Par Kurzemes vīriešu filtrēšanu uztraucās LK(b)P Kurzemes apriņķu komiteju un apriņķu izpildu komiteju vadītāji. Gandrīz visu Kurzemes apriņķu vadītāji uzsvēra, ka filtrēšanas dēļ iedzīvotāju noskaņojums ir nomākts, izplatās baumas un visur aizkavējas sējas darbi. Vairākos gadījumos arī pagastu Izpildu Komiteju priekšsēdētājus LPSR VDTK aizturēja divas trīs dienas. Tas kavēja gan sējas norisi, gan pagasta vadību kopumā.³¹⁷ Sevišķi pesimistisks bija Aizputes apriņķa komunistu vadītājs Matvejs Orlovs. Viņš LPSR vadību iepazīstināja ar Alsungas pagasta Izpildu komitejas vadītāja ziņojumu, ka

“pagasta mājā nāk simtiem žēloties par patvarībām, par uz kontroli paņemtiem vīriešiem. No iedzīvotāju pārbaudes atgriezušies ap 20% iedzīvotāju”³¹⁸.

Daudzi no viņiem nonāca jau krietni stingrāka režīma koncentrācijas nometnēs – tā sauktajās “labošanas darbu nometnēs” vai filtrācijas nometnēs PSRS attālajos rajonos. 1945. gada 24. maijā PSRS iekšlietu tautas komisārs L. Berija un valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs apstiprināšanai PSRS vadītājam J. Staļinam

³¹⁵ LVA, PA-101. f., 8. apr., 18. l., 38. – 39. lp.

³¹⁶ Nikolaja Brūvera autoram sniegtās atmiņas audioierakstā 2005. gada 6. janvārī.

³¹⁷ LVA, 270. f., 1-s apr., 120. l., 115. lp.

³¹⁸ LVA, 270. f., 1-s apr., 120. l., 123. lp.

nosūtīja PSRS Augstākās Padomes Prezidija dekrēta projektu, kurš paredzēja apbalvot 1120 Baltijas padomju republiku drošības un iekšlietu iestāžu darbiniekus par īpaši veiksmīgu Sarkanās armijas ieņemtās teritorijas “tīrīšanu”.³¹⁹

Latvijā tika izveidotas arī vairākas nometnes Vācijas armijas karagūstekņiem, kuri netika atzīti par PSRS pilsoņiem. Latgalē – Rēzeknē un Daugavpilī, Kurzemē no 1945. gada maija tādas atradās Ventspilī, Kuldīgā, Tukumā, Pāvilostā, Saldū un Stendē.³²⁰

Dažādos 1945. gada maija datumos LPSR leTK un VDTK varēja uzsākt darbību visā Kurzemē. LPSR drošības iestādes Tukumā atkārtoti uzsāka darbību jau 8. maijā³²¹, Liepājā LPSR VDTK un leTK darbu uzsāka 1945. gada 9. maijā, bet milicija 10. maijā³²², Aizputē leTK un VDTK – 10. un 11. maijā³²³, Kuldīgā – 9. un 10. maijā, Talsos, visticamāk, 9. maijā, bet Ventspilī – 11. maijā, kad minētajās pilsētās ieradās speciāli nokomplektētās operatīvās grupas padomju vadībai.³²⁴ Kā liecina LK(b)P Tukuma apriņķa komitejas sekretāra Aleksandra Mazjēča ziņojums, Tukumā un dažos apriņķa pagastos 1945. gada 8. maijā (dokumentā – 7. maijā – Aut.) vienlaicīgi ieradušās atsevišķas komunistiskās partijas, padomju un drošības iestāžu operatīvās grupas.³²⁵ Domājams, ka līdzīgi iepriekš minētās operatīvās grupas dalījās arī Talsu, Ventspils, kā arī citos Kurzemes apriņķos. Atsevišķos apriņķos, piemēram, Aizputes apriņķī, leTK un VDTK daļas vēl maija vidū nebija pilnīgi nokomplektētas.³²⁶

No 1945. gada maija līdz 1945. gada decembrim Latvijā represīvās iestādes politisku iemeslu dēļ arestēja 6450 cilvēku.³²⁷

³¹⁹ KVFA, r-9401. f., 2. apr., 96. l., 409. – 410. lp.

³²⁰ Карнер, С. *Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе 1941 – 1956*. Москва, 2002, С. 82.

³²¹ LVA, 270. f., 1-s apr., 120. l., 6. lp.

³²² LVA, 270. f., 1-s apr., 123. l., 134. lp.

³²³ LVA, 270. f., 1-s apr., 123. l., 153. lp., precīzs datums, kad darbu sāka katra atsvišķa iestāde, nav zināms – Aut.

³²⁴ Turpat, 150. lp.

³²⁵ LVA, 270. f., 1-s apr., 120. l., 6. lp.

³²⁶ Turpat, 12. lp.

³²⁷ Vīksne, R. “Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940. – 1941. un 1944. – 1945. gadā: kopējais un atšķirīgais”. *Latvija Otrajā pasaules karā*. Starptautiskās

Salīdzinot arestēto skaitu pa mēnešiem, vislielākais skaits arestēto – 1777 bija maijā, tātad pēc Vācijas armijas kapitulācijas. Lielais arestēto skaits minētajā mēnesī izskaidrojams ar Kurzemes “tīrīšanu”.

konferences materiāli (1999. gada 14. – 15. jūnijs), Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj. Rīga: LVIA, 2000, 290. lpp.

1945. gada maijā PSRS IeTK karaspēka veiktās “tīrīšanas” laikā noslepkavoto Talsu apriņķa civiliedzīvotāju ekshumācijas vieta Talsu rajona Lībagu pagastā pie Čumalu ezera 1989. gadā, Jāņa Vasiļevska foto. Atrastie upuriem piederējušie priekšmeti, Latvijas Okupācijas muzeja krājums.

3.2. LPSR drošības iestāžu veiktā nacionālsociālistiskā režīma kara noziedznieku un tā saukto “vāciešu atbalstītāju” represēšana

Noslēdzoties Otrajam pasaules karam, Sabiedrotajām valstīm bija viennozīmīga nostāja, ka jāizskata nacionālsociālistiskās Vācijas amatpersonu un militārpersonu juridiskā atbildība par kara izraisīšanu un kara laikā pastrādātajiem kara, genocīda noziegumiem un noziegumiem pret cilvēci. Jau Sabiedroto valstu Potsdamas konferencē 1945. gadā tika nolemts, ka nepieciešams iznīdēt vācu militārismu un nacionālsociālismu, kara noziedzniekus nododot ātrai un taisnīgai tiesai. Sekoja Nirnbergas procesi, kuru rezultātā tika notiesāti Vācijas nacionālsociālistiskā režīma kara noziedznieki. PSRS jau 1944. gadā bija ieinteresēta paplašināt “kara noziedznieku” jēdzienu. Padomju diplomāts I. Maiskis 1944. gada 10. janvāra ziņojumā PSRS TKP priekšsēdētāja pirmajam vietniekam V. Molotovam piedāvāja “kara noziedznieku” jēdzienā iekļaut ne tikai tās personas, kuras veica noziegumus kaujas laukā vai okupētajos rajonos, bet arī SS, SA, Vācu nacionālsociālistiskās strādnieku partijas visa sazarojuma biedrus un plašu loku no militāristu administratīvās vadības³²⁸. PSRS centās paplašināt “kara noziedznieka” jēdzienu, cenšoties tajā ietvert arī tā sauktos “vāciešu atbalstītājus”. Tā bija kategorija, kuru PSRS lietoja, lai savā teritorijā masveidā represētu iedzīvotājus (arī šo apzīmējumu izmantojot tikai par ieganstu represēšanai). “Kara noziedznieka” jēdziena paplašināšana ļāva PSRS attaisnot asiņainās represijas pret savas valsts iedzīvotājiem un iezīmēja centienus izrēķināties ar Austrumeiropas valstu politisko eliti. PSRS plānoja pārņemt Austrumeiropu savā kontrolē, un šo valstu elites vainošana kolaborācijā ar Vācijas nacionālsociālistiem palīdzētu šīs minētās elites iznīcināt. Arī visu Austrumeiropas valstu pirmās jaunās valdības, sekojot PSRS piemēram, savos programatiskajos dokumentos iekļāva punktus par fašistu un kolaboracionistu tiesāšanu. Austrumeiropas valstīs jaunie režīmi ne tika tiesāja īstus kara noziedzniekus, bet arī

³²⁸ Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А., Покивилова Т. *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа. 1949 – 1953: Очерки истории*. Москва: РОССПЕН, 2002, С. 63

kara noziedznieku un kolaboracionistu medīšanu un tiesāšanu izmantoja politiskās interesēs, lai atbrīvotos no politiskajiem konkurentiem. Izrēķināšanās ar bijušo politisko eliti notika paralēli jaunu kadru iesaistīšanai visos līmeņos. Kara noziedznieku tiesāšanu un vienlaikus izrēķināšanos ar kara noziedzniekiem un “fašistu atbalstītājiem” veica jaunizveidotās tautas tiesas, izmantojot ārkārtējās normas. Atšķirībā no okupētās Latvijas Austrumeiropas valstīs kara noziedzniekus vai tiem mākslīgi pielīdzinātus cilvēkus tiesāja nevis pēc KPFSR KK, bet pēc šo valstu suverēnās likumiem un šo valstu suverēnās tiesas. Represēšanu veica šo valstu drošības iestādes, kas tikai sadarbojās ar PSRS represīvajām iestādēm, bet nebija ar normatīvo aktu palīdzību tām pakļautas. Ungārijā, ņemot vērā valdības 1945. gada 25. janvāra lēmumu par tautas tiesvedību, sešu mēnešu laikā pēc lēmuma pieņemšanas kā kara noziedznieki tika arestēti 22 000 cilvēki, no kuriem 9000 internēja, bet tiesai nodeva 2000. Savukārt Ungārijas Komunistiskā partija nebija apmierināta ar tiesas procesu ieilgšanu, kas kavējot ātrāku apsūdzēto notiesāšanu ar nāvessodu. Pēc Ungārijas komunistu partijas ģenerālsekretāra I. Rakoši domām, bija jātiesā arī lieli politiski noziedznieki, ne tikai mazi blēži. Līdz 1950. gada 1. aprīlim Ungārijā izskatīja 58953 lietas, kuru dēļ tika notiesāti 26 286 cilvēki, tajā skaitā piespriežot 476 nāvessodus.³²⁹ Bulgārijā valdošās Tēvzemes frontes dalībnieki 1944. gadā tautas tiesas atbalstīja ne tikai, lai uzvarētu taisnīgums, bet arī lai “novāktu masas no ielām”, “izveidotu stabilu mierīgu situāciju”³³⁰. Līdz 1945. gada 1. februārim Bulgārijā tika arestēti 1400 “kara noziedznieki”, bez tiesas nošauti 300, 200 cilvēki bez tiesas sprieduma nosūtīti uz koncentrācijas nometni, pārējos un vēl 100 cilvēkus bija paredzēts tiesāt.³³¹ No 1940. gada beigām līdz divdesmitā gadsimta sākumam izrēķināšanās ar “kara noziedzniekiem” Austrumeiropā bija iespējama plašāka, jo PSRS politiskajai vadībai bija lielas iespējas iespaidot galvenās represiju veicējas Austrumeiropas valstīs – šo

³²⁹ Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А., Покивйлова Т. *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа. 1949 – 1953: Очерки истории*. Москва: РОССПЕН, 2002, С. 63 – 64.

³³⁰ Turpat, С. 65.

³³¹ Turpat, С. 67.

valstu drošības iestādes, kuras minētajā laikā bija nostiprinājušas savas politiskās pozīcijas un funkcijas Austrumeiropas valstu politiskajās sistēmās. Austrumeiropas drošības iestādes atradās dubultā pakļautībā: savas valsts vadībai un saistībā ar PSRS drošības iestādēm (kuru informāciju un palīdzību tās izmantoja) arī PSRS politiskajai vadībai. Līdz ar to arī Austrumeiropas drošības dienesti vadījās pēc J. Staļina tēzes, ka, tuvinoties sociālismam, saasinās šķiru cīņa. Līdz ar to pret šķiras ienaidniekiem bija jācīnās aktīvāk. Masu represiju izvēšanai Austrumeiropā no divdesmitā gadsimta četrdesmitajiem gadiem līdz piecdesmito gadu sākumam kalpoja dekrēti un likumi par valsts aizsardzību un “demokrātisku iekārtu”, kuri tika pieņemti 1944. un 1946. gadā Polijā, 1945. gadā Bulgārijā, 1946. gadā Ungārijā. Toreiz tie tika orientēti, pirmkārt, uz fašisma un kolaboracionisma apspiešanu (Bulgārija, Ungārija), kā arī spēkiem, kas bruņoti pretojās kompartijas monopolstāvoklim (Polija). Jau minētajā laika posmā šie likumi tika lietoti pret plašu iedzīvotāju skaitu, lai piespiedu kārtā iedzīvotāji atzītu režīma varu.³³²

Latvijā, kuru bija okupējusi PSRS, situācija represiju pielietošanā pret “kara noziedzniekiem” un “kolaboracionistiem” atbilda kopējai tendencei Padomju Savienībā. Represējamais izvēlējās okupācijas vara, tos tiesājot pēc okupētājvalsts KK. LPSR situācija bija līdzīga kā PSRS okupētajā Vācijas Austrumu daļā. Saskaņā ar KPFSR KK pantiem, no 1945. gada līdz 1950. gadam PSRS drošības iestādes 154 000 vāciešu un 35 000 cittautiešu internēja speciālās nometnēs. No 1945. gada oktobra arestēti un tiesāti tika 82 000 vāciešu³³³. Daudzus no viņiem aizveda uz PSRS, kur tos notiesāja, piespriežot arī nāvessodus. LPSR okupācijas režīms atbrīvojās gan no cilvēkiem, kuri bija pastrādājuši reālus kara noziegumus, gan no “buržuāziskajiem nacionālistiem”, kuru atrašanās nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā teritorijā vien jau radīja drošības iestāžu interesi. Vēl neaplēsts, bet tūkstošos mērāms skaits (kopumā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada decembrim politisku iemeslu dēļ) Latvijā arestēja

³³² Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А., Покивиллова Т. С. 437.

³³³ Gieseke, J. *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945 – 1990*. München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2006, S. 31.

18 340 cilvēkus) tika notiesāti kā “vāciešu atbalstītāji”, “dzimtenes nodevēji”, tātad kolaboranti, vai izsūtīti kā minēto kategoriju ģimenes locekļi vai vienkārši tautības dēļ. Atbrīvoties no “vāciešu atbalstītājiem” un “dzimtenes nodevējiem” bija ieinteresēta gan PSRS centrālā vara, gan vietējā komunistu elite. Maskavai “buržuāziskie nacionālisti” traucēja ātrāk veikt okupētās Latvijas sovjetizāciju, bet vietējai kompartijas elitei represijas lielā mērā garantēja kadru tīrību republikas administratīvajā un saimnieciskajā pārvaldē. Vienīgais LPSR TKP solis “vāciešu atbalstītāju” glābšanā bija latviešu leģionāru pārvietošana no filtrācijas nometnēm uz Latviju 1946. gadā un viņu atbrīvošana, to motivējot ar darbaspēka trūkumu. Minētie leģionāri nebija notiesāti pēc KPFSR KK, bet tikai filtrēti, tomēr viņus par “dzimtenes nodevējiem” neatzina pat nometnēs, kas izdzīvošanas apstākļu dēļ atgādināja padomju koncentrācijas nometnes. Pat ja LPSR komunistu vadība būtu gribējusi iejaukties pēc KK tiesāto vai izsūtīto personu liktenī, PSRS un LPSR drošības iestādes, kuras rīkojās saskaņā ar vissavienības pavēlēm, direktīvām un KPFSR KK, nevarēja represijas pārtraukt.

Latvijai identiska “vāciešu atbalstītāju” represēšana notika arī LPSR. 1944. gadā un 1945. gadā Igaunijā tika arestēti 10 000 cilvēku. Viņi tika apsūdzēti kā “dzimtenes nodevēji”, “vāciešu atbalstītāji”, par dienestu Vācijas armijā, darbošanos nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas perioda pašvaldībās u.c. Vēlākajos gados no Igaunijas deportēja viņu ģimenes locekļus.³³⁴

Vēl tad, kad Latvijā noritēja Otrā pasaules kara darbība – 1944. gadā un 1945. gada sākumā, bet īpaši pēc karadarbības beigām 1945. gada maijā – LPSR VDTK ļoti aktīvi nodarbojās ar to cilvēku represēšanu, kurus apsūdzēja sadarbībā ar nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīmu Latvijā. Kā iepriekš minēts, jau kara gados informāciju par nacionālsociālistiskās Vācijas amatpersonām, militārpersonām un viņu atbalstītājiem vāca Latvijā desantēto PSRS diversantu grupu dalībnieki. Tā nonāca no Latvijas evakuēto PSRS IeTK darbinieku, vēlāk arī LPSR VDTK operatīvās grupas rīcībā. Kā liecina

³³⁴ Хийо, Т., Каазик, П. “Репрессии после II мировой войны”. *Обзор периода оккупации*. Таллин: Целевое учреждение-Фонд Кистлер-Ристо Ээсти, 2004., С. 34.

Latvijas Partizānu kustības štāba fonda daudzi dokumenti³³⁵, diversantu informatori, precīzāk, Latvijas iedzīvotāji, parakstoties sadarbībai ar Latvijas partizānu kustības štāba pakļautībā esošo diversantu grupu operatīvajiem darbiniekiem (diversantu grupās pārstāvēja leTK intereses), apsolījās vākt ziņas leTK ne tikai par Vācijas nacionālsociālistiem, bet arī par “buržuāziskajiem nacionālistiem”, t. i., latviešiem.

1944. gada 28. jūlijā PSRS iekšlietu tautas komisārs L. Beriņa nosūtīja J. Staļinam, V. Molotovam un G. Maļenkovam ziņojumu par stāvokli Vācijas okupētajā Latvijā. Informācija tika iegūta no operatīvās grupas (nav saprotams, vai no LPSR leTK operatīvās grupas) gūstā nonākušajiem latviešu leģionāriem, padomju diversantiem. Ziņojumā tika ieskicēta informācija ne tikai par Ostlandes pārvaldi, militārajiem formējumiem, bet arī par politiskajām organizācijām, kuras darbojās Latvijā. No ziņojuma teksta saprotams, ka represīvajai iestādei – PSRS leTK – interesē apzināt arī komunistiskajam režīmam netīkamu politisko organizāciju biedrus. Kā minēts ziņojumā, LPSR leTK uzskaitē 1944. gada 28. jūlijā (t. i., potenciāli represējamo uzskaitē) bija ņēmusi 1895 cilvēkus, kuri atradās Latvijā, konkrētāk, ne tikai vācu izlūkdienestu aģentus, bet arī “nodevējus un dzimtenes nodevējus”. Pie politiski kaitīgām organizācijām līdz ar aizsargu organizāciju tika minēta arī *Latvijas jaunatnes organizācija*, kura esot veidota pēc nacionālsociālistu jaunatnes organizācijas *Hitlerjugend* parauga un kurai esot šūniņas visās mācību iestādēs, uzņēmumos un gandrīz visos pagastos. Lai gan ārējie formālie rituāli nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā visām organizācijām uzlika par pienākumu slavēt Hitleru, *Latvijas jaunatnes organizācijas* dalībnieki nebija nacionālsociālisti, jo nacionālsociālistu rasistiskās nostādnes neatļāva zemākas rases pārstāvjiem (tātad arī Latvijas pamatiedzīvotājiem) darboties Vācu nacionālsociālistiskajā strādnieku partijā vai *Hitlerjugend*. Taču viņi pēc kolektīvās vainas principa automātiski tika iekļauti potenciāli represējamo skaitā.³³⁶ Ja politiski bīstamo personu uzskaiti minētajā laikā veica LPSR leTK, tad skaidrs, ka šādu uzskaiti

³³⁵ LVA, PA-302. f.

³³⁶ KVFA, r-9401. f., 2. apr., 66. l., 62. – 65. lp.

veica arī VDTK. 1943. gadā organizētā LPSR VTDK operatīvā grupa, izpētot 1941. gadā uz PSRS deportēto personu arhīva dokumentus, sameklēja vairāk nekā 500 cilvēkus – “nacionālistus” un “agentus”, par kuriem sagatavoja materiālus arestam tūlīt pēc vācu karaspēka padziņšanas³³⁷. Latvijā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada 20. janvārim PSRS/LPSR IeTK/VTDK arestēja 2721 cilvēku: “nodevējus, Dzimtenes nodevējus, vāciešu ieliektenus un atbalstītājus”. Tas ir vairāk nekā LPSR IeTK 1944. gada 28. jūlijā uzskaitē ņemtie 1895 cilvēki. Vēsturniece R. Vīksne, kas pētījusi LVA fondētās bijušās LPSR VDK krimināllietas, secina, ka pēc Otrā pasaules kara LPSR VDTK visvairāk ierosinājusi lietas un uzrādījusi apsūdzības pašaizsardzības grupu dalībniekiem. No LVA 52 612 LPSR VDK krimināllietām pāri par 5000 lietām ir pašaizsardzības grupu lietas.³³⁸ Pašaizsardzības termins ir vācu nacionālsociālistu lietots termins. Kā raksta vēsturnieks Andrievs Ezergailis,

“Partizānu spēki atradās latviešu virsnieku kontrolē, *Hilfspolizei* (uzsvars bija uz vārdu *Hilfs* (palīgpolīcija – Aut.)) pat policijas iecirkņu līmenī bija vācu kontrolē. Kārtības palīgpolīcijas uniformas bija latviešu armijas uniformas ar norautām zīmotnēm, lai gan lietotas tika arī citas, un identifikācijai vīri uz kreisās piedurknes valkāja zaļu lenti ar uzrakstu *Ordnungs Hilfspolizei*, vēlāk nomainot ar *Schutzmannschaften* (aizsardzības vienības – Aut.).”³³⁹

Ar terminu “pašaizsardzības grupas” LPSR VDTK un VDM apzīmēja arī 1941. gadā radušās nacionālo partizānu grupas, kuras vairumā gadījumu bija nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma pašaizsardzības grupu priekšteces. Taču partizānu grupas darbojās jau pirms Vācijas armijas ienākšanas konkrētās apdzīvotās vietās. Tās uzbruka Sarkanās armijas daļām, kuras atkāpās, pagastos bezvaras periodā, kad teritorijā nebija neviena armija, tur pārņēma varu. Plašāk

³³⁷ Riekstiņš, J. “Slepenie Latvijas “tīrītāji””, *Latvijas Avīze*, 2004, 13. sept.

³³⁸ Vīksne, R. “Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas laika režīma izpētei”. *Vēsturnieks profesors Dr. Phil. LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis. Bibliogrāfija*. Darbabiedru veltījumi 70 gadu jubilejā. Sastādījis J. Bērziņš, LU Latvijas vēstures institūts. Latvijas vēsturnieki. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2000, 328. lpp.

³³⁹ Ezergailis, A. *Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941 – 1944*, Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1999, 59. lpp.

zināms ir partizānu mēģinājums ieņemt Limbažus 1941. gada 4. jūlijā – laikā, kad Vācijas armija bija ieņēmusi tikai Rīgu un neatradās vēl Limbažiem tuvumā, tur saimniekoja padomju jūrnieki un strādnieku gvardi. Nav gadījumu, kad partizānu grupas būtu iznīcinājušas ebrejus. Tikai daļa partizānu darbojās nacionālsociālistiskās Vācijas izveidotajās pašaizsardzības grupās, kuras formēja tūlīt pat, kad apdzīvotajā vietā nodibinājās nacionālsociālistiskās Vācijas vara. Vairākas pašaizsardzības grupas tika iesaistītas holokausta īstenošanā, līdz ar to nacionālo partizānu grupu un pašaizsardzības grupu termini ir šķirami. LPSR drošības iestādes šādu dalījumu apzināti neieviesa, lai pastiprinātu apsūdzības. Arī personas, kuras darbojās kā nacionālie partizāni, tika notiesātas kā “pašaizsardzībnieki”. Tāpēc arī ir tik liels skaits LPSR drošības iestāžu krimināllietu, kur persona apsūdzēta kā “pašaizsardzībnieks”. Apsūdzībās atsevišķiem 1941. gada partizāniem vārds “pašaizsardzībnieks” parādās arī tad, ja pamata apsūdzība ir par “bandītismu”, “pretpadomju propagandu” u. c. Piemēram, 1947. gada 19. jūnijā arestētais Maksis Cālītis, kuru pēc kara apsūdzēja par sakariem ar bandītu grupu, 1941. gadā bija partizānu grupas vadītājs. Viņa vadītā grupa 1941. gada 4. jūlijā uzbruka Sarkanās armijas kolonnai pie Raganas Rīgas apriņķī un darbojās Murjāņu apkārtnē. Līdzīgas apsūdzības izvirzītas arī 1949. gada 4. augustā arestētajam un par bandītismu apsūdzētajam Fricim Ozolam. LPSR drošības iestāžu veiktajās 1941. gada nacionālo partizānu pratināšanās to grupu dalībnieki gandrīz vienprātīgi liecināja, ka viņu cīņas mērķis bijis Latvijas Republikas atjaunošana un iedzīvotāju glābšana no 1941. gada 14. jūnija deportācijai līdzīgas akcijas atkārtošanās. Tikpat kā nav atrodamas 1941. gada nacionālajiem partizāniem uzrādītas apsūdzības par cīņu, lai okupētajā Latvijā nodibinātu Vācijas nacionālsociālistiskajam režīmam līdzīgu iekārtu. Atsevišķos gadījumos partizāni pret Sarkanā armiju bija cīnījušies kopā ar Vācijas armijas daļām. Dažos gadījumos viņi no vāciešiem saņēma ieročus. Tie 1941. gada jūlijā nacionālsociālistiskās Vācijas iestādēm nodeva aizturētos sarkanarmiešus, Zemgalē un Kurzemē vairākos gadījumos

partizāni vāciešiem nodeva aizturētos padomju aktīvistus.³⁴⁰ Šādas darbības LPSR drošības iestādēm pavēra iespēju visus partizānus ieskaitīt “pašaizsardzībasnieku”, “vāciešu atbalstītāju” un “dzimtenes nodevēju” kategorijā. Daudzos gadījumos cilvēkus LPSR drošības iestādes apsūdzēja un viņus notiesāja par darbību pašaisardzības grupās jau nacionālsociālistiskās Vācijas okupētā teritorijā, taču VDTK/VDM izmeklēšanā netika noskaidrots personu konkrētais nodarījums vai arī tas tika noskaidrots formāli. Bieži no krimināllietām nav skaidrs, ko tad pašaisardzībasnieks ir darījis: kā nacionālais partizāns cīnījies vēl pirms vācu ienākšanas noteiktā apdzīvotajā vietā, izmantots apsardzē, patrulējis vai piedalījies padomju aktīvistu un ebreju aizturēšanā vai pat nošaušanā. Līdz ar to VDTK/VDM dokumentos konstatējams juceklis personu apzīmējumos: “baltie partizāni”, “zaļie”, “aizsargi” u.c.³⁴¹ Jāņem vērā arī fakts, ka 1945. gada vidū LPSR drošības iestādēm bija skaidrs, ka nacionālo partizānu apspiešana Latvijā pēc kara nebūs viegla un tādēļ jebkurš “pašaizsardzībasnieks” ar savu 1941. gada partizāna vai citu militāru pieredzi bija bīstams un tātad represējams. Lielu skaitu cilvēku no 1944. gada jūlija un 1945. gadā LPSR VDTK represēja kā “vāciešu atbalstītājus” vai par “sadarbību ar vācu okupantiem”. Šie cilvēki nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā ieņēma administratīvus amatus (bija pilsētu galvas, pagastu vadītāji u.c.). Vēl liels skaits cilvēku tika represēti kā nacionālsociālistiskās Vācijas represīvo un militāro formējumu dalībnieki: palīgpolicisti, policijas bataljonu dalībnieki, *SD* (*Sicherheitsdienst* – drošības dienesta) Latviešu palīgpolicijas (tā sauktās Viktora Arāja komandas) dalībnieki (LPSR VDTK represēja vismaz 312 komandas dalībnieku³⁴²), *SD* darbinieki, aģenti, Vācijas izlūkošanas un pretizlūkošanas iestāžu darbinieki un aģenti, Vācijas radīto partizānu grupu *Jagdverband* un citi dalībnieki, Latviešu leģiona divīziju militārpersonas, kā arī aizsargi.

³⁴⁰ Pelkaus, E. *Cīņa un cerība. Partizāni Latvijā 1941. gada vasarā*. Rīga: 2004, 149. – 150. lpp.

³⁴¹ Vīksne, R. *Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas laika režīma izpētei*. 328. lpp.

³⁴² Turpat, 330. lpp.

Cilvēki pat tika apcietināti par to, ka izdzīvojuši holokaustā vai palikuši dzīvi Salaspils ieslodzījuma nometnē, par to, ka ticis izmantots karagūstekņu darbos, ka persona 1941. gadā nebija evakuējusies uz PSRS, kā repatriants negribējusi atgriezties Latvijā. Operdziedātājas Mildas Brehmanes-Štengeles apcietināšana 1945. gada 29. janvārī pierāda, ka arī kultūras darbiniekus varēja apsūdzēt par “vāciešu atbalstīšanu”, t. i., sagaidīšanu ar ziediem, padomju aktīvista izdošanu vācu iestādēm, bezmaksas koncertu sniegšanu Vācijas armijas daļās u.c.³⁴³ Lielāko daļu cilvēku, kurus apsūdzēja par darbību saistībā ar nacionālsociālistiskās Vācijas okupāciju Latvijā, tiesāja, saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1a} pantu par dzimtenes nodevību. Nelielai daļai apsūdzēto 1944. – 1944. gadā piemēroja arī 1943. gada 19. aprīļa PSRS AP Prezidija dekrētu *Par soda mēriem vācu fašistiskajiem ļaundariem, kuri vainīgi padomju civiliedzīvotāju un gūstā kritušo sarkanarmiešu nogalināšanā un spīdzināšanā, spiegiem, dzimtenes nodevējiem no padomju pilsoņu vidus un viņu atbalstītājiem* ³⁴⁴. Dekrēts noteica, ka “fašistu atbalstītāji” – vietējie iedzīvotāji, kuriem pierādīta vaina par izrēķināšanos ar civiliedzīvotājiem un gūstā nonākušajiem sarkanarmiešiem – sodāmi ar izsūtījumu katorgas darbos uz laiku no 15 līdz 20 gadiem.³⁴⁵

Represējamo kategoriju “aizsargi” PSRS represīvās iestādes traktēja plaši. SMERŠ ar “aizsargiem” saprata gan aizsargus, kuri darbojās Latvijas Republikas laikā, gan nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā atjaunoto aizsargu organizāciju, to uzskatot par vienu un to pašu organizāciju. Tāpat “aizsargi” SMERŠ izpratnē bija “pašaizsardzībnieki”, 1941. gada un pēckara gadu nacionālie partizāni, policijas bataljonu dalībnieki, žandarmi, cietumu apsargi, dažādu

³⁴³ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. *Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 110. lpp.

³⁴⁴ Vīksne, R. “Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940. – 1941. un 1944. – 1945. gadā”, *Latvija Otrajā pasaules karā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 292. lpp.

³⁴⁵ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. *Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 970. lpp.

nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma sabiedrisko organizāciju un biedrību dalībnieki, ebreju šāvēji, izlūkošanas un pretizlūkošanas aģenti, leģionāri u.c.³⁴⁶ 2. Baltijas frontes pretizlūkošanas pārvaldes *SMERŠ* vadība 1944. gada 15. augustā ziņoja, ka no karagūstekņiem iegūtās ziņas par organizāciju *Aizsargi*, *SD* kadru darbiniekiem un aģentūru un “dzimtenes nodevējiem” *SMERŠ* realizē ar LPSR VDTK operatīvo grupu (acīmredzot domātas VDTK grupas, kuras apriņķos sāka veidot VDTK daļas) un teritoriālo daļu palīdzību.³⁴⁷ 1944. gada 19. septembrī 3. Baltijas frontes pretizlūkošanas pārvaldes *SMERŠ* vadība Galvenajai pretizlūkošanas pārvaldei *SMERŠ* Maskavā ziņoja, ka izmeklēšanas gaitā atrasti vairāk nekā 300 aizsargi, par kuriem dokumenti operatīvai izmantošanai nodoti LPSR VDTK³⁴⁸. Tā kā *SMERŠ* uzskatīja, ka “aizsargu” darbība bija ļoti daudzpusīga, var pieļaut iespēju, ka, dokumentiem par “aizsargiem” no *SMERŠ* nonākot līdz VDTK, apsūdzībā figurēja formulējums “aizsargs”. Tomēr patiesībā persona aizsarga statusam varēja arī neatbilst.

Padomju represīvās iestādes par aizsargiem uzskatīja arī ģenerāļa J. Kureļa militārā formējuma dalībniekus, lai gan kurelieši būtībā ietilpst pilnīgi atsevišķā par darbību Otrā pasaules karā padomju drošības iestāžu represēto kategorijā. Vēsturnieks Dz. Ērglis pētījumā aprēķinājis, ka padomju drošības iestāžu represēto kureliešu skaits sasniedz vismaz 308 cilvēkus³⁴⁹, taču visus minētos kureliešus

³⁴⁶ “Из докладной записки УКР “СМЕРШ” 3-го Прибалтийского фронта в ГУКР “СМЕРШ” о деятельности латышских националистических организаций”. Чернов, В., Шляхтунов, А. *Прибалтийские Waffen-SS. Герои или палачи...?* Москва: Лин-Интер, 2004, С. 152 – 153.

³⁴⁷ “Докладная записка УКР “СМЕРШ” 2-го Прибалтийского фронта в ГУКР “СМЕРШ” о деятельности националистических буржуазных партий и формирований на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории Латвийской ССР” Чернов, В., Шляхтунов, А. *Прибалтийские Waffen-SS. Герои или палачи...?* Москва: Лин-Интер, 2004, С. 142.

³⁴⁸ “Из докладной записки УКР “СМЕРШ” 3-го Прибалтийского фронта в ГУКР “СМЕРШ” о деятельности латышских националистических организаций”. С. 154.

³⁴⁹ Ērglis, Dz. “Padomju represīvo orgānu arestētie ģenerāļa Kureļa grupas dalībnieki”. *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 3. sēj. Rīga, 2001, 332. lpp.

nerepresēja LPSR VDTK. Tā Kurtu Aleksandru Grīnupu, kurš bija saistīts ar kureliešiem, *SMERŠ* represēja kā bandītu, izmeklēšanā viņa saistību ar LCP un kureliešiem neatklājot³⁵⁰. LPSR represīvo iestāžu izmeklētāji neņēma vērā J.Kureļa militārā formējuma Roberta Rubeņa bataljona cīņu pret Vācijas karaspēka daļu, tāpat cīņu pret vāciešiem kopā ar padomju diversantu grupu *Sarkanā bulta* Kurzemē. Arī bruņotu pretošanos komunistiskajam režīmam kurelieši nebija izvērsuši. 1944. gadā pēc Vācijas armijas atkāpšanās Rīgas apriņķī palikušie kurelieši bez cīņas tika arestēti 1944. gada beigās un 1945. gada sākumā. No J. Kureļa grupējuma nāvēssods tika piespriests 13 (izpildīts 7), pirms tiesas apcietinājumā mira 12 personas. Izmeklēšanas laikā tika atbrīvoti desmit, bet attaisnoti septiņi kurelieši.³⁵¹ Nav pareizs Dz. Ērgļa secinājums, ka, ja kurelietis sadarbojās ar padomju represīvajām iestādēm, tad vispār netika arestēts. Patiesi, tādi gadījumi attiecībā uz savervētajiem LPSR drošības iestāžu aģentiem bija. Pastāvēja arī LPSR drošības iestāžu izstrādātā kārtība, kad krimināllietu pārtrauca un pievienoja brīvībā palaistā aģenta lietai. Vajadzības gadījumā, ja aģents negribēja strādāt LPSR drošības iestāžu interesēs, lietu varēja atjaunot. Tomēr Dz. Ērgļa citā pētījumā – *Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses* – tieši minēts gadījums, kad LCP bijušā dalībnieka Augusta Bergmaņa krimināllietu LPSR VDM ar 1946. gada 6. jūnija lēmumu pārtrauca, bet viņu pašu kā VDM savervētu aģentu atbrīvoja.³⁵² Šī krimināllieta netika pievienota aģenta lietai un tādēļ šobrīd atrodas Latvijas Valsts arhīvā, nevis Krievijā, kur glabājas aģentu lietas. Ne vienmēr pietiekami ātri LPSR drošības iestādes sev vajadzīgo cilvēku izmeklēšanas laikā spēja garīgi salauzt un savervēt. Vervēšana notika arī operatīvo vajadzību dēļ (piemēram, ja atklājās, ka arestēto var izmanto kāda cita brīvībā esoša cilvēka izspiegošanā). Kamēr persona atradās apcietinājumā, operatīvā situācija varēja mainīties. Arī A. Bergmani no aresta izlaida,

³⁵⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 8082. l.

³⁵¹ Ērglis, Dz. "Padomju represīvo orgānu arestētie ģenerāļa Kureļa grupas dalībnieki". 333. lpp.

³⁵² Ērglis, Dz. *Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 130. lpp.

jo radās nepieciešamība viņu VDM interesēs izmantot kā pazīstamu radistu pret Apvienotās Karalistes izlūkdienestu (SIS).

R. Vīksne, izmantojot LVA 1986. fonda LPSR VDK izveidoto uzziņu kartotēku par LPSR VDK krimināllietām, aprēķinājusi, ka laikā no reokupācijas sākuma līdz 1945. gada decembrim Latvijā arestēti 18 438 cilvēki (1944. gadā – 3001, 1945. gadā – 15437), t. sk. 1413 sievietes.³⁵³ Minētajā periodā Latvijā arestus un izmeklēšanas veica arī LPSR IeTK, dažādas PSRS Aizsardzības tautas komisariāta pretizlūkošanas *SMERŠ* daļas un PSRS IeTK/VDTK operatīvie sektori.³⁵⁴ Līdz ar to ne visus 18 438 cilvēkus represēja LPSR VDTK.

1996. gadā vairāku Latvijas Republikas valsts iestāžu un to struktūrvienību darbības rezultātā tika uzsākta *PSRS okupācijas režīmā politiski represēto personu datu bāzes* veidošana. Līdz 1998. gadam elektroniski tika apkopota informācija no LPSR VDK krimināllietām par 2479 notiesātām un apsūdzētām personām.³⁵⁵ Šobrīd joprojām nepabeigtajā PSRS okupācijas režīma laikā politiski tiesāto personu datu bāzē (turpmāk – politiski tiesāto datu bāze) 2479 ievietotās personas netika atlasītas pēc kādas noteiktas pazīmes. Salīdzinot ar kopējo apsūdzēto skaitu (49 321) Latvijā esošajās LPSR VDK krimināllietās, informācija par 2479 personām neļauj izdarīt nopietnus secinājumus. Jāņem arī vērā, ka ne visas minētās personas represēja LPSR VDTK. Tomēr arī pieejamā informācija no elektroniskās politiski tiesāto datu bāzes raksturo LPSR VDTK darbību 1944. – 1945. gados un parāda, kādas būtu tās iespējas, ja PSRS okupācijas režīma laikā politiski tiesāto personu datu bāze būtu pabeigta. No pieejamajiem elektroniski apstrādātajiem datiem par 2479 apsūdzētajiem secināms, ka 1944. gadā arestēti 95 cilvēki, bet 1945. gadā – 345.

³⁵³ Vīksne, R. "Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940. – 1941. un 1944. – 1945. gadā", 290. – 291. lpp.

³⁵⁴ Riekstiņš, J. "Slepenie Latvijas "tīrītāji"", *Latvijas Avīze*, 2004, 13. sept.

³⁵⁵ Datu bāze atrodas arī SAB TSDC rīcībā, kuru darba laikā izmantojis autors.

1) Arestu intensitāte 1944. gadā pēc *PSRS okupācijas režīmā politiski represēto personu datu bāzes* datiem

Politiski tiesāto datu bāzē ir apkopota informācija tikai par 95 personām, kas arestētas 1944. gadā. Tik niecīga informācija neļauj izdarīt nopietnus secinājumus. 67 no 95 personām arestētas 1944. gada novembrī. Pēc R. Vīksnes aprēķiniem 1944. gada jūlijā arestētas 97 personas, augustā – 734, septembrī – 705, oktobrī – 799, novembrī – 671, decembrī – 625.³⁵⁶

2) Arestu intensitāte 1945. gadā pēc *PSRS okupācijas režīmā politiski represēto personu datu bāzes* datiem

Janvārī – 57, februārī – 50, martā – 20, aprīlī – 12, maijā – 41, jūnijā – 9, jūlijā – 19, augustā – 41, septembrī – 30, oktobrī – 24, novembrī – 40, decembrī – 38.

Salīdzinot autora rīcībā esošo politiski tiesāto datu bāzes informāciju ar R. Vīksnes izdarītajiem aprēķiniem, jāsecina, ka pēc R. Vīksnes sniegtās informācijas 1945. gadā vislielākais arestēto skaits bija tieši janvārī (3177) un februārī (3084)³⁵⁷. Arī politiski tiesāto datu bāzes informācija liecina, ka 1945. gadā visvairāk personu arestēts janvārī un februārī. Jāsecina, ka, neraugoties uz nepilnīgo informāciju, datu bāze, tāpat kā R. Vīksnes pētījums, apstiprina faktu, ka 1945. gadā visplašākie aresti notikuši janvārī un februārī. Tātad bāzes informācija izmantojama arī citu represijas raksturojošu iezīmju noteikšanai. Arestu intensitātes pieaugums 1945. gada janvārī un februārī varētu būt izskaidrojams ar komunistiskā režīma represīvo institūciju, tajā skaitā LPSR VDTK, nostiprināšanos un aktīvāku darbību Latvijā pēc Sarkanās armijas ierašanās Rīgā 1944. gada 13. oktobrī.

³⁵⁶ Vīksne, R. "Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940. – 1941. un 1944. – 1945. gadā", *Latvija Otrajā pasaules karā, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 290. lpp.

³⁵⁷ Turpat.

3) Arestēto vecums pēc PSRS okupācijas režīmā politiski represēto personu datu bāzes datiem

Nepabeigtā politiski tiesāto datu bāze ļauj ieskatīties arī politiski tiesāto personu vecuma kategorijās. Tā sniedz priekšstatu, kuras iedzīvotāju vecuma grupas PSRS un LPSR represīvās iestādes, t. sk. LPSR VDTK, uzskatīja par politiski aktīvākām, līdz ar to bīstamākām.

1944. gadā arestētie pēc dzimšanas gada: no 1881. līdz 1889. gadam dzimušie – 22, no 1900. līdz 1910. gadam dzimušie – 35, no 1911. līdz 1920. gadam dzimušie – 29, no 1921. līdz 1926. gadam dzimušie – 9.

1945. gadā arestētie pēc dzimšanas gada: no 1873. līdz 1880. gadam dzimušie – 6, no 1881. līdz 1885. gadam dzimušie – 9, no 1886. līdz 1890. gadam dzimušie – 20, no 1891. līdz 1895. gadam dzimušie – 22, no 1896. līdz 1900. gadam dzimušie – 34, no 1901. līdz 1905. gadam dzimušie – 53, no 1906. līdz 1910. gadam dzimušie – 44, no 1911. līdz 1915. gadam dzimušie – 49, no 1916. līdz 1920. gadam dzimušie – 39, no 1921. līdz 1925. gadam dzimušie – 45, no 1926. līdz 1929. gadam dzimušie – 24.

No minētās statistikas secināms, ka visvairāk PSRS un LPSR represīvās iestādes, tajā skaitā LPSR VDTK, uzmanību pievēršušas 19 līdz 45 gadus veciem cilvēkiem – personām militārai iesaukšanai atbilstošā vecumā. Cilvēkiem minētajā vecuma posmā bija novērojama arī lielākā sabiedriskā un politiskā aktivitāte. Līdz ar to minētā vecuma cilvēki potenciāli varēja izrādīt visefektīvāko pretestību komunistiskajam režīmam. 1901. – 1905. gadā dzimušie, kā arī pat jaunāka gadagājuma cilvēki nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā Latvijā 1941. – 1945. gadā varēja ieņemt amatus pašpārvaldē, represīvajās struktūrās, dienēt policijas bataljonos. Līdz ar to, komunistiskajam režīmam pārņemot varu 1944. – 1945. gadā, iepriekš minētie iedzīvotāji tika represēti kā “dzimtenes nodevēji”, “vāciešu atbalstītāji” un kā personas, kuras “sadarbojušās ar vācu okupantiem”. Līdz ar nacionālsociālistiskās Vācijas izsludināto totālo mobilizāciju iesaukšanai “Latviešu SS brīvprātīgajā leģionā” tika

pakļauti visi no 1906. līdz 1928. gadam dzimušie vīrieši.³⁵⁸ Latvijā palikušos leģionārus, kuriem pēc Vācijas armijas kapitulācijas 1945. gada 8. maijā izdevās izvairīties no nokļūšanas filtrācijas punktos Latvijā un filtrācijas nometnēs Krievijā, vajāja LPSR VDTK un IeTK. Pēc aizturēšanas viņus varēja tiesāt par pāriešanu nelegālā stāvoklī (pārsvarā ar formulējumu “bruņots nelegālis”).

Jāatzīmē, ka represijas skāra arī nepilngadīgos. Politiski tiesāto datu bāze arī parāda, ka 1945. gadā apsūdzēti vismaz trīs 1928. gadā dzimušie, kuri tad bija apmēram 17 gadus veci, un trīs 1929. gadā dzimušie, kuri tad bija apmēram 16 gadus veci. Vismaz pieci no 1945. gadā notiesātajiem bija sasnieguši 69 līdz 70 gadu vecumu.

4) Notiesātajiem piemērotie KPFSR Kriminālkodeksa panti pēc *PSRS okupācijas režīmā politiski represēto personu datu bāzes* datiem

Politiski tiesāto datu bāzes informācija par KPFSR Kriminālkodeksa pantiem, uz kuru pamata personas notiesāja ar dažāda ilguma ieslodzījuma termiņiem, liecina par represiju raksturu.

1944. gadā notiesātajiem piesprieštie KPFSR Kriminālkodeksa panti un notiesāto skaits: 58.^{1a} – 87, 58.² – 2, 58.³ – 3, 58.⁸ – 1, 58.⁹ – 1, 58.¹⁰ – 2, 58.¹¹ – 2, 58.¹² – 2, 182.¹ – 1.

1945. gadā notiesātajiem piesprieštie KPFSR Kriminālkodeksa panti un notiesāto skaits: 58.¹ – 3, 58.^{1a} – 243, 58.^{1b} – 6, 58.² – 3, 58.³ – 5, 58.⁴ – 53, 58.⁸ – 6, 58.¹⁰ – 7, 58.¹¹ – 5, 58.¹² – 3, 58.¹⁴ – 1, 109 – 1, 137 – 1, 193.¹ – 1.

Jāņem vērā, ka 1994. – 1945. gadā notiesāto vairākumu tiesāja pēc vairākiem KPFSR Kriminālkodeksa pantiem. Arī politiski tiesāto datu bāzē registrētās 1944. gadā apsūdzētās 95 personas un 1945. gadā apsūdzētās 345 personas galvenokārt tiesātas, saskaņā ar vairākiem KPFSR Kriminālkodeksa pantiem. Kā redzams no datu bāzes informācijas, visbiežāk tiesātajiem piemērots 58.^{1a} pants. KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1a} pants noteica, ka personai jāsaņem atbildība par

³⁵⁸ Neiburgs, U. “Latviešu leģiona izveidošana”. *Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires*. Rīga: Daugavas Vanagi, 2005, 14. lpp.

dzimtenes nodevību – kaitēšanu PSRS militārajam spēkam, valsts neatkarībai un teritorijas neaizskaramībai, t. i., par spiegošanu, militāra vai valsts noslēpuma izpaušanu, pāreju ienaidnieka pusē, bēgšanu vai pārlidošanu uz ārzemēm. Sods – no desmit gadiem koncentrācijas nometnē līdz nāvessodam.³⁵⁹ Izmantojot PSRS okupācijas režīma laikā politiski represēto personu datu bāzes datus, secināms, ka LPSR VDTK arestētās personas 1945. gadā ļoti bieži tiesātas pēc KPFSR 58.³ un 58.¹⁰ pantiem. Vēl no politiski tiesāto datu bāzes secināms, ka cilvēki notiesāti arī pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1b} (dzimtenes nodevība, ko izdarījusi militārpersona), 58.² (bruņota darbība grupā), 58.⁴ (palīdzības sniegšana starptautiskajai buržuāzijai), 58.⁸ (terora aktu veikšana), 58.⁹ (transporta ceļu tīša bojāšana), 58.¹¹ (piedalīšanās dzimtenes nozieguma sagatavošanā), 58.¹² (neziņošana par kontrrevolucionāru noziegumu), 58.¹⁴ (kontrrevolucionāra sabotāža)³⁶⁰, 109. (varas ļaunprātīga izmantošana), 137. (tīša slepkavība), 182.¹ (sprāgstvielu izgatavošana, glabāšana), 193.¹ (militārpersonas izdarīts noziegums) pantiem³⁶¹.

LPSR VDTK Izmeklēšanas daļas rīcībā nonākušie upuri – lielākoties 19 līdz 45 gadus veci vīrieši – visbiežāk tika apsūdzēti pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1a} panta par dzimtenes, t. i., PSRS nodevību, kaitējot valsts spēkam un varenībai. Cilvēki minētajā vecumā bija sabiedriski visaktīvākie. Vīrieši šādā vecumā spēja efektīvi darboties militārās vienībās. Pēc politiskās neuzticamības principa iznīcinot vai turot ieslodzījumā daļu minētā vecuma Latvijas iedzīvotāju, okupācijas režīms līdz ar to neitralizēja tos Latvijas iedzīvotājus, kuri potenciāli varēja izrādīt pretošanos (arī bruņotu) režīmam. Tika apsūdzēti tūkstošiem nevainīgu cilvēku, kuri nebija veikuši krimināla rakstura noziegumus.

³⁵⁹ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. *Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 959. lpp.

³⁶⁰ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. *Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 959. – 961. lpp.

³⁶¹ *Уголовный кодекс РСФСР*. Москва: ГИЮЛ, 1950. С. 81, 96, 115, 119.

3.3. LPSR drošības iestāžu veiktās izmeklēšanas metodes

1947. gada 17. jūlijā PSRS valsts drošības ministrs V. Abakumovs ziņoja J. Staļinam par to, kā PSRS izmeklē spiegu, diversantu, teroristu un pretpadomju pagrīdes dalībnieku lietas.³⁶² Drošības iestādes izmantoja praksi, ka aresta laikā arestējamā dzīves vietā piedalījās arī tas operatīvais darbinieks, kurš vadīja upura operatīvo izstrādi pirms aresta, un izmeklēšanas daļas izmeklētājs.³⁶³ Operatīvais darbinieks, saskaņā ar jau iepriekš slepeni veiktu arestētā dzīves vietas izpēti, zināja, kādus “pret valsts iekārtu vērstus” vai “pretpadomju” materiālus var atrast pie arestējamā. Savukārt izmeklētājs aresta procesā piedalījās, lai aresta laikā izņemtu tos materiālus, kuri izmantojami arestētā pretvalstiskās darbības pierādīšanai. Izmeklētājs kopā ar operatīvajiem darbiniekiem ieradās notikuma vietā, ja bija notikuši “terora akti”, “diversijas”, izkaisītas pretpadomju skrejlapas, kā arī nozagti vai pazuduši sevišķi valstiski svarīgi dokumenti. Izmeklētājs un operatīvie darbinieki tad veica notikuma vietas apskati un fotografēšanu, atrodot nozieguma izdarīšanas pēdas un pierādījumus, noskaidroja visus aculieciniekus, kuri jānoprātina, un nekavējoties meklēja vainīgo.³⁶⁴

Izmeklētājiem palīdzēja drošības iestāžu tehniskā daļa. Ja kāda iemesla dēļ nevarēja veikt oficiālo kratīšanu (piemēram, ārvalstu diplomāta, kuram piemita diplomātiskā neaizskaramība, dzīvoklī u.tml.), tad tehniskā daļa nodrošināja slepenu dzīvokļa apskati, izņēma un nofotografēja dokumentus, kuri tika izmantoti arestētā vainas pierādīšanai³⁶⁵. Tāpat tehniskā daļa veica potenciāli arestējamā slepenu fotografēšanu, lai izmeklēšanas gaitā izmeklētajam būtu vieglāk pierādīt spiegošanas faktu vai kontaktēšanos ar pretpadomju elementiem. Operatīvie darbinieki pārbaudīja arestētā cilvēka apģērbu un viņam piederošos priekšmetus, lai tajos atrastu iespējamās informācijas slēptuves. PSRS teritorijā iesūtīto ārvalstu izlūkdienesta izlūku (arī LPSR iesūtīto ārvalstu latviešu izlūku) aresta

³⁶² KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 1. – 10. lp.

³⁶³ Turpat, 2. lp.

³⁶⁴ Turpat, 2. – 3. lp.

³⁶⁵ Turpat, 3. lp.

laikā viņiem atņemtus dokumentus un pierakstus pārbaudīja speciālās VDM laboratorijās, lai atklātu slepenrakstu, nosacītas zīmes un paroles.³⁶⁶

Kad izmeklētājs uzsāka krimināllietas izmeklēšanu, viņa rīcībā bija arī visa drošības iestāžu informācija, kas iegūta potenciāli arestējamās personas operatīvajā izstrādē ar aģentūru un bija sekmējusi arestu.³⁶⁷ Līdz ar to PSRS un LPSR nebija nodalīta cilvēka operatīvā novērošana un viņa lietas izmeklēšana. Tāpēc izmeklētājs slepeni iegūto informāciju varēja izmantot izmeklēšanā pret iepriekš novēroto personu. Lai arī apsūdzību oficiāli nevarēja izvirzīt pamatojoties uz aģentu informāciju, izmeklētājs, falsificējot krimināllietu, aģentūras informāciju varēja ievietot apsūdzētā pratināšanas protokolos un, izmantojot spīdzināšanu, likt parakstīt protokolu vai arī viltot apsūdzētā parakstu. Tika izmantota arī psiholoģiska iespaidošana: apsūdzētajam vai lieciniekam darot zināmu slepeni iegūto informāciju, izmeklētājs radīja ilūziju, ka “drošības orgāni zina visu” un nav vērts informāciju par sevi un pārējiem lietā iesaistītajiem slēpt. Šāda priekšstata radīšanai izmeklētājs varēja izmantot VDM rīcībā esošās ziņas par arestētā intīmo dzīvi, netikumiem un trūkumiem, kurus arestētais slēpa no sabiedrības.³⁶⁸

Pratināšanas laikā izmeklētājs centās panākt pratināmā atzišanos ne tikai attiecībā uz viņu pašu, bet arī mēģinot panākt, lai viņš liecinātu par citu personu nodarījumiem. Tas tika darīts, izmeklēšanas laikā pratinot par visiem apsūdzētā sakariem ar citām aizdomās turētām personām un personām, kurām ir “naidīgi nolūki”. Visticamāk, vadoties pēc iekšējām izmeklēšanas daļas instrukcijām, izmeklētājs sākumā mudināja arestēto vaļsirdīgi stāstīt par “noziegumiem, kas pastrādāti pret padomju varu” un izdot pārējos nozieguma dalībniekus, arestētajam nepaziņojot operatīvā ceļā iegūto informāciju vai citu liecinieku sniegto informāciju. Pēc cietušo atmiņām secināms, ka bieži šajā spēlē pret arestēto vienlaikus tika iesaistīti vairāki “bargie” izmeklētāji, kuri varēja jebkurā laikā arī fiziski

³⁶⁶ KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 4. lp.

³⁶⁷ Turpat, 3. lp.

³⁶⁸ Turpat, 89. f., 18. apr., 12. l., 5. lp.

iespaidot, un “labie” izmeklētāji, kuri mudināja vaļsirdīgi izstāstīt notikušo, piedāvājot pat papirosu vai tēju.

Minētajā sākuma fāzē izmeklētājs centās izpētīt arestētā raksturu un noteikt, kā visvieglāk arestēto salauzt, lai iegūtu vajadzīgo atzišanos.³⁶⁹ Lai panāktu atzišanos, tika izmantoti dažādi paņēmieni. Vienā gadījumā arestētajam labsirdīgas atzišanās gadījumā tika piesolīti labāki režīma apstākļi cietumā³⁷⁰ (Rīgā šajā gadījumā vai nu LPSR VDM izolatorā Stabu ielas ēkā, vai Centrālcietumā, nodrošinot produktu piegādi ar radnieku palīdzību, atļaujot lasīt grāmatas, pagarinot pastaigu laiku u. tml.), citā gadījumā uz arestēto tika izdarīts spiediens, biedējot ar visstingrāko atbildību par noziegumiem savas vainas neatzišanas gadījumā.

Vēl tika izmantots pārliecināšanas paņēmiens, izmantojot arestētā reliģisko pārliecību (īpaši, ja arestētais bija garīdznieks), atgādinot par ģimeni vai mīloto cilvēku.

Atklātās arestētā rakstura īpašības – patmīlība, godkārbība, kā arī sajūta, ka viņš ir nenovērtēts – tika izmantotas izmeklēšanas interesēs. Savās interesēs izmantojot minētās arestētā īpašības, drošības iestādes varēja ne tikai no arestētā iegūt informāciju par citām lietā iesaistītajām personām, bet arī arestēto personu izmantot par VDM informatoru ieslodzījuma vietās un, atbrīvojot no aresta, iesaistīt citu VDM interesējošo cilvēku izstrādē.

Ja arestētais pēc iepriekš minēto metožu pielietojuma vēl nesniedza vajadzīgo informāciju, tad izmeklētājs arestētā iespaidošanai izmantoja drošības iestāžu rīcībā esošu kompromitējošu informāciju par arestēto, kas varēja nebūt saistīta ar izmeklējamu lietu.

Izmeklēšanas gaitā pierādījumus par arestētā vainu izmeklētājs arestētajam uzrādīja pakāpeniski, lai arestētais nevarētu nojaust, cik daudz drošības iestādēm par viņu ir zināms.³⁷¹ Izmeklētājs arestētajam pierādījumus atklāja tad, kad arestētais bija psiholoģiski visvairāk novājināts.³⁷² Kā stāstīja bijušais Latvijas Nacionālo partizānu

³⁶⁹ Turpat, 4. lp.

³⁷⁰ KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 4. – 5. lp.

³⁷¹ Turpat, 5. lp.

³⁷² Turpat, 89. f., 18. apr., 12. l., 5. – 6. lp.

apvienības komandieris Kārlis Rusovs, tad LPSR VDM izmeklēšana viņu salauzusi nevis fiziski iespaidojot, bet gan turot miega badā un pratinot. Turklāt izmeklētājs bija izmantojis informāciju, kuru no partizāniem uzzinājis apvienībā iefiltrētais VDM darbinieks. Citu nacionālo partizānu Eduardu Auzu – A. Krišjāna grupas dalībnieku – izmeklētāji pratinājuši tūlīt pēc sašautās kājas amputācijas, turklāt E. Auzu arī ticis spārdīts kājām.³⁷³

Kā pierādījumus LPSR drošības iestādes visbiežāk izmantoja: citu arestēto un liecinieku liecības, pie arestētā kratīšanas laikā izņemtos materiālus (sarakste, pieraksti, grāmatas, fotogrāfijas u.c. lietiskie pierādījumi), ekspertu slēdzienus no aģentūras, ārējās (slepenās) novērošanas, ar operatīvās tehnikas palīdzību iegūto informāciju.³⁷⁴

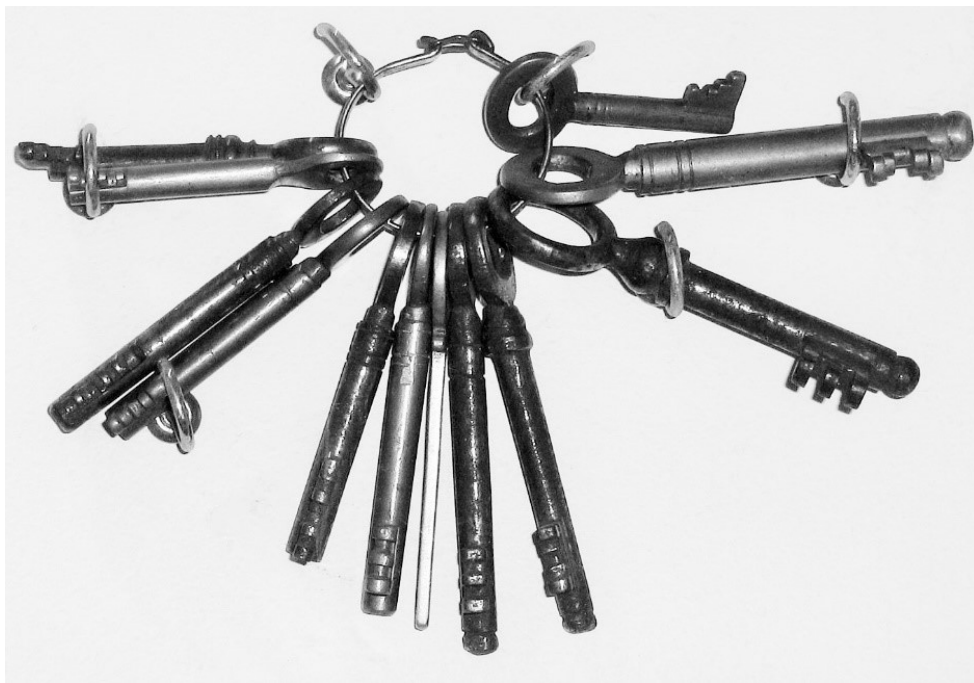
Gadījumos, kad arestētais pilnībā noliedza savu vainu, izmeklētājs pielietoja liecinieku konfrontēšanu: arestēto konfrontēja ar citu arestēto liecinieku, kas vai nu labprātīgi, vai drošības iestāžu piespiests pauda citādu viedokli nekā jau minētais arestētais. Bieži vien konfrontēšanas laikā lieciniekiem uzdeva tikai vienu jautājumu, par kuru abām pusēm sākotnēji bija atšķirīgi viedokļi, tādējādi konfrontēšanas laikā vai arī pēc tās iegūstot viena arestētā atzišanos. LPSR drošības iestāžu krimināllietās³⁷⁵ bieži konstatējami gadījumi, kad arestētais konfrontēšanas laikā spītīgi turējās pie savas taisnības. Ja izmeklētājs nevarēja panākt arestētā atzišanos pratināšanas laikā, tad ieslodzījumā drošības iestāžu izolatorā viņam radīja skarbākus apstākļus: samazināja miegam atvēlēto laiku, samazināja pārtikas normu, ievietoja vieninieka kamerā, neatļāva pastaigāties pagalmā, aizliedza saņemt produktu sūtījumus, lasīt grāmatas. Stingrākais no režīma pasliktinājumiem bija ievietošana speciālā ieslodzījuma kamerā – karcerī (līdz 20 diennaktīm). Šaurajā karcerī bija tikai pie grīdas pieskrūvēta lāviņa gulēšanai un taburete. Gulēt atļāva 6 stundas diennaktī vai pat mazāk. Diennakts uztura norma bija 300 grammi maizes un ūdens, bet reizi trijās dienās – sliktas kvalitātes siltais

³⁷³ J. Podnieka studijas dokumentālās filmas *Nesalauztie* materiāli. Autora intervijas ar K. Rusovu un E. Auzu.

³⁷⁴ KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 6. lp.

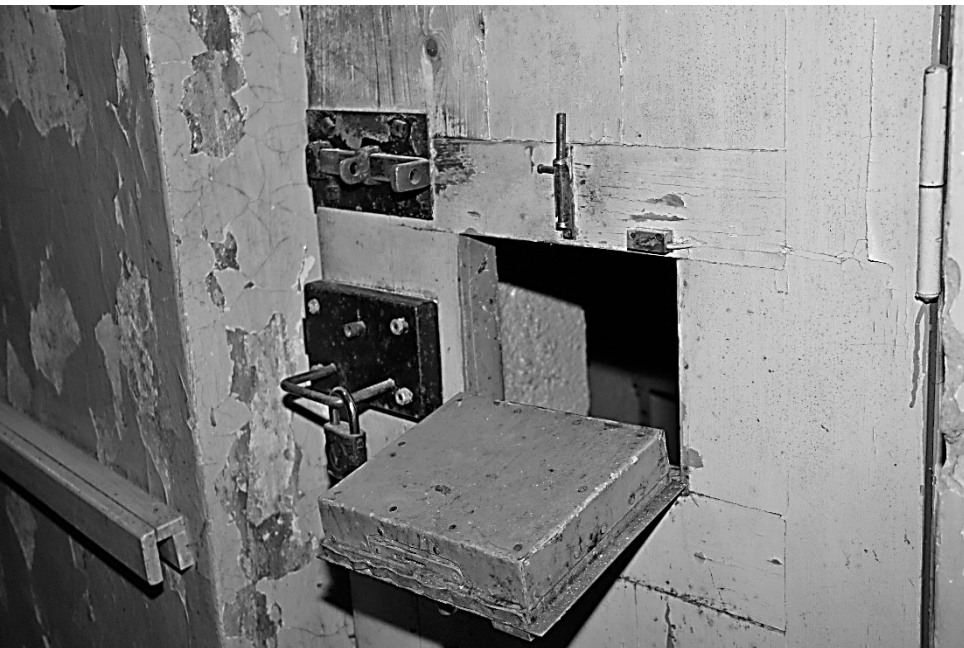
³⁷⁵ LVA, 1986. fonds.

ēdiens.³⁷⁶ Šādus apstākļus LPSR drošības iestāžu Cietuma daļa radīja pēc izmeklēšanas daļas pieprasījuma.

Kameru atslēgas, ko izmantoja LPSR IeTK un VDTK Iekšējā cietumā, LPSR IeTK/VDTK galvenās ēkas jeb *Stūra mājas* Brīvības ielā 61, Rīgā pagrabā 1941. gadā. Latvijas Okupācijas muzeja krājums.

³⁷⁶ KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 6. – 7. lp.

LPSR VDTK/VDM/VDK leikšējā cietuma kameras durvis. Latvijas Okupācijas muzeja foto.

Ja nelīdzēja visas iepriekš aprakstītās arestētā salaušanas metodes, tad PSRS un LPSR drošības iestādes ķērās pie radikālākā līdzekļa – fiziskas spīdzināšanas. Tā notika saskaņā ar 1939. gada 10. janvāra VK(b)P CK norādījumu par izmeklēšanā atmaskoto spiegu, diversantu, teroristu un citu aktīvu padomju tautas ienaidnieku, kuri atsakās izdot savus līdzdalībniekus un nedod liecības par savu noziedzīgo darbību, fizisko iespaidošanu.³⁷⁷

Teorētiski šādai fiziskai iespaidošanai vajadzēja LPSR drošības ministra sankciju, tomēr praksē ieslodzīto sišana notika bez kādas ministra sankcijas.

Tipisks piemērs ir Veronikas Valtmanes nāve 1952. gada 3. septembrī LPSR VDM Ventspils daļas telpās. V. Valtmane tika tur nogādāta 1952. gada 30. augustā un pratināta par saistību ar

³⁷⁷ Turpat, 7. lp.

nacionālajiem partizāniem Ventspils rajonā. Pret V. Valtmani tika izmantotas dažādas spīdzināšanas metodes. Pratināšanā tika mēģināts panākt drošības iestāžu darbiniekiem vēlamās liecības. Ne aizturēšanas, ne pratināšanas protokoli sastādīti netika.

Naktī uz 1952. gada 3. septembri pēc kārtējās pratināšanas Veronika Valtmane bez uzraudzības atradās atsevišķā telpā ēkas otrajā stāvā, kur tika atrasta pakārusies savu kurpju auklās uz durvju eņģes. Lai noslēptu šo noziegumu, LPSR VDM Ventspils nodaļas darbinieki sastādīja fiktīvu aktu par to, ka mežā atrasts nezināmas pakārušās sievietes līķis. Kā neatpazīta persona V. Valtmane tika ievietota Ventspils morgā un apbedīta Ventspils kapsētā.

Morgā veiktajā tiesu medicīniskajā ekspertīzē tika uzrādīts, ka nāve iestājusies no nosmakšanas (asfiksijas), respektīvi, ka sieviete pakārusies (vai pakārta) un uz ķermeņa atrastie miesas bojājumi izcēlušies nejauši – nāves agonijā atsitoties pret koka stumbru, kad viņa mēģinājusi atbrīvoties no valga. Pēc V. Valtmanes vīra un māsas sūdzībām LPSR VDM Kadru daļas Sevišķā inspekcija ierosināja krimināllietu, kuras izmeklēšanas gaitā tika pierādīts, ka Veronika Valtmane VDM Ventspils daļā tika aizturēta nelikumīgi, bez tā laika likumā paredzēto dokumentu noformēšanas. Tika arī pierādīts, ka pratināšanas laikā pielietotas spīdzināšanas metodes – fiziska ietekmēšana (piekaušana), ilgstoša turēšana bez ēdiena u. tml.

Krimināllietas izmeklēšanas gaitā tika nozīmēta atkārtota tiesu medicīniskā ekspertīze, kuras slēdzienā norādīts, ka V. Valtmanei konstatētie miesas bojājumi (brūces žokļu, deniņu un pakauša apvidū) nevarēja rasties nejaušu kustību rezultātā, bet gan radīti, izmantojot cietu un trulu priekšmetu (respektīvi, viņu piekaujot), turklāt vēl viņas dzīves laikā. To ņemot vērā, krimināllietā secināts, ka V. Valtmane izdarījusi pašnāvību pakaroties, neizturot spīdzināšanu pratināšanas laikā.

1953. gada 13. maijā Baltijas robežsardzes apgabala kara tribunālā par pieļauto vardarbību pret V. Valtmani un arī pret viņas vīru E. Valtmani (viņu VDM Ventspils daļa arī aizturēja 1952. gada 30. augustā) tika notiesāts LPSR VDM Ventspils daļas priekšnieks A. Fjodorovs un šīs daļas operatīvi pilnvarotais K. Bugrovs. A. Fjodorovu,

Saskaņā ar 1953. gada 27. marta amnestiju no soda atbrīvoja. K. Bugrovs tika notiesāts uz 5 gadiem ieslodzījumā.

Krimināllietas iepriekšējā izmeklēšanā tika konstatēts, ka V. Valtmanes spīdzināšanā piedalījās arī toreizējie LPSR VDM Ventspils daļas darbinieki J. Dzintars, Viktors Toropigins un Arvīds Romanovskis. Viņus pie atbildības nesauca, vienīgi J. Dzintars un V. Toropigins tika aizturēti uz 20 diennaktīm.³⁷⁸

Lai izmeklēšanas gaitā pārbaudītu arestētā atklātumu, ieslodzījuma kamerā viņam līdzās ievietoja VDM agentu. Tādiem nolūkiem LPSR VDM izmantoja īpašu agentu kategoriju – kameras agentus (*агент внутрикамерник* – krievu val.). Agenta uzdevums bija no aizdomās turētā arestētā izzināt, vai viņš izmeklētājam stāsta patiesību, kā arī uzzināt informāciju, kuru viņš izmeklētājam neuzticēja, un citus lietā iesaistītos, par kuriem izmeklētājam nebija ziņu. Lai pārbaudītu kameras agenta sarunas ar arestēto vai arestētā sarunas ar citiem arestētajiem, izmantojot VDM tehniskās daļas palīdzību, drošības iestādes varēja veikt kameras slepenu noklausīšanos. Par kameras agentiem tika izmantoti drošības iestāžu savervētie un instruētie arestētie, kuri bija vaļsirdīgi atzinušies nodarītajā, vai ar VDM iejaukšanos tiesvedībā uz neilgu laiku notiesātie cilvēki. Pirms uzdevuma uzticēšanas kameras agentu uzticamību pārbaudīja ar citu kameras agentu un operatīvās tehnikas palīdzību (noklausoties). Īpaši svarīgos gadījumos kā kameras agents darbojās drošības iestāžu darbinieks. Ja bija nepieciešams iegūt arestētā uzticēšanos, kā kameras agentu varēja izmantot arī kādu brīvībā esošu agentu³⁷⁹.

Arestētajam piemeklēja atbilstoša intelekta un ievirzes kameras agentu. Tā, piemēram, ASV lidotāja Pauersa, kurš veica nelegālus izlūklidojumus Padomju Savienībā, izstrādei Vladimiras cietumā Krievijā, visticamāk, izmantoja latvieti – bijušo Apvienotās Karalistes izlūkdienesta (*SIS* jeb *Secret Intelligence Service*) izlūku. Cita

³⁷⁸ Latvijas Republikas Krimināllietas Nr. 38205089 (Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļas rīcībā), uzraudzības lieta, 1. sēj., 40. – 41. lp.

³⁷⁹ KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 7 – 8. lp.

Vladimiras cietumā ieslodzītā N. Brūvera atmiņas³⁸⁰ liecina, ka šis latvietis tika turēts vienā kamerā ar Pauersu. Savukārt LPSR VDK aģentūras kartotēkā minētais latvietis atrodams kā LPSR drošības iestāžu aģents, kurš tika savervēts jau pirms atrašanās Vladimiras cietuma kamerā kopā ar Pauersu.

Izmeklējot “spiegu” lietas, izmeklēšanas uzdevums bija ne tikai iegūt pietiekami daudz informācijas arestētā apsūdzēšanai un notiesāšanai, bet arī atklāt visu arestētajam zināmo ārvalstu aģentūru, kura tika vērsta pret PSRS. Tā, jau Latvijā aizturot ASV izlūku – latvieti L. Brombergu, LPSR VDM ieguva informāciju par ASV aģentu – igauņu – desantēšanu Igaunijas PSR. To nodeva Igaunijas PSR VDM operatīvai izmantošanai. Tāpat izmeklēšanas laikā bija jānoskaidro, kā aģenti ieradās un ieradīsies PSRS teritorijā, kā nokļūs viņus interesējošajos objektos, kādus uzdevumus aģenti saņēma un kā tie jāizpilda, jāuzzina ārvalstu izlūkdienestu metodes un līdzekļi, ar kuru palīdzību bija iespējama spiegošana.

Minētā informācija bija ne tik daudz vajadzīga apsūdzētā notiesāšanai, bet gan PSRS un LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanai, kura informāciju varēja izmantot savām vajadzībām.

“Teroristu” un “diversantu” lietās izmeklētājam bija sīki jāizzina nodarījuma iedvesmotāji un līdzzinātāji, nozieguma veikšanas paņēmieni un metodes. Izmeklētājam bija arī jāuzzina, kas “terora” veicējam bija iedevis partijas, valdības vai padomju darbinieku, pret kuriem bija vērsts “terora akts”, adreses, māju plānus un pārvietošanās maršrutus (ši informācija tika nodota LPSR drošības iestāžu daļai, kas nodrošināja uzbrukumu novēršanu augsta līmeņa režīma funkcionāriem), pilsētu un apdzīvoto vietu plānus, militāro objektu un rūpniecības uzņēmumu shēmas diversiju veikšanai. Tāpat izmeklētājam bija jāzina, kas diversantam bija iedevis ieročus, sprāgstvielas u.c.³⁸¹

Naidīgo organizāciju un grupu lietā izmeklētājs vispirms noskaidroja, kāda politiska ievirze ir minētajām grupām, un to

³⁸⁰ J. Podnieka studijas dokumentālās filmas *Nesalauztie* materiāli. Autora intervija ar N. Brūveri.

³⁸¹ KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 8. lp.

iespējamo saistību ar ārvalstu izlūkdienestiem vai emigrantu organizācijām ārvalstīs. Minētā informācija tika nodota LPSR drošības iestāžu daļai, kas izstrādāja pretpadomju organizāciju darbību, un arī pretizlūkošanas daļai, kurai bija aģentūra ārvalstīs. Grupu lietās izmeklētājam bija arī jānoskaidro, kā tika pavadīta komunistiskajam režīmam naidīgā literatūra, kur glabājas ieroči, sprāgstvielas, kur nozīmētas satikšanās vietas un kādas ir paroles.³⁸²

Izmeklēšanas laikā izmeklētāja pienākums bija pārbaudīt arestētā pagātni. Tika pārbaudīts kratīšanas laikā arestētajam izņemto personas dokumentu autentiskums, kā arī viņa biogrāfija. Biogrāfiju pārbaudīja, nosūtot pieprasījumus un saņemot atbildes no visām iepriekšējām dzīves un darba vietām. Tajās vietās, kur dzīvoja arestētā radnieki un paziņas, vietējās drošības iestāžu daļas pārliecinājās par personības atbilstību dokumentiem, uzrādot cilvēkiem arestētā fotoattēlus. Ziņas pēc tam nonāca izmeklētāja rīcībā. Arestētā atpazīšanai izmantoja arī citus arestētos un lieciniekus. Ļoti daudzās LPSR VDK krimināllietās atrodams arestētā atpazīšanas protokols, kur lieciniekiem vai citiem arestētajiem trīs dažādu cilvēku fotogrāfijās bija jāatpazīst viens konkrēts arestētais.³⁸³

Izmeklētājs izmeklēšanas procesa gaitā salīdzināja arestētā liecības ar aģentūras iegūto informāciju, lietā ievietotajiem dokumentiem, citu arestēto un liecinieku liecībām, ekspertīžu slēdzieniem, kā arī ar drošības iestāžu palīdzību nodeva meklēšanai un operatīvajai izstrādei tās personas, kuras arestētais nosauca pratināšanas laikā. Ja arestētais savās liecībās minēja drošības iestāžu aģentus, saglabājušies protokoli krimināllietās liecina, ka izmeklētājs šādas liecības pat fiksējis un tās iešūtas lietā, bet par aģentiem, tāpat kā par citām lietā vēl nenoskaidrotām personām, izmeklētājs pieņēma lēmumu šo personu lietas izmeklēt atsevišķā lietvedībā.

Krimināllietas par drošības iestāžu aģentiem ierosināja tad, ja aģents bija slēpis kādus faktus par savu darbību pirms savervēšanas vai arī maldināja drošības iestādes savervēšanas laikā, nepildīja to dotos uzdevumus. Citos gadījumos par aģentu darbību krimināllietas

³⁸² Turpat, 8. – 9. lp.

³⁸³ LVA, 1986. fonds

neierosināja. Izmeklētājam bija tiesības nodot arestētā liecības drošības iestāžu operatīvajām daļām, lai tās liecības pārbauda ar aģentu palīdzību.³⁸⁴

Totalitārās sistēmas apstākļos izmeklēšana nevadījās pēc nevainīguma prezumpcijas principa. Drošības iestādēm, pašām vācot informāciju par arestēto un veicot izmeklēšanu arestētā lietā, pavērās iespējas krimināllietu virzīt sev vēlamā gultnē. 1947. gada 17. jūlijā V. Abakumovs ziņoja J. Staļinam, ka izmeklētāji iepriekš minētajā praksē daudz ko izkropļoja (domājams, ka ar to V. Abakumovs norādīja uz spīdzināšanu prioritāti izmeklēšanā un lietu falsificēšanu), savukārt jaunie izmeklētāji vairākas no izmeklēšanas iespējām neizmantojot.³⁸⁵

Viepadsmīt Latvijas cietumos 1945. gada 29. oktobrī bija ieslodzīti 5416 cilvēki, lai gan cietumi bija paredzēti ne vairāk kā 4330 cilvēkiem. Izmeklēšanas iestādes – LPSR VDTK, LPSR IeTK, prokuratūra, milicija un *SMERŠ* – vilcināja izmeklēšanu. Daudzi ieslodzītie arestā tika turēti pat 5 līdz 6 mēnešus, daži pat gadu, līdz ar to rupji pārkāpjot normatīvus par aizturēšanas termiņiem. Liepājas cietumā 1945. gada oktobrī jau pēc notiesāšanas atradās 92 cilvēki, lai gan viņi bija jānosūta uz ieslodzījuma nometnēm. Cietumos bija antisanitāri apstākļi, nebija gandrīz nekādas medicīniskās aprūpes. 1945. gada 9 mēnešos (līdz oktobrim) LPSR cietumos necilvēcīgo apstākļu un spīdzināšanas dēļ nomira 98 cilvēki.³⁸⁶ 1944. – 1945. gadā Rīgas Centrālcietumā vien mira 62 ieslodzītie (neskaitot ar nāvi notiesātos, par kuriem informācija nav pieejama).

Salīdzinājumam: no 1944. līdz 1953. gadam Centrālcietumā mira 170 ieslodzītie, tātad 1944. – 1945. gadā mira nepilna viena trešdaļa no J. Staļina valdīšanas gados minētajā cietumā ieslodzītajiem³⁸⁷.

³⁸⁴ KVJLVA, 89. f., 18. apr., 12. l., 9. – 10. lp.

³⁸⁵ Turpat, 10. lp.

³⁸⁶ *Okupācijas varu politika Latvijā. 1939 – 1991: Dokumentu krāj.* Latvijas Valsts arhīvs. Rīga: Nordik, 1999, 266 – 269. lpp.

³⁸⁷ IeM ICA, Centrālcietumā mirušo personu lietu fonds.

Ieslodzīto spīdzināšana tika ierobežota tikai pēc J. Staļina nāves, kad 1953. gada 4. aprīlī PSRS iekšlietu ministrs L. Berija izdeva pavēli par spīdzināšanas pārtraukšanu³⁸⁸.

³⁸⁸ “Приказ министра внутренних дел СССР Л. П. Берии “О запрещении применения к арестованным каких – либо мер принуждения и физического воздействия”, “Введение”, *Лаврентий Берия 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы*. Россия. XX век. Документы, сост. В. Наумов., Ю. Сигачев. Москва: Международный фонд Демократия, 1999, С. 28 – 29.

4. LPSR drošības iestāžu cīņa ar bruņoto pretošanās kustību

4.1. LPSR drošības iestāžu darbības uzsākšana pret nacionālo bruņoto pretošanās kustību

Kurzemes nacionālie partizāni 1946. gada rudenī pie Usmas ezera. LPSR VDTK/VDM/VDK aģenta Mārgera Vītoliņa foto. Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra foto.

Cīņai ar pretošanās kustību, īpaši ar bruņoto pretošanos, Latvijā visā pētījumā analizētajā laika posmā bija pievērsta pastiprināta uzmanība. Līdz ar Latvijas reokupāciju 1944. gadā atsākās pretošanās komunistiskajam režīmam. Bruņota pretošanās komunistiskajiem

okupantiem 1944. gadā aizsākās jau vismaz no 30. jūlija, kad bruņotās pretošanās kustības dalībnieki apšaudīja PSRS IeTK Baltijas apgabala 130. robežsargu pulka meklēšanas grupu.³⁸⁹ No 1944. gada līdz 1953. gadam Latvijā bija 20 193 nacionālie partizāni un bruņoti nelegāļi. No viņiem vairāk nekā 10 000 grupās apvienojušies partizāni bruņoti cīnījās pret režīmu. Par bruņotās pretošanās kustības mērķi – atjaunot neatkarīgu Latvijas Republiku – liecina pretošanās kustības dokumenti. Nacionālo partizānu likvidācija bija sarežģīta un no drošības iestādēm prasīja konspiratīvu operatīvo darbu ar aģentūru. Partizānu izstrādei bija nepieciešami ne tikai aģenti, kuri bija domāti vienīgi partizānu izstrādei, bet arī citu drošības iestāžu aģentu un to iegūtās informācijas kompleksa izmantošana. Līdz ar to cīņai pret bruņoto pretošanos LPSR VDM 1947. gada martā izveidoja jaunu – 2N daļu. 2N daļa pārņēma LPSR IeM Bandītisma apkarošanas daļas (BAD) funkcijas. Latvijā no 1944. gada jūlija operatīvo un militāro darbību pret nacionālajiem partizāniem izvērta LPSR IeTK BAD, krieviski *омдел борьбы с бандитизмом (ОББ)*. Vienlaicīgi ar LPSR IeTK BAD operatīvo darbību nacionālās pretošanās, t. sk. bruņotās pretošanās dalībnieku vidē izvērta arī LPSR VDTK. Cīņa ar nacionālās pretošanās kustību, īpaši nacionālajiem partizāniem bija viena no LPSR VDTK darbības funkcijām 1944. – 1945. gadā, kas dublējās ar LPSR IeTK veikto darbību šajā jomā. Latvijā no 1944. gada jūlija pret nacionālajiem partizāniem cīnījās arī PSRS IeTK Iekšējā karaspēka pulki, LPSR IeTK Iznīcinātāju bataljoni. To darbību koordinēja LPSR IeTK BAD. Gan IeTK, gan VDTK šajos jautājumos saņēma uzdevumus un norādījumus no LK(b)P. 1946. gadā tika veikta bijušo tautas komisariātu reorganizācija. IeTK BAD iekļāva LPSR Iekšlietu ministrijas struktūrā. Līdz ar LPSR VDM pievienošanu LPSR Iekšlietu ministrijai 1953. gada 13. aprīlī cīņa ar bruņoto pretošanos nonāca pēdējās kompetencē. LPSR drošības uzturēšanas funkcijas atņemot Iekšlietu ministrijai un 1954. gada 10. aprīlī izveidojot LPSR VDK, pēdējā līdz pat 1956. gada oktobra beigām nodarbojās ar bruņotās pretošanās apspiešanu. LPSR IeTK vērtējumā neveiksmīgas bija tās 1944. – 1945. gada pirmās puses militārās operācijas, kuras veiktas bez nacionālo partizānu iepriekšējas

³⁸⁹ LVA, PA-101. f., 6. apr., 21. l., 21. lp.

operatīvās izstrādes (informācijas iegūšanas maskētā veidā) un aģentūras izmantošanas partizānu grupās.

LPSR leTK Limbažu apriņķa Izņacinātāju bataljona Vidrižu pagasta kaujinieki. Latvijas Okupācijas muzeja krājums.

1945. gada 20. aprīlī LPSR iekšlietu tautas komisāra vietnieks A. Sieks, LPSRS valsts drošības tautas komisāra vietnieks Jānis Vēvers un leTK Iekšējā karaspēka 5. divīzijas komandieris A. Ļeontjevs kopējā pavēlē norādīja, ka militārās kaujas operācijas cīņā pret partizāniem ir mazefektīvas, bet vairākas pat bez rezultāta. Karaspēks koncentrēts lielos garnizonos, bet spēj kontrolēt tikai nelielu teritoriju. Reaģējot uz partizānu uzbrukumiem, tas ierodas ar nokavēšanos, jo atrodas pārāk tālu no notikuma vietas. Operatīvie darbinieki nepietiekami strādā ar aģentūru un karaspēkam izvirza nekonkrētus uzdevumus.³⁹⁰ No teiktā izrietēja pavēles: 1. Visiem leTK un VDTK apriņķu priekšniekiem kopā ar karaspēka daļu komandieriem, izmantojot iegūtos aģentūras un izmeklēšanas materiālus, izstrādāt konkrētus plānus un izvērst

³⁹⁰ leM ICA, 1. f., 3. apr., 2. l., 7. lp.

enerģisku cīņu pret nacionālajiem partizāniem. 2. Karaspēku daļu un apakšvienību komandieriem sadarbībā ar operatīvā darba priekšniekiem sistemātiski analizēt situāciju, partizānu taktiku, darbības metodes un, veicot militāras operācijas, rūpīgi instruēt izpildītājus.³⁹¹

Vēl 1945. gada septembrī PSRS valsts drošības komisāra vietnieks konstatēja, ka LPSR leTK un VDTK darbojušies neveiksmīgi, jo viņi sistemātiska operatīvā darba vietā cerot, ka vienīgi ar militārajām operācijām var likvidēt “bandītismu”³⁹². LPSR leTK savas kļūdas nepilnīgajā operatīvajā darbā ar aģentūru ņēma vērā un 1945. gada nogalē secināja, ka, lai sasniegtu efektivitāti bruņoto pretpadomju grupu likvidēšanā, kaujas operācijas nepieciešams savienot ar iepriekšēju operatīvo darbu, plaši izmantojot aģentūru.

Lai salauztu bruņoto pretošanos režīmam, PSRS un LPSR drošības iestāžu vadība – PSRS valsts drošības tautas komisāra vietnieks Bogdans Kobulovs, LPSR valsts drošības tautas komisārs A. Noviks un LPSR iekšlietu tautas komisārs A. Eglītis – 1945. gada 1. septembrī izdeva pavēli Nr. 00113/0016 *Pasākumi, lai aktivizētu cīņu ar pretpadomju nacionālistisko pagrīdi un tās bruņotajām bandām*, kurā secināja, ka nav izpildīta PSRS leTK/VDTK 1945. gada 22. marta pavēle par nacionālistiskās pagrīdes un tās bruņoto bandu likvidēšanu. Ar minēto 1945. gada 1. septembra pavēli Kurzemē un Latgalē – novados ar tobrīd visaktīvāko nacionālo partizānu darbību – cīņai pret partizāniem izveidoja operatīvos sektorus. Par Kurzemes Operatīvā sektora priekšnieku tika iecelts LPSR valsts drošības komisāra vietnieks Aleksejs Salomatovs, par sektora priekšnieka vietnieku militāros jautājumos – pulkvedis Maiboroda. A. Salomatovam un LPSR iekšlietu tautas komisāra vietniekam Albertam Siekam, kurš bija arī Latgales operatīvā sektora priekšnieks, uzdeva apvienot LPSR leTK un VDTK apriņķu daļu darbību, lai visīsākā laikā likvidētu nacionālos partizānus un “pretpadomju pagrīdi”. Operatīvo sektoru rīcībā nodeva 40 LPSR leTK un VDTK centrālā aparāta operatīvos darbiniekus, tos izmantojot leTK un VDTK apriņķu

³⁹¹ Turpat, 8. lp.

³⁹² Turpat, 40. lp.

daļu vadībai cīņai pret nacionālajiem partizāniem. Ar šo pavēli visiem leTK/VDTK daļu priekšniekiem tika uzdots: pirmkārt, nekavējoties izveidot aģentūru, kura varētu piekļūt lielo partizānu formējumu dalībniekiem un iefiltrēties pretpadomju pagrīdē, šos aģentus pavēlēja izmantot pretpadomju organizāciju likvidēšanai un partizānu grupu pakļaušanai leTK/VDTK operatīvo grupu triecienam; otrkārt, pastiprināt operatīvo darbu, iefiltrējot aģentūru intelīgences un garīdzniecības vidē. Tas pēc komisāru domām nepieciešams, jo pretpadomju elementi šajā vidē vadot un iedvesmojot nacionālos partizānus (acīmredzot dažu katoļu garīdznieku darbošanās partizānu centrālajās organizācijās Latgalē tika vispārināta un attiecināta uz visu Latviju), treškārt, par aģentiem vervēt arī sievietes, ņemot vērā, ka nacionālie partizāni un pretpadomju pagrīde sievietes bieži izmanto par sakarniecēm, satikšanās vietu nodrošinātājām dzīvokļos un tamlīdzīgi, ceturtkārt, iefiltrēšanai partizānu grupās sagatavot maršruta aģentus, katrā atsevišķā gadījumā rūpīgi izstrādājot atbilstošas legendas, lai novērstu izgāšanos u.c.³⁹³

Jāuzsver, ka lielāki panākumi cīņā pret nacionālajiem partizāniem bija iekšlietu tautas komisāra vietnieka vadītajā Latgales, nevis Kurzemes operatīvajā sektorā. 1945. gada novembrī leTK operācijas laikā gāja bojā viens no Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības vadītājiem (LTS(p)A) Juris Rudzāts³⁹⁴, decembrī LTS(p)A Ilūkstes pulka komandieris Staņislavs Urbāns legalizēja vairāk nekā 90 no 200 pulka partizāniem³⁹⁵, bet 1946. gada 9. februārī, kad LPSR leTK operatīvā grupa uzbruka LTS(p)A vadības sapulcei, tika arestēts viens no organizācijas vadītājiem Jānis Zelčāns.³⁹⁶ Kurzemē centralizētās nacionālo partizānu organizācijas iekšlietu un drošības iestādēm izdevās likvidēt tikai 1946. gada oktobrī.³⁹⁷

³⁹³ leM ICA. 1. f., 3. apr., 2. l., 40. – 41. lp.

³⁹⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 28806. l, 1. sēj., 1. lp.

³⁹⁵ Blūzma, G. "Nacionālo partizānu karš Sēlijā". *Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā*. Rīga: SolVita, 1997, 283. lpp.

³⁹⁶ LVA, 1986. f, 1. apr., 28785. l., 1. sēj., 150. lp.

³⁹⁷ Jansons, R., Zālīte, I. "LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā represīvie uzdevumi". *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940. – 1956. gadā*. Latvijas

No 1944. gada iekšlietu resora izmantotā militārā darbība pret bruņoto pretošanos bija samērā neefektīva. Kopumā karaspēks un iznīcinātāji nogalināja vairāk nacionālos partizānus un bruņotos nelegāļus, nekā to spēja veikt LPSR represīvo iestāžu aģenti. Tomēr ar karaspēka un iznīcinātāju palīdzību Latvijā nevarēja likvidēt centralizētās partizānu organizācijas, kuras pastāvēja 1944. – 1946. gados, atsevišķas spēcīgākās partizānu grupas. Karaspēks un iznīcinātāju bataljoni kā militāras regulāras vienības bez operatīvās darbības ceļā iegūtās informācijas nespēja noteikt partizānu grupu atrašanās vietas, nespēja piekļūt atsevišķiem partizāniem un veikt partizānu fizisku iznīcināšanu vai apcietināšanu.

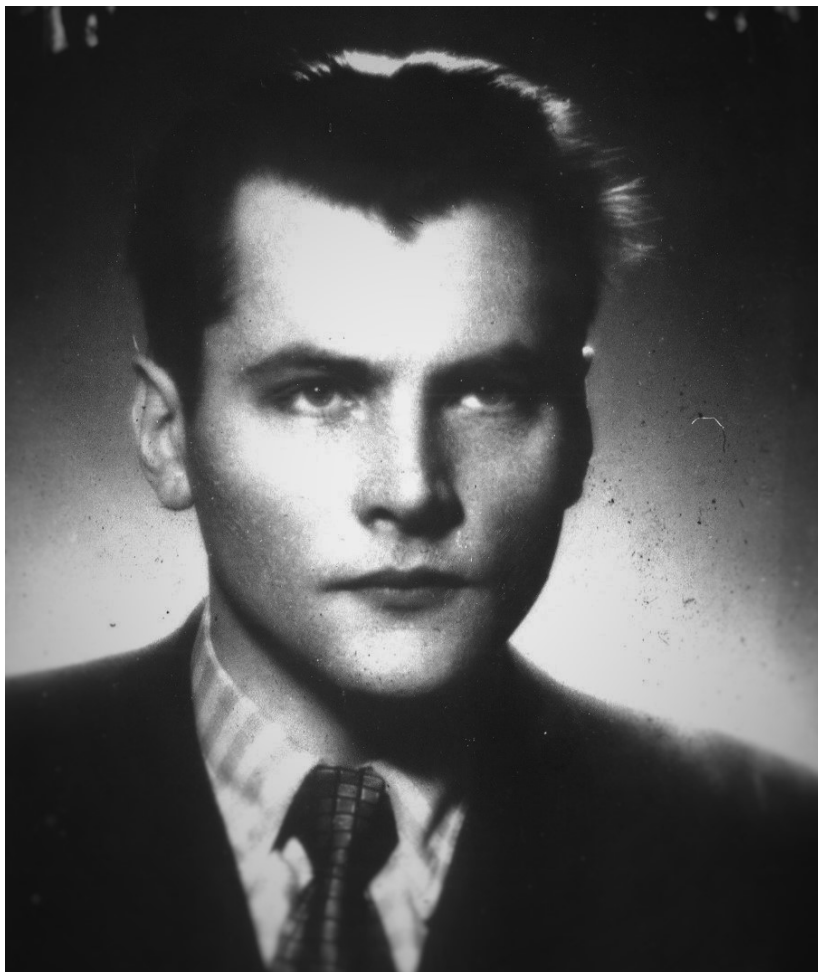
1944. – 1946. gados kļuva skaidrs, ka nacionālo partizānu grupas vissekmīgāk varēja likvidēt, izmantojot slepenas operatīvās darbības metodes. Jebkura operatīvā darbība nav iespējama bez aģentūras (t. i., drošības orgānu savervētu aģentu) izmantošanas.

Minēto iemeslu dēļ no 1947. gada marta galveno lomu bruņotās pretošanās apkarošanā piešķīra nevis iekšlietu, bet ar operatīvās darbības pieredzi bagātākajai un konspirētākajai LPSR VDM. 1944. – 1946. gadā, izmantojot partizānu grupās iesūtītos aģentus, LPSR IeTK guva informatīvu pieredzi, kura kalpoja partizānu grupu iznīcināšanai. Šo pieredzi pārņēma LPSR VDM 2N daļa.

4.2. Speciālo grupu un aģentu izmantošana komunistiskā režīma pretinieku likvidēšanai un neitralizēšanai no 1945. līdz 1953. gadam

LPSR iekšlietu un drošības iestādes no 1945. līdz 1953. gadam kā visefektīvāko līdzekli nacionālo partizānu likvidēšanai izmantoja speciālos aģentus-kaujiniekus (specāgentus), visbiežāk apvienotus speciālās grupās (specgrupas). Plašāka specgrupu pielietošana sākās tikai no 1946. gada. Specāgenti leģendēti uzdevās par bruņotās pretošanās kustības dalībniekiem un izmantoja vienīgi drošības iestādēm raksturīgas slepenas, arī pretlikumīgas darbības

paņēmienus. Kā definēja PSRS drošības iestādes, operācijās pret bruņotās pretošanās kustības dalībniekiem speciāgenti pielietoja kaujas līdzekļus. Kā liecina dokumenti un nacionālo partizānu atmiņas, minētie kaujas līdzekļi bija ieroči un narkotiskās vielas. Latvijas partizānu apvienības, kuras izveidojās, apvienojoties spēcīgākajām bruņotajām grupām, LPSR represīvās iestādes līdz 1947. gadam varēja likvidēt tikai ar operatīvās darbības palīdzību – organizācijās iefiltrējot savu aģentūru, ar speciāgentu kaujinieku palīdzību fiziski iznīcinot centralizēto apvienību vadītājus.

LPSR leM/VDM/VDK speciālais aģents, kaujinieks Jānis Klimkāns. Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra foto.

No 1945. līdz 1953. gadam LPSR darbojušies vismaz 64 LPSR represīvo iestāžu speciālie aģenti kaujinieki. Viņi iznīcinājuši vismaz 167 un sagūstījuši 58 nacionālos partizānus. Visrezultatīvāk LPSR leTK/VDM uzdevumus izpildīja aģenti kaujinieki Arvīds Gailītis, segvārds “Grosbergs”: 18 nogalināti un 12 sagūstīti partizāni; aģents

kaujinieks “Ļev”: 13 nogalinātie un 2 sagūstītie; aģents kaujinieks J. Klimkāns ar segvārdu “Dubins”: 12 nogalinātie un 1 sagūstītais.³⁹⁸ Specgrupas dalībnieki, tēlodami partizānus, vai nu iekļāvās kādā no pretestības grupām vai arī satikās ar īstajiem partizāniem un tad veica operatīvo darbinieku uzdevumus. Pielāgojoties situācijai, specgrupa partizānus, vai nu fiziski likvidēja vai sagūstīja, vai arī pakļāva karaspēka daļu triecienam.

1945. gadā darbu ar specaģentiem veica leTK BAD. 1946. gadā – līdz ar leM izveidošanu – leM BAD. leM BAD, cīnoties pret bruņoto pretošanos, specgrupas izmantoja jau kā īpaši svarīgu līdzekli partizānu iznīcināšanai un partizānu organizāciju likvidēšanai. Vienīgais šobrīd pieejamais direktīvais dokuments par specgrupām Latvijā ir LPSR leM 1946. gada 30. septembra direktīva *Par aģentu-kaujinieku un no bijušajiem bandītiem un nelegāliem komplektēto specgrupu izmantošanu cīņā pret bandītismu*³⁹⁹, kurā pavēlēts specgrupas visā Latvijas teritorijā pielietot šādiem uzdevumiem: 1) likvidēt partizānu vadības centrus, fiziski iznīcinot vai aizurot to komandierus; 2) likvidēt sadrumstalotās mazās partizānu grupas un to komandierus; 3) pakļaut partizānu grupas drošības iestāžu darbinieku un karaspēka triecienam; 4) iegūt izlūkošanas informāciju par partizānu dislokācijas vietām, viņu bruņojumu, partizānu sakarniekiem; 5) atklāt partizānu grupu ieroču krātuves un sakaru līdzekļus.⁴⁰⁰

Reālā darbība pierādīja, ka Latvijā galvenokārt specgrupas izstrādāja un likvidēja partizānu centrālās organizācijas, lielākās partizānu grupas, bet retāk tās tika raidītas pret atsevišķiem partizāniem.

1946. gada 30. septembra LPSR Iekšlietu ministrijas direktīvā norādīts, ka ar aģentu kaujinieku un to veidotu specgrupu palīdzību veiksmīgi iespējams ne tikai fiziski likvidēt pretošanās kustības grupu

³⁹⁸ Jansons, R., Zālīte, I. “LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā represīvie uzdevumi”. *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.-1956. gadā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 3. sēj. Otrais izdevums. Rīga: LVIA, 2007, 435. lpp.

³⁹⁹ LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 260. – 264. lp.

⁴⁰⁰ Turpat, 264. lp.

līderus, bet arī sagraut tās centrus (štābus). Kā piemērs minēta LTS(p)A 2. Latgales partizānu divīzijas štāba likvidēšana, aktīvi piedaloties štāba jaunatnes nodaļas vadītājam J. Klimkānam.⁴⁰¹ Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļa (TRNIN) izmeklēšanas rezultātā secinājusi, ka J. Klimkāns bija LPSR leM/VDM/VDK speciāģents ar segvārdu “Dubins” un piedalījies genocīda īstenošanā pret nacionālajiem partizāniem.⁴⁰²

Specgrupu pielietošanas metodes pēc LPSR leM vadības rekomendācijām bija šādas:

“Aģenti – kaujinieki un specgrupas tika leģendētas kā pazīstamu bandītu centru pārstāvji vai kā pastāvīgu bandītu grupu dalībnieki un, atkarībā no situācijas, izpildīja bandu vadītāju un aktīva saņemšanu vai fizisku iznīcināšanu, mazu, izkaisītu bandītisku grupu likvidāciju, kā arī cītīgu aktīvi darbojošos bandu izstrādi un to pakļaušanu Iekšlietu ministrijas orgānu un karaspēka operatīvam triecienam.

Aģentu-kaujinieku un specgrupu darba efektivitāte lielā mērā bija atkarīga no viņu prasmes izmantot savus sakarus, bandītu atbalstītājus, slēpšanās vietas, bandītu pielietotos paradumus un taktiskos paņēmienus”⁴⁰³.

Direktīvā kā piemērs minēta partizānu fiziskas iznīcināšanas pamācība. Tajā atspoguļota speciāģenta J. Klimkāna veiktā Pētera Supes noslepkavošana 1946. gada 1. aprīlī⁴⁰⁴. Specgrupu aģentūru vervēja no drošības iestāžu darbinieku

“slepeno tikšanos aicinātajiem partizāniem, sarkanarmijas dezertieriem, vācu okupācijas režīma laikā sakompromitējušām personām, kuras devušas atzīšanās liecības un gatavas izpirkt savu vainu pret padomju varu, palīdzot Iekšlietu ministrijai [...]”⁴⁰⁵.

Reāli speciāģentus savervēt un specgrupas komplektēt nebija tik vienkārši šādu iemeslu dēļ:

⁴⁰¹ Turpat, 261. lp.

⁴⁰² Latvijas Republikas krimināllieta 8120309, 3. sēj., 104., 116. lp.

⁴⁰³ Latvijas Republikas krimināllieta 8120309, 3. sēj., 260. lp.

⁴⁰⁴ LVA, 1825. f., 2. apr., tēma 17-B, A sadaļa.

⁴⁰⁵ LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 263. lp.

Pirmkārt, nacionālie partizāni kļuva par speciāģentiem ne tādēļ, ka brīvprātīgi gribēja nogalināt savus bijušos cīņas biedrus, tā izpērkot "savu vainu". Visbiežāk viņi tika nostādīti izvēles priekšā starp nāves sodu un sadarbošanos ar drošības iestādēm. Raksturīgs piemērs bija LPSR VDM (no 1947. gada marta aģentu kaujinieku specgrupu darbību vadīja LPSR VDM 2N daļa) speciāģenta Jura Upmaņa liktenis, kurš divas reizes tika savervēts un iekļauts specgrupas sastāvā partizānu fiziskai likvidēšanai. Abas reizes, pārejot partizānu pusē, J. Upmanis kļuva par, drošības iestāžu terminoloģiju izmantojot, dubltaģentu. Tādēļ VDM J. Upmani arestēja un veicināja viņa notiesāšanu ar nāves sodu. J. Upmaņa krimināllieta kalpo kā svarīgs speciāģentu vervēšanas un to darbības izpētes avots.⁴⁰⁶

Ne viss iepriekš minētajā direktīvā minētais vervējamo speciāģentu kontingents no nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma laikā sakompromitētām personām bija spējīgs veikt speciāģentu darbu, tādēļ drošības iestādes par speciāģentiem vervēja nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma laikā pat genocīdu vai citus noziegumus izdarījušas personas. Tā viens no spējīgākajiem LPSR VDK speciāģentiem Alberts Dābols 1941. gadā piedalījās padomju aktīvistu nogalināšanā un genocīdā pret ebrejiem, bet netiesāts LPSR VDK labā strādāja no 1948. gada februāra līdz 1964. gadam.⁴⁰⁷ Ģenerālprokuratūras TRNIN konstatējusi, ka A. Dābols kā LPSR VDM speciāģents ar VDM segvārdu "Kārkliņš" piedalījies genocīda noziegumu izdarīšanā.⁴⁰⁸

Citā gadījumā LPSR VDM 1952. gadā veiktās izmeklēšanas laikā apsūdzētie norādīja, ka Tukuma ebreju apšaušanu pie Valguma ezera 1941. gadā vadījis cilvēks, kuru pēc Latvijas Republikas krimināllietas 86000397 materiāliem 1948. gadā VDM savervēja kā aģentu kaujinieku ar VDM segvārdu "Lielgabals". "Lielgabals" no 1948. gada oktobra LPSR VDM specgrupas sastāvā piedalījās nacionālo partizānu fiziskā iznīcināšanā Kuldīgas un Tukuma apriņķos.⁴⁰⁹ Minēto

⁴⁰⁶ LVA, 1986. f., 1. apr., 29683. l.

⁴⁰⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 45028. l., 1. sēj., 107. lp.

⁴⁰⁸ Latvijas Republikas krimināllieta 81202997, 9. sēj., 160. lp.

⁴⁰⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 19202. l.

personu par piedalīšanos genocīdā pret ebrejiem LPSR VDM/VDK nav represējusi.

Otrkārt, savervētos specagentus – bijušos partizānus kontrolēja, šantažējot ar iespēju mazākās nepaklausības gadījumā notiesāt par partizānu darbību, dienestu vācu okupācijas laikā un tamlīdzīgi. Tas specagentus disciplinēja. Par specagentiem savervēja arī nelegālā stāvoklī esošos cilvēkus, kuriem draudēja ieslodzīšana soda nometnē, balstoties uz KPFSR kriminālkodeksa 58. pantu. Uz šī panta pamata par tā saukto dzimtenes nodevību varēja tiesāt Vācijas armijas militārpersonas – latviešus un vāciešus, kurus kā specagentus vervēja LPSR drošības iestādes. Piemēram, par LPSR VDM specgrupas komandieri kļuva specagents “Grosbergs” vai, kā to noskaidroja Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras TRNIN, bijušais Latviešu leģiona leitnants A. Gailītis.⁴¹⁰ Viņa vadītā grupa tika izveidota cīņai ar partizāniem, Rietumvalstu izlūku kontrolei un neitralizēšanai. Aģentūras papildināšanai izmantoja arī brīvprātīgi legalizējušos, no režīma viedokļa kompromitējušos cilvēkus, kurus drošības iestādes izstrādāja pasu maiņas laikā. Tas secināms pēc PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieka Černišova un PSRS valsts drošības tautas komisāra vietnieka B. Kobulova 1945. gada 4. novembra pavēles par represīvo iestāžu darbību iedzīvotāju pasu maiņas laikā:

“[...] pasu maiņas laikā nepieļaut legalizēto personu arestu. [...] izmantot pasu maiņu, lai iegūtu jaunu aģentūru, to iesūtot bandās un nacionālistiskajā pagrīdē ar nolūku tās izstrādāt”⁴¹¹.

Treškārt, lai savervētu specagentus, tika pārkāpti arī okupētājvalsts jeb PSRS normatīvie akti. Izmeklēšanas gaitā Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras TRNIN ir secinājusi, ka ar segvārdu “Kauliņš” pret nacionālo partizānu kustību Latvijas vairākos apriņķos darbojies LPSR VDM specagents Leonīds Fomins.⁴¹² Padomju drošības iestādes viņu 1946. gadā aizturēja, izvirzīja apsūdzību par darbībām nacionālo partizānu grupās Kurzemē, līdzdalību vienotas Kurzemes

⁴¹⁰ Latvijas Republikas krimināllieta 81202795, 9. sēj., 249. lp.

⁴¹¹ LSA, K-1. f., 17. apr., 1. l., 11. – 12. lp.

⁴¹² Latvijas Republikas krimināllieta 81202795, 9. sēj., 273. lp.

partizānu vadības izveidošanā un fiktīvi uzdeva par bēgot nošautu⁴¹³. Laikā, kad par L. Fominu tika formēti dokumenti, viņš darbojās pret nacionālo partizānu grupām kā specagents. PSRS normatīvo aktu pārkāpšana izskaidrojama ar to, ka vērtīgi agenti kaujinieki, kuri, kā mācīja padomju pretizlūkošanas pamati, bija “[...] gatavi idejiskas pārliecības dēļ rīkoties enerģiski, riskēt ar savu dzīvību un kuriem ir tam nepieciešamās spējas un īpašības [...]”⁴¹⁴ un par kuru darbību saglabājies dokumentāls pamats, Latvijā bija tikai 63.⁴¹⁵

Speciālo grupu pielietošana visā PSRS bija ļoti konspirēta. Jau 1946. gada 18. septembrī PSRS IeM Galvenās pārvaldes bandītisma apkarošanai priekšnieka vietnieks Prošins Lietuvas PSR iekšlietu ministram pavēlēja:

“Lai slepenās darbības neatklātu, izstrādājot specgrupu darbības plānu un to legendēšanu, katru reizi jāpielieto jaunas kombinācijas. Specgrupu darbības metožu atšifrēšana var novest pie to darbības izgāšanās un bezmērķīgiem upuriem.”⁴¹⁶

Arī LPSR IeM direktīvā tika norādīts, ka

“[...] sakarā ar to, ka aģentu kaujinieku un specgrupu izmantošanas metodes cīņā ar bandītismu ir pašas svarīgākās un slepenākās, IeM aprīņu daļu priekšniekiem jānodrošina, lai šīs metodes netiktu atšifrētas un neizgāztos”⁴¹⁷.

Šos principus vēlākajos gados ievēroja arī LPSR drošības iestādes. To sekmēja padomju valsts nerakstītie likumi. Piemēram, LPSR valsts drošības ministrs vai viņa vietnieks vērsās pie PSRS Sevišķās apspriedes (SA), lūdzot ar specgrupas palīdzību aizturēto partizānu lietu izskatīt SA, nevis normālā kārtībā parastajā tiesā. Šādi LPSR Valsts drošības ministrijas vadība rīkojās, jo, kā 1949. gada 9. novembrī sakarā ar specgrupas sagūstīto Friča Ozola, Friča Krastiņa un vēl 11

⁴¹³ LVA, 1986. f., 2. apr., 1219. l.

⁴¹⁴ *Советская контрразведка: Научно-практическое пособие.* ред. Цвигун, С.: Москва: ВКШ при КГБ при СМ, 1976, С. 58.

⁴¹⁵ Jansons, R., Zālīte, I. “LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā represīvie uzdevumi”. 435. lpp.

⁴¹⁶ LSA, K-1 f., 3. apr., 135. l., 1. lp.

⁴¹⁷ LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l, 264. lp.

partizānu tiesāšanu rakstīja LPSR valsts drošības ministra vietnieks J. Vēvers,

“Šīs lietas izskatīšana tiesā var novest pie mūsu darba metožu un aģentūras atšifrēšanas, kas jo īpaši nav vēlama tādēļ, ka minēto specgrupu arī šobrīd mēs izmantojam bandītu pagrīdes palieku likvidēšanai [..]”⁴¹⁸.

Tāds pats J. Vēvera lūgums sekoja pēc Roberta Ūzes bruņotās nelegāļu grupas apšaušanas (izveidojās no 1949. gada 25. marta iedzīvotāju deportācijas bēgļiem) tā paša gada 21. aprīlī Tukuma apriņķa Sēmes pagastā:

“Minēto bandu [..] pilnīgi likvidēja mūsu aģentu kaujinieku specgrupa, kura izsekoja bandas sakarus un konstatēja bandītu atbalstītāju A. K. Šteinbergu un citus šajā lietā apsūdzētos. Ņemot vērā, ka, lietu virzot uz tiesu, pastāv bīstama iespēja atšifrēt mūsu vērtīgo aģentūru, uzskatu par mērķtiecīgu lietu izskatīt Sevišķajā apspriedē [..]”⁴¹⁹.

Specaģentu atšifrēšana nebija īpaši vēlama, ja specaģentus bija paredzēts izmantot operācijās pret tās pašas partizānu grupas dalībniekiem vai citām nacionālo partizānu grupām. Gadījumos, kad arestētie partizāni izmeklēšanas gaitā drošības iestāžu darbiniekiem liecināja par specaģentiem (aģenti tēloja partizānus), drošības iestāžu vadība ar tiesu vienojās par specaģentu kā liecinieku neizsaukšanu uz tiesas sēdi. Bieži izmeklētāji nopratināšanā par drošības iestāžu aģentūru jautājumus neuzdeva un liecības par specaģentiem nefiksēja.

Lai slēptu specgrupu metodes, dažos gadījumos (piemēram, iepriekš minētajā J. Upmaņa lietā) VDM izmeklēšanu virzīja tā, lai tiesai būtu iemesls apsūdzēto tiesāt ar nāves sodu. Raksturīgs piemērs ir LPSR VDM specaģenta Jura Valdmaņa krimināllieta, kura iesākta tikai tad, kad aģenta rīcību VDM vairs nespēja kontrolēt. Šāda iemesla dēļ VDM apsūdzībā sasummēja visas agrākās pēc PSRS normatīvajiem aktiem sodāmās J. Valdmaņa darbības Kurzemes nacionālo partizānu

⁴¹⁸ LVA, 1986. f., 1. apr., 4118. l., uzr. l., 107. lp.

⁴¹⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 4075. l., uzr. l., 72. lp.

grupās un tiesa viņam piesprieda nāvessodu. Šajā krimināllietā iztīrīts arī J. Valdmaņa brāļa iesniegums LPSR VDK, ka

“[...] viņam pazīstamās personas, kuras ar viņa brāli (Juri Valdmani – Aut.) bijušas bandā, visas gājušas bojā dažādos apstākļos [...]”⁴²⁰.

Nemot vērā, ka Jura Valdmaņa viens no partizānu grupas un vēlāk speciāģentu biedriem bija ar nāvessodu notiesātais Juris Upmanis, varētu meklēt saistību starp bijušo partizānu nāves apstākļiem un VDM slepeno metožu slēpšanu. Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras TRNIN secinājusi, ka J. Valdmani LPSR VDM savervējusi par speciāģentu ar segvārdu “Orlov” un tās uzdevumā J. Valdmanis piedalījies genocīda noziegumos.⁴²¹

Runājot par specgrupu darbību, nevar neminēt, ka partizānu neitralizēšanas operācijās tās pielietoja speciālos ķīmiskos līdzekļus – spēcīgas narkotiskas vielas. Parasti šīs ātri iedarbīgās vielas pievienoja alkoholiskiem dzērieniem, tā vēl vairāk pastiprinot to darbību. Partizānu aizmidzināšana atviegloja to sagūstīšanu vai fizisku likvidēšanu. Sagūstītos partizānus vēlāk izmantoja informācijas iegūšanai. Par to dokumentāri liecina Lietuvas PSR valsts drošības ministra Kondakova 1952. gada 4. jūnija pavēle, kurā norādīts, ka lietuviešu nacionālistu bruņoto pretošanās grupu atklāšanas un likvidēšanas pasākumos svarīga loma ir VDM pārvaldes speciāģentu kaujinieku grupām un operatīvās tehnikas izmantošanai. Šo divu komponentu izmantošanas rezultātā likvidēti lieli partizānu formējumi, taču pēdējā laikā VDM darbinieki pietiekoši nekontrolējot tehnisko līdzekļu izmantošanu.⁴²² Tādēļ VDM apgabalu priekšniekiem tika uzdots pasākumos, kuros izmanto operatīvo tehniku, nodrošināt karaspēka un atbilstošu operatīvo grupu atbalstu. Personīgi Lietuvas VDM 2N pārvaldes priekšniekam tika uzdots stingri kontrolēt operatīvās tehnikas izmantošanu, prasot no padotajiem sistemātisku informāciju par veicamajiem pasākumiem un šo līdzekļu izmantošanu.⁴²³

⁴²⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 25474. l., uzr. l., 47. lp.

⁴²¹ Latvijas Republikas krimināllieta 81203097, 3. sēj., 275., 277. lp.

⁴²² LSA, K-1. f., 16. apr., 916. l, 6. lp.

⁴²³ Turpat, 9. lp.

Arī nacionālo partizānu liecības vēsta, ka LPSR VDM pielietoja narkotiskās vielas. Pētera Čevera nacionālo partizānu grupas dalībnieki Valdis Dzelzgalvis un Ārends Lapiņš min, ka, vienīgi pateicoties narkotikām, kuras šķidruma veidā partizāniem tika piedāvātas kā alkoholisks dzēriens, 1950. gada naktī no 1. uz 2. novembri VDM specgrupa sagūstīja septiņus šīs grupas dalībniekus. V. Dzelzgalvis stāsta, ka sagūstīšanai grupas dalībnieki nespējuši pretoties, jo narkotikas paralizējušas rīcības spēju un partizāni vai nu zaudējuši samaņu vai ieslīguši dziļā miegā. Pēc apziņas atgriešanās V. Dzelzgalvim bijušas redzes halucinācijas – zaudēta attāluma sajūta telpā.

Kad 1947. gada martā izveidoja LPSR VDM 2N daļu cīņai ar nacionālajiem partizāniem, tā no LPSR IeTK un IeM Bandītisma apkarošanas daļas pārņēma specgrupu aģentus kaujiniekus un izmantoja iepriekšējo iekšlietu resora pieredzi specgrupu izmantošanā pret partizānu grupām. Ņemot vērā, ka no 1947. gada marta specgrupas izmantoja drošības iestādes – LPSR VDM 2N daļu, specgrupu izmantošana kļuva konspirētāka un operatīvie pasākumi ar specgrupu pielietošanu, ņemot vērā LPSR VDM plašo aģentūru, komplicētāki. Pārmaiņas pakļautībā nemainīja specgrupu darbības noziedzīgo raksturu. LPSR VDM specgrupas turpināja partizānu grupas apšaušanu miegā, izmantoja narkotiskus līdzekļus partizānu apreibināšanai. Piemēri LPSR VDM specgrupu darbībai pret bruņotās pretošanās dalībniekiem ir Jura Vilcāna nacionālo partizānu grupu dalībnieku apšaušana 1948. gadā.

Jura Vilcāna – bijušā LTS(p)A sūtņa Kurzemē LTS(p)A 1. Kurzemes partizānu divīzijas dibināšanai grupa 1948. gadā darbojās Daugavpils apriņķī. Minētā gada 12. aprīlī LPSR VDM izstrādāja operatīvo pasākumu plānu Jāņa Vilcāna un Alfona Kalvāna grupu (darbojās Līvānu, Preiļu, Vārkavas, Rudzātu pagastu teritorijās) izstrādei ar aģentu kaujinieku specgrupas palīdzību. Rezultātā no 15. līdz 23. aprīlim J. Vilcāna grupai piesūtīja LPSR VDM specgrupu⁴²⁴. Kā rakstīja LPSR VDM 2N daļas darbinieks Dzīrns, tad, specgrupai atrodoties pie J. Vilcāna partizāniem, savstarpējās sarunās bieži

⁴²⁴ LVA, 1825. f, 2. apr., tēma 17, G sadaļa.

izskanējusi doma, ka atriebjoties par Rudzātu iznīcinātāja vada nošautajiem nacionālajiem partizāniem, vajag likvidēt Rudzātu izpildu komiteju, nodedzināt visas iznīcinātāju mājas, iznīcināt iznīcinātāju ģimenes utt. Lai iecerēto partizāni neveiktu, specgrupa partizānus fiziski likvidējusi. Par specgrupas paveikto 22. aprīlī, ierodoties uz slepeno tikšanos ar operatīvo darbinieku, pavēstīja specagents "Švāns". Ierodoties apšaušanas vietā, LPSR VDM darbinieki konstatēja J. Vilcāna partizānu grupas pagaidu nometni Līvānu pagasta Krievu purvā un to, ka tur atrodas septiņu partizānu līķi.⁴²⁵ J. Vilcāna partizānu grupas dalībnieku līķus pēc publiskas izrādīšanas Līvānu tirgus laukumā LPSR VDM darbinieki iemeta Otrā pasaules kara tranšējās pie Līvānu-Steķu ceļa.⁴²⁶

4.3. LPSR VDK darbība bruņotās pretošanās kustības iznīcināšanā 1953.-1956. gadā

Lai gan valsts drošības iestādes līdz 1953. – 1954. gadam bija veikušas pasākumus bruņotās pretestības apspiešanai, bruņotā pretošanās Latvijā turpinājās vēl desmit gadus pēc kara beigām. Par to, ka pretestības kustība Latvijā arī vēl piecdesmito gadu sākumā nopietni uztrauca PSRS vadību, liecina PSRS Valsts drošības ministrijas 1953. gada 24. janvārī izdotā pavēle Nr. 006 *Par nacionālās pagrīdes un tās bruņoto bandu likvidēšanu Ukrainas un Baltkrievijas PSR rietumu rajonos, Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR*.⁴²⁷

1953. gada septembrī PSRS iekšlietu ministrs Sergejs Kruglovs izdeva direktīvu Baltijas padomju republiku, Ukrainas PSR un Baltkrievijas PSR iekšlietu ministriem, kurā uzdeva novērst par nenormālu novērtēto situāciju, kad pirms cīņas ar partizāniem nav precīzi izstrādātas operācijas un kopā ar iekšlietu karaspēka daļu

⁴²⁵ LVA, 1894. f, 1. apr., 1268. l. 2. – 6. lp.

⁴²⁶ A. Ušackas 2000. gada 17. augusta paskaidrojums, SAB TSDC arhīvs.

⁴²⁷ *История советских органов государственной безопасности: учебник*, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 522, 612.

vadību apspriests, kā rīkoties operācijas laikā.⁴²⁸ 1954. gada 8. maijā S. Kruglovs un PSRS VDK priekšsēdētājs I. Serovs izdeva kopīgu direktīvu Baltijas padomju republiku, Ukrainas PSR un Baltkrievijas PSR iekšlietu ministriem un VDK vadītājiem, kurā stingri uzdeva sekot, lai gaidāmās operācijas pret partizāniem netiktu atšifrētas, tajā skaitā karaspēka vienībām bezjēdzīgi pārvietojoties⁴²⁹.

Ar VDM darbību nacionālo partizānu likvidēšanā nebija apmierināta arī LKP CK. Tā savā 1953. gada 24. februāra biroja sēdē sprieda par nopietniem trūkumiem darbā ar LPSR VDM kadriem. Biroja sēdē LKP CK loceklis Nikolajs Bisenieks atzīmēja, ka galvenais šķērslis neapmierinošiem rezultātiem cīņā ar nacionālo pagrīdi un bandītismu radies tādēļ, ka centrālās un LPSR VDM perifērās iestādes nav uzturējušas sakarus ar komunistu partijas institūcijām. LPSR VDM neesot kompartijai devušas vajadzīgo informāciju par notiekošo, no rajona partijas komiteju sekretāriem pat informāciju slēpusi. KP kaut ko varējusi uzzināt tikai ar skandālu palīdzību. Biseniekam bijuši gadījumi, ka tikai no LKP CK viņš varējis uzzināt par savā apriņķī notiekošo. Uz LKP CK biroja sasaukšanas laiku stāvoklis esot nedaudz uzlabojies, lai gan arī esot nepilnības. Turpinot darboties gan lielākas, gan mazākas partizānu grupas un bandīti vieninieki. Pēdējā laikā cīņa ar bandītiem esot gandrīz pārtraukta. Par galveno savstarpējās sadarbības trūkumu Bisenieks uzskatīja kompartijas nepietiekamo kontroli, uzņēmuma drošības iestāžu darbiniekiem, tāpat kā jebkuram direktoram vai komunistu partijas sekretāram prasot konkrētus rezultātus cīņā ar bandītismu. Viņu LK(b)P apriņķa komiteja esot pirmā, kas LPSR VDM Dagdas rajona daļas priekšniekam Ļevkovičam noteikusi konkrētu laiku, lai minētajā rajonā bandītismu likvidētu.⁴³⁰

1953. gadā VDM (no 1953. gada 13. aprīļa Iekšlietu ministrijas) svarīgākās operācijas pret nacionālajiem partizāniem bija šādas: 1953. gada 25. februārī Līvānu rajonā VDM daļēji likvidēja Vaivoda bruņoto grupu, nogalinot 8 partizānus; 1953. gada jūlijā Ērgļu rajonā likvidēta Zariņa partizānu grupa; 1953. gada augustā Talsu rajonā likvidēta Alberta Feldberga partizānu grupa, 1953. gada

⁴²⁸ KFVA, r-9401. f., 1. apr., 1338. l., 192. – 197. lp.

⁴²⁹ KFVA, r-9401. f., 1. apr., 1393. l., 41. – 45. lp.

⁴³⁰ LVA, PA-101. f., 16. apr., 41a. l., 118. lp.

septembrī LPSR leM likvidēja Puzes-Piltenes partizānu grupas pamatsastāvu Ventspils rajonā un 1953. gada septembrī Ludzas rajonā tika iznīcināta Šalamagina partizānu grupa.

Vairāku LPSR leM operāciju rezultātā no 26. septembra līdz 12. oktobrim leM likvidēja K. Mūsiņa grupu, divus dalībniekus nogalinot, bet divus, t. sk. K. Mūsiņu, arestējot. Par 1953. gada operāciju rezultātiem apbalvoja 73 LPSR VDM – Iekšlietu ministrijas, leM iekšējās apsardzes 2. vienības militārpersonas un iznīcinātāju bataljonu kaujiniekus. Minētais skaitlis ļauj aptuveni spriest par operācijās iesaistīto leM darbinieku minimālo skaitu.⁴³¹

1953. gadā LPSR leM vadība partizānu darbības rajonos izveidoja 12 operatīvās grupas (katrā 4 līdz 7 cilvēki), kuras vadīja darbinieki ar iepriekšēju pieredzi cīņā ar nacionālajiem partizāniem. Citos Latvijas rajonos, uz kuriem nacionālo partizānu neesības vai to aktivitātes trūkuma dēļ LPSR leM operatīvās grupas nenosūtīja, partizānu vieninieku un nelegālistu likvidēšana bija LPSR leM rajonu daļu priekšnieku pienākums. LPSR leM vadība rajonu daļu priekšniekiem pavēlēja arī cīņu pret bruņotajām grupām saskaņot ar LKP CK un rajonu komiteju attiecīgiem politiskajiem pasākumiem. Uz partizānu darbības rajoniem izsūtītajām operatīvajām grupām nozīmēja 12 vadošos un operatīvos darbiniekus no centrālā LPSR leM aparāta. No tām LPSR leM rajonu daļām, kuru pārraugamajā teritorijā partizāni vairs nedarbojās, operatīvo grupu papildināšanai leM vadība nosūtīja 12 operatīvos darbiniekus (visticamāk vienu darbinieku katrai grupai).⁴³² Operatīvās grupas komandēja un kontrolēja LPSR leM vadība. Šo operatīvo grupu darbību kritizēja komunistiskā partija – LKP CK Administratīvo un tirdzniecības finanšu orgānu daļas priekšnieks Aleksandrs Drozdovs un instruktors Vasiļjevs norādīja, ka grupas 1953. gadā strādājušas slikti. Praktiskajā darbā tās vilcinoties, izrādot neapdomību operāciju īstenošanā, izmantojot partizāniem jau zināmas metodes. Grupu darbs netiekot pietiekoši kontrolēts. Vēl kā kļūda akcentēta LPSR leM rajonu daļu praktizētā nepieredzējušo darbinieku iesaistīšana operācijās pret bruņotajām grupām. Šo kļūdu

⁴³¹ LVA, PA-101. f., 16. apr., 41a. l., 191. – 192. lp.

⁴³² LVA, PA-101. f., 16. apr., 41a. l., 188. lp.

dēļ nopietnas izgāšanās pieļauta Staņislava Zavadska, K. Mūsiņa, Plotkāna un Vucāna grupu likvidēšanas mēģinājumu gaitā. Neskatoties uz iepriekšējos gados cīņā ar partizāniem iegūto operatīvās un militārās darbības pieredzi, LPSR IeM 1953. gadā pieļāva vairākas rupjas kļūdas. 1953. gada jūnijā Valkas rajonā LPSR IeM veica operāciju, aplencot K. Mūsiņa grupu, taču LPSR IeM iekšējās apsardzes karaspēks, veidojot slēpņus, sevi atklāja. Partizāni netraucēti no operācijas vietas aizgāja. Tajā pašā mēnesī LPSR IeM Ludzas rajona daļas vadītājs apakšpulkvedis Buligins neveiksmīgi vadīja Plotkāna – Šalamagina partizānu grupas likvidēšanu, lai gan precīzi bija zināma grupas atrašanās vieta. Savukārt tajā pašā laikā LPSR IeM Preiļu daļa saņēma informāciju, ka kādā no sētām ienākuši Vucāna partizānu grupas trīs dalībnieki. Tā kā LPSR IeM Preiļu daļas vadītājs Vanags nesekmīgi vadīja operāciju pret šiem partizāniem, tiem izdevās aizbēgt. Rezultātā Vanagu atstādināja no amata pienākumu pildīšanas.

1953. gadā laikā līdz oktobrim kaujās ar partizāniem krita divi LPSR IeM iekšējās apsardzes karavīri un trīs tika ievainoti. Vēl operācijās ievainojumus guva četri IeM, milicijas un iznīcinātāju kaujinieki. Partizāni minētajā laikā aplaupīja divus veikalus, vienu padomju iestāžu darbinieku, sešus iedzīvotājus, veica vienu terora aktu ar aplaupīšanu. S. Zavadska grupa Gaujienas rajonā aplaupīja sviesta rūpnīcu, bet Cesvaines rajonā nolaupīja astoņas kannas ar pienu. Kopumā 1953. gadā līdz 5. oktobrim LPSR VDM – IeM izdevās likvidēt un neitralizēt 9 partizānu grupas (45 cilvēki), 58 partizānus vieniniekus. Savukārt tika aizturēti 140 nelegāļi, no tiem legalizēti 67, bet 73 arestēti. Neskatoties uz drošības iestāžu pūlēm likvidēt bruņoto pretošanos, 1953. gada nogalē pēc LPSR IeM informācijas Latvijā turpināja darboties 10 bruņotas grupas ar 32 partizāniem, 70 partizāni vieninieki, 59 nelegāļi.⁴³³

Bruņoto grupu darbība Latvijā turpinājās arī nākamajā – 1954. gadā. 1954. gada aprīļa otrajā pusē Latvijā Abrenes, Ventspils, Gaujienas, Madonas, Cesvaines, Līvānu, Preiļu, Maltas, Kuldīgas un Viļānu rajonos saskaņā ar LPSR VDK uzskaiti darbojās 29 partizāni. Savukārt LPSR VDK 4. daļas (cīnījās ar nacionālo bruņoto pretošanos)

⁴³³ LVA, PA-101. f., 16. apr., 41a. l., 185. lp.

priekšnieka vietas izpildītājs Poļikarpovs šiem cilvēkiem, pēc viņa domām, kā būtisku pretspēku uz partizānu darbības rajoniem nozīmēja 24 vadošus un pilnvarotos VDK darbiniekus sabiedriskajam izskaidrošanas darbam.⁴³⁴ No 1954. gada 1. aprīļa līdz 1956. gada 30. oktobrim LPSR VDK nošāva 11 partizānus, 49 partizāni tika arestēti un tiesāti, 39 legalizēti.⁴³⁵ Šie skaitļi liecina, ka 1953. gada LPSR leM un 1954. gada LPSR VDK informācija neparādīja patieso partizānu skaitu, un tas tika samazināts. Vēl lielāka neatbilstība starp 1953. gada LPSR leM un 1956. gada LPSR VDK sniegto informāciju par nelegāļu (t. sk. bruņoto) skaitu. Ja 1953. gada 5. oktobrī iekšlietu ministrs Ivans Zujāns uzrādīja 59 nelegāļus, tad 1956. gada 2. novembrī LPSR VDK priekšsēdētājs J. Vēvers atskaitījās, ka no 1954. gada 1. aprīļa līdz 1956. gada 30. oktobrim neitralizēti 401 nelegāļi, no tiem viens nošauts, 23 arestēti, bet 377 legalizēti.⁴³⁶

1956. gada 30. oktobrī, vienīgi pateicoties LPSR VDK priekšsēdētāja J. Vēvera solījumiem par represiju nepielietošanu, legalizējās trīs vēl nelegālā stāvoklī esošie S. Zavadskas partizānu grupas dalībnieki. Tā kā S. Zavadskas grupā aģentūru iefiltrēt nevarēja, partizānus varēja vienīgi lūgt legalizēties. J. Vēvera solījums tika laužts 1968. gadā, kad, visticamāk Čehoslovākijas notikumu ietekmē, grupas dalībniekus Ivaru Grabānu un Pēteri Tirzīti arestēja. 1969. gadā I. Grabānu notiesāja uz 15, bet P. Tirzīti uz 7 gadiem labošanas darbu nometnē.⁴³⁷

1953. – 1956. gadā, kad no Latvijas otrreizējās okupācijas un 2. pasaules kara beigām bija pagājuši jau vairāk nekā 10 gadi, Latvijā joprojām darbojās partizānu grupas un slēpās individuāli nelegālisti (t. sk. bruņoti). Tas liecina, ka LPSR VDM – leM – VDK bruņoto grupu darbību likvidēja lēni un ar grūtībām. Jo īpaši spilgti par to liecina neveiksmīgā S. Zavadskas partizānu grupas izstrāde. Bruņotā pretošanās 1953. – 1956. gados tika likvidēta ar operatīvo grupu un iekšlietu karaspēka triecieniem, taču operatīvajā darbībā ļoti reti

⁴³⁴ LVA, PA-101. f., 17. apr., 102. l., 79. lp.

⁴³⁵ Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli. 1944 – 1956*. Rīga: Preses nams, 1999, 584. lpp.

⁴³⁶ Turpat, 585. lpp.

⁴³⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 45163. l., uzr. l. sēj., 141.1. – 192. lp.

izmantoja LPSR VDK aģentu kaujinieku speciālās grupas. Ir zināms vienīgi fakts, ka 1953. gada 18. jūnijā K. Mūsiņa partizānu grupas dalībnieku Vili Kamarūtu nošāva savervētais šīs grupas bijušais dalībnieks – leM aģents “Apse”.⁴³⁸

Speciālās grupas 1953. – 1956. gados neizmantoja vairāku iemeslu dēļ: pirmkārt, visticamāk LPSR VDM – VDK saskaņā ar savu prioritāšu maiņu neņēma vērā Latvijas komunistiskās partijas pārmetumus par necīnīšanos pret bruņoto pretošanos un kā prioritāti izvirzīja pretizlūkošanas darbu. Līdz ar to LPSR VDM – leM – VDK specgrupas ar vērtīgākajiem aģentiem kaujiniekiem 1953. – 1956. gadā piedalījās no LPSR VDK viedokļa daudz svarīgākajā operatīvajā spēlē ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu, otrkārt, nacionālie partizāni, it sevišķi tie, kuri partizāna darbību uzsāka 1946. gadā vai agrāk, no savas vai citu partizānu pieredzes bija pazīstami ar LPSR drošības iestāžu slepenajām operatīvās darbības metodēm, tajā skaitā aģentu kaujinieku darbību, un tādēļ specgrupu pielietojums būtu izgāzis drošības iestāžu pret partizāniem vērstās operācijas. Par to, ka partizāni baidījās no LPSR VDK viņiem piesūtīto aģentu darbības sekām, liecina S. Zavadska partizānu grupas trīs pēdējo gadu nekontaktēšanās ar nevienu svešu cilvēku. Līdz ar to LPSR VDK bija apgrūtināta grupas izstrāde.

Specaģentu neizmantošana izskaidro lēno bruņoto grupu likvidēšanu 1953. – 1956. gados un liela skaita nelegāļu netraucētu slēpšanos 1953. – 1954. gadā.

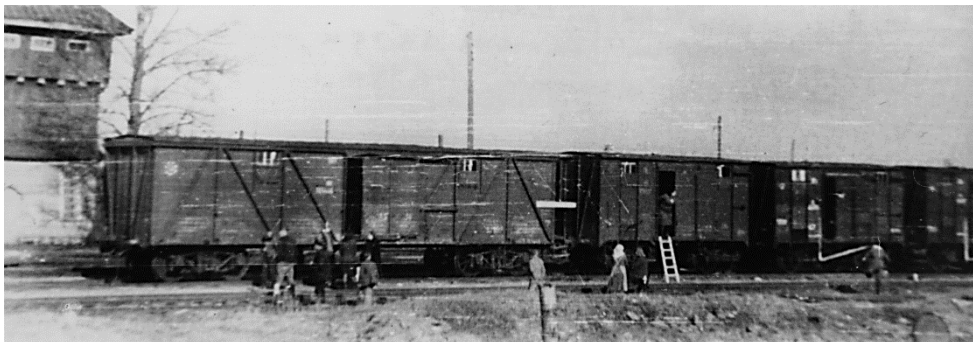
⁴³⁸ LVA, 1825. f., 2. apr., tēma 17, G sadaļa.

5. LPSR VDM darbība 1949. gada 25. marta Latvijas iedzīvotāju deportācijas sagatavošanā un realizēšanā

1949. gada 18. janvārī, lai spriestu par 1949. gada Latvijas iedzīvotāju deportāciju, pie PSRS MP priekšsēdētāja un VK(b)P CK ģenerālsekretāra J. Staļina ieradās LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš.⁴³⁹ Mazliet vēlāk, 1949. gada 29. janvārī PSRS Ministru Padome pieņēma lēmumu Nr. 390-138-ps, kas PSRS VDM uzdeva izsūtīt no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas kulakus ar ģimenēm, nelegālā stāvoklī esošo, bruņotās sadursmēs nošauto, “notiesāto bandītu” (domāti nacionālie partizāni, nevis apolitiski kriminālnoziedznieki) un nacionālistu ģimenes, legalizētos bandītus, kuri turpina naidīgu darbību un viņu ģimenes, represēto bandītu atbalstītāju ģimenes.⁴⁴⁰ Atliek secināt, ka LPSR VDM vadība un PSRS VDM Iekšējā karaspēka 5. divīzijas, kuras pulki darbojās Latvijā, komandieri norādījumus par pastiprinātu cīņu pret partizāniem varēja saņemt ne ātrāk kā pēc 1949. gada 18. janvāra. Spriežot pēc iepriekšējos gados pastiprinātās darbības lielāku notikumu (PSRS un LPSR AP, tautas tiesnešu vēlēšanu, valsts svētku) priekšvakarā, viņi norādījumus saņēma pēc 29. janvāra. Jau 1948. gadā bija centieni steidzināt deportācijas sagatavošanu un attiecīgi vērsties pret bruņotās pretošanās dalībniekiem. 1948. gada 21. septembrī vēstulē J. Kalnbērziņam LPSR prokurors Aleksandrs Mišutins norādīja, ka 1948. gadā sakarā ar kolhozu skaita palielināšanos ar katru mēnesi pieaug “kontrrevolucionāro elementu” naidīgā darbība.

⁴³⁹ Bergmanis, A. “LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953)”. *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.-1956. gadā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 3. sēj. Rīga: LVIA, 2001, 478. lp.

⁴⁴⁰ *Okupācijas varu politika Latvijā, 1939 – 1991: Dokumentu krāj.* Latvijas Valsts arhīvs. Rīga: Nordik, 1999, 279. lpp.

Deportācijas norise Talsu apriņķa Stendes dzelzceļa stacijā un deportējamo vešana uz staciju kravas automašīnā. Jāņa Indrika foto. Latvijas Okupācijas muzeja krājums.

A. Mišutins J. Kalnbērziņam ierosināja, ka ar LPSR VDM palīdzību nepieciešams uzskaitīt visus “naidīgos kontrrevolucionāros elementus”, tajā skaitā “bijušo teroristu bandu dalībniekus”, attīrīt

valsts aparātu no “šķiriski naidīgiem elementiem” un uzdot LK(b)P CK komisijai sagatavot lēmumu par “[..] visnaidīgāko un šķiriski svešo elementu izsūtīšanu ārpus Latvijas”⁴⁴¹. Nav pierādījumu, ka, pateicoties A. Mišutina ieteikumiem, LPSR VDM un LPSR IeM bijušos un legalizētos partizānus būtu operatīvi izstrādājušas intensīvāk. Ir zināms, ka 1948. gada oktobrī aprīņķu izpildu komiteju rīcībā bija Iekšlietu ministrijas pārbaudes lietu fakti par legalizētajiem partizāniem⁴⁴². Pārbaudes lietu faktus izmantoja personu iekļaušanai izvedamo sarakstos. LPSR VDM izsūtīto “kulaku” uzskaites lietās izmantoti nevis 1947. un 1948. gadā sastādītie aprīņķu un pagastu izpildu komiteju oficiāli apstiprinātie “kulaku” saimniecību saraksti, bet gan 1939. gadā veiktās iedzīvotāju tautsaimniecības uzskaites dati, kurus LPSR VDM darbinieki sameklēja arhīvā. Pēc LPSR VDM sagatavotajām “kulaku” ģimeņu uzskaites lietām izveidotos izsūtāmo sarakstus apstiprināja aprīņķu izpildu komiteju priekšsēdētāji, pēc tam tos iesniedza LPSR MP.⁴⁴³ 1949. gada 17. martā, balstoties uz PSRS MP 1949. gada 29. janvāra lēmumu, LPSR MP nolēma izsūtīt specnometinājumā no LPSR uz PSRS attālām vietām 10 000 “kulaku” ģimeņu, ne vārda neminot par nacionālo partizānu un viņu ģimeņu represēšanu.⁴⁴⁴ Vēlākā prakse pierādīja, ka minētās personas tika iekļautas “kulaku” skaitā. 1949. gada 28. februārī PSRS VDM ministrs ar pavēli Nr. 0068 1949. gada Baltijas republiku civiliedzīvotāju deportēšanas operāciju uzdeva veikt PSRS VDM Iekšējā karaspēka Galvenajai pārvaldei.⁴⁴⁵ 1949. gada 7. martā PSRS Valsts drošības

⁴⁴² LVA 270. f., 1-s apr., 371. l., 181. – 183. lpp.

⁴⁴³ Riekstiņš, J. “1949. gada 25. marta deportācija Latvijā”. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 1. daļa. Latvijas Valsts arhīvs. Sastādītāji Āboliņa A., Kalnciema A., Kārklīņš Z. u.c. Rīga: Nordik, 2007, 21. lpp.

⁴⁴⁴ Riekstiņš, J. “1949. gada 25. marta deportācija Latvijā”. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 1. daļa. Latvijas Valsts arhīvs. Sastādītāji Āboliņa A., Kalnciema A., Kārklīņš Z. u.c. Rīga: Nordik, 2007, 277. lpp.

⁴⁴⁵ Strods, H. “PSRS valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija “Krasta banga” (Priboj)”. *Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940 – 1990*. Memento, Daugavas vanagi: Stokholma; Toronto, 2000, 256. lpp.

ministra vietnieks Sergejs Ogoļcovs apstiprināja *Plānu, kas jāievēro, nodrošinot slepenību karaspēka koncentrēšanas operāciju rajonos*⁴⁴⁶.

1949. gada 25. martā deportētie Latvijas iedzīvotāji Tomskas apgabalā. Pirmajā rindā ceturtais no kreisās Jevdokijas Losevas dēls Vasilijš Losevs, miris 1949. gada 19. maijā. 1949. gadā 25. martā deportēto sadale pa kolektīvajām saimniecībām Tomskas apgabalā. Ludzas apriņķa deportētās Jevdokijas Losevas ģimenes arhīva foto. Latvijas Okupācijas muzeja krājums.

⁴⁴⁶ Strods, H. "PSRS valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija "Krasta banga" (Priboj)". 261. lpp.

5.1. PSRS VDM karaspēka un operatīvās darbības pielietošana pret bruņotās pretošanās kustības dalībniekiem un viņu atbalstītājiem pirms 1949. gada 25. marta deportācijas

Balstoties uz PSRS VDM *Plānu, kas jāievēro, nodrošinot slepenību karaspēka koncentrēšanas operāciju rajonos*, LPSR drošības ministrs A. Noviks 1949. gada 15. martā apstiprināja *Plānu par karaspēka izmantošanu, kurš ieradies bandītisma apkarošanai un mācībām sakarā ar leK GP plānu*.⁴⁴⁷ Plāns paredzēja pastiprināt cīņu ar nacionālajiem partizāniem apriņķos, kuros notika visaktīvākā bruņotā pretdarbība okupācijas režīmam.⁴⁴⁸ Latvijā līdz šo pavēļu izdošanai atradās PSRS VDM Iekšējā karaspēka 5. divīzijas pulki. Lai izpildītu 1949. gada 28. februāra VDM pavēli par deportācijas realizēšanu, Latvijā operācijā vajadzēja iesaistīt 6900 Iekšējās militārpersonas.⁴⁴⁹ Latvijā līdz minētās pavēles izdošanai atradās PSRS VDM Iekšējās 5. divīzijas pulka 2400 militārpersonas.⁴⁵⁰ 1949. gada martā Latvijā ieradās vēl papildus PSRS VDM karaspēka vienības – 4500 cilvēku.⁴⁵¹ Minētajam skaitam operācijas laikā pievienojās PSRS VDM transporta apsardzes korpusa karavīri, un kopumā deportācijā iesaistījās 8313 karaspēka militārpersonas. Latvijā daļa no papildus ievestā karaspēka 1949. gada 15. līdz 23. martā tika izmantota nacionālo partizānu apkarošanai. Saskaņā ar PSRS VDM 1949. gada 28. februāra pavēli, deportācijas laikā partizānu darbības aktīvākajos rajonos – Baltinava, Preiļi, Rudzāti, Līvāni, Viļaka, Varakļāni, Aknīste, Dobeles, Valdemārpils, Dignāja, Rubene – izvietoja deviņas mobilas PSRS VDM karaspēka vienības, kopumā 180 cilvēkus.⁴⁵² Vienības pa ceļiem pārvietojās visā deportācijas laikā, tā nodrošinot izvedamo cilvēku transportēšanas

⁴⁴⁷ Turpat.

⁴⁴⁸ Turpat, 262. lpp.

⁴⁴⁹ Strods, H. "Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli. 1944 – 1956". 546. lpp.

⁴⁵⁰ Turpat, 537. lpp.

⁴⁵¹ Turpat, 546. – 547. lpp.

⁴⁵² Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu karš*. Rīga: Preses nams, 1996, 532. lpp.

drošību. Diemžēl nav informācijas, kā papildus karaspēka daļām veicās cīņā ar Latvijas nacionālajiem partizāniem. Ir zināms, ka minētajā laikā viss Baltijā koncentrētais karaspēks piedalījās 14 operācijās un 1739 patruļās pret partizāniem, nogalinot 54 un sagūstot 94 partizānus.⁴⁵³ PSRS VDM IeK 5. divīzijas 24. pulks, kurš no 20. līdz 31. martam nodrošināja deportāciju Alūksnes, Viļakas, Gulbenes, Valkas, Madonas, Jēkabpils un Liepājas apriņķos, no minētā neitralizēto partizānu skaita pēc LPSR VDM norādījumiem un informācijas nogalināja vienu partizānu, bet aizturēja 12.⁴⁵⁴ Pirms tam, 18. martā, pulks ar skaitlisku pārkumu kaujā bija ieņēmis Visvalža Brizgas latviešu – lietuviešu grupas bunkuru, nošaujot 15 partizānus un deviņus sagūstot.⁴⁵⁵

5.2. Legalizēto nacionālo partizānu arestēšana pirms deportācijas

Viens no LPSR VDM pasākumiem, lai nepieļautu partizānu pretošanos deportācijas laikā, bija legalizēto partizānu, īpaši komandieru arestēšana īsu laiku pirms deportācijas. 1945. gada nogalē LTS(p)A Ilūkstes pulka komandieris S. Urbāns, paklausot LPSR iekšlietu ministra A. Eglīša solījumam partizānus nerespresēt, no 1945. gada 16. līdz 31. decembrim legalizēja 76 sava pulka partizānus un iekšlietu orgāniem palīdzēja legalizēt arī citu pulku partizānus.⁴⁵⁶ Tā kā legalizētais Staņislavs Urbāns publiskā sanāksmē 1949. gada sākumā legalizētajiem partizāniem Bebreņē bija teicis:

“[...] ticēsim padomju varas dotajam solījumam, bet, ja mūs vils, būsīm visi kā viens! Kā toreiz!”⁴⁵⁷,

⁴⁵³ Turpat, 548. lpp.

⁴⁵⁴ Turpat, 543. lpp.

⁴⁵⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 2889. l., 3. sēj., 47. – 50. lp.

⁴⁵⁶ LVA, 270. f., 1-s apr., 197. l., 13. lp.

⁴⁵⁷ Blūzma, G. “Nacionālo partizānu karš Sēlijā”. *Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā*. Rīga: SolVita, 1997, 286. lpp.

tad pirms deportācijas, 1949. gada 10. martā, VDM viņu arestēja.⁴⁵⁸ 1949. gada 16. martā arestēja S.Urbāna vietnieku Jāni Baltmani⁴⁵⁹ un pulka 2. bataljona komandieri Albertu Dreimani⁴⁶⁰, bet 13. martā 1. bataljona komandieri Oto Sudrabiņu⁴⁶¹. Abu pakļautībā partizānu cīņu laikā bija ap 80 partizānu (katram). 1949. gada 14. februārī tika arestēts Ilūkstes pulka partizāns Kazimirs Plānis.⁴⁶² Visi iepriekš minētie partizāni pirms aresta bija legalizējušies. Lai gan arestējot A. Dreimani un J. Baltmani abiem tika paziņots, ka viņus aiztur par pretpadomju darbību pēc legalizēšanās, izmeklēšana viņu liecībās šādus pierādījumus neguva.⁴⁶³ Jānis Baltmanis norādīja, ka pēc legalizēšanās partizānu darbību neveica un sakarus ar citiem partizāniem neuzņēma.⁴⁶⁴ Tas pierāda, ka legalizēto partizānu aizturēšana īsi pirms 1949. gada marta deportācijas bija pasākums, lai novērstu varbūtēju bruņotu pretošanos deportācijas veicējiem. 1949. gada 3. martā LPSR VDM arestēja arī Miķeli Raščevski, vienu no vadošajiem LTS(p)A partizānu komandieriem Daugavpils apriņķī, kurš arī pirms aresta bija legalizējies.⁴⁶⁵ Nav zināms, vai LPSR VDM represēja visus 1945. gada un 1946. gada centralizēto partizānu organizāciju legalizētos grupu komandierus. LTS(p)A piemērs ļauj domāt par analogisku notikumu norisi arī citos Latvijas novados.

5.3. Totalitārā režīma represīvo iestāžu profilakses pasākumi, lai nodrošinātu paredzēto deportācijas norisi

1949. gada 2. martā LK(b)P Liepājas pilsētas pirmais sekretārs Dubovics ierosināja LK(b)P Centrālajai Komitejai lūgt PSRS valdībai piešķirt Liepājai pierobežas rajona statusu ar atbilstošiem administratīviem ierobežojumiem, jo Liepāja bija tikai 1. kategorijas

⁴⁵⁸ LVA, 1986. f., 1. apr., 39056. l., 1. sēj., 18. lp.

⁴⁵⁹ Turpat, 148. lp.

⁴⁶⁰ Turpat, 2. sēj., 13. lp.

⁴⁶¹ Turpat, 1. sēj., 214. lp.

⁴⁶² Turpat, 2. sēj., 70. lp.

⁴⁶³ Turpat, 3. sēj., 225. lp., 247. lp.

⁴⁶⁴ J. Baltmaņa atmiņas autoram sniegtās audioierakstā 2002. gada 1. novembrī.

⁴⁶⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 28216. l.

režīma pilsēta ar daudz brīvākiem pārvietošanās un apmešanās (uz pastāvīgu dzīvi) noteikumiem, salīdzinot ar Liepājas apriņķa jūras piekrastes teritorijām.⁴⁶⁶ Dubovics prasību pamatoja ar to, ka Liepāja Otrā pasaules kara laikā bija viena no pēdējām teritorijām, kur iegāja Padomju armija. Pilsētā tādēļ koncentrējies liels skaits “vāciešu atbalstītāju” un citādu “nodevēju”. Lauku iedzīvotāji esot filtrēti, taču tas neesot izdarīts Liepājā. 1. kategorijas režīms ļaujot Liepājā dzīvot virknei personu, kurām nav atļauts dzīvot pierobežas teritorijā. Tādēļ pilsēta esot piesārņota ar “naidīgiem un krimināliem elementiem”. Liepājā 1949. gada 2. martā dzīvoja 669 uz Iekšlietu ministrijas darba noietnēm nosūtītie un atpakaļ atgrieztie cilvēki, 800 tiesātie, kas reģistrēti kā kriminālisti, 300 aktīvi bijušie leģionāri, 250 ģimenes, kuru locekļi tiesāti par kontrrevolucionāru darbību, 1893 repatrianti no angļu – amerikāņu zonas. Tā kā Liepājā pēc Dubovica domām nebija pienācīgas pasu kontroles, minētie skaitļi varēja būt neprecīzi. Dubovics arī uzsvēra, ka kolektivizācijas dēļ “kulaki” cenšas iestāties darbā pilsētas iestādēs un uzņēmumos.⁴⁶⁷ Atsaucoties uz Liepājas komunistu lūgumu, martā (precīzāks norises laiks nav zināms) notika Liepājas iedzīvotāju tīrīšana un nepārtraukta pilsoņu dokumentu pārbaudīšana pierobežas joslā. Pasākumu rezultātā operatīvā grupa aizturēja un filtrācijas grupa filtrēja 940 cilvēkus, no kuriem LPSR VDM tālākai izmeklēšanai nodeva deviņus, 145 cilvēki parakstījās par izbraukšanu no pilsētas, 26 anulēja Liepājas pierakstu, par atkārtotu pasu režīma pārkāpšanu pie kriminālatbildības tika saukti septiņi, pēc KPFSR KK pie kriminālatbildības tika saukti divi cilvēki. Tika atrastas četras personas, kuras atradās PSRS līmeņa jeb vissavienības meklēšanā, noķerti divi Padomju armijas dezertieri, par pasu režīma pārkāpumiem sodīti 53, brīdināti 30, uzskaitīti tālākai novērošanai – 51 cilvēks.⁴⁶⁸ Minēto pasākumu rezultātā LPSR iekšlietu un drošības ministrijas pirms deportācijas gandrīz pilnīgi kontrolēja situāciju Liepājas apriņķī. Šādi pasākumi acīmredzot tika veikti, lai pirms deportācijas un deportācijas laikā personas, kuras izvairītos no deportēšanas vai tai pretotos, nevarētu brīvi pārvietoties.

⁴⁶⁶ LVA, PA, 101. f., 12. apr., 79. l., 40. lp.

⁴⁶⁷ Turpat, 41. – 42. lp.

⁴⁶⁸ Turpat, 79. l., 57. lp.

5.4. Pretošanās pret LPSR VDM veiktajiem pasākumiem deportēšanas laikā

Skaitliski lielu PSRS VDM karaspēka daļu, PSRS un LPSR VDM, leM darbinieku, vietējo komunistiskās partijas, padomju aktīva un iznīcinātāju bataljonu piedalīšanās, kā arī iepriekš minētie preventīvie pasākumi nodrošināja samērā mierīgu 1949. gada marta deportācijas norisi. Bija tikai atsevišķi gadījumi, kad izsūtāmie vai nacionālie partizāni mēģināja bruņoti pretoties.⁴⁶⁹ Deportācijas laikā bija gadījumi, kad izvedamie slēpās, dodoties prom no savas dzīvesvietas.⁴⁷⁰ Vairāki no minētajiem pēc izvešanu pārtraukšanas atgriezās savās mājās.⁴⁷¹ 1949. gada deportācijas laikā nopietnāki pretošanās mēģinājumi (salīdzinot ar slēpšanos) bija deportējamo iesaistīšanās nacionālo partizānu grupās deportācijas laikā vai drīz pēc tās. Kopumā Latvijas 13 apriņķos no deportācijas izvairījās 54 cilvēki, kuri pievienojās nacionālo partizānu vai bruņotu nelegāļu grupām. 20 no minētajiem bēgļiem bija sievietes, kas norāda uz viņu bezizejas stāvokli, labāk izvēloties ekstremālo partizānu dzīvi nekā akli pakļauļoties represētāju patvaļai. Nav izpētīts, vai šo cilvēku pievienošanās jau iepriekšējos gados izveidotajām nacionālo partizānu grupām deportācijas laikā notika ar nacionālo partizānu palīdzību, bēgot no deportētājiem, vai arī bēgļi partizānu grupām pievienojās jau pēc deportācijas beigām. 25 no bēgļiem, kuri pievienojās partizānu grupām, padomju represīvās iestādes nogalināja 1949. gadā, vēl 25 arestēja tajā pašā gadā. Četri no bēgļiem: Antons Strods, Jānis Ziemeļis, V. Dzelzgalvis un Z. Āls partizānu darbību turpināja vēl 1950. gadā. Bruņotās pretošanās kustības nespēja deportācijas laikā pretoties deportācijas veicējiem izskaidrojama ar vairākiem cēloņiem:

1) 1949. gada marta deportācijas laikā deportācijas veicējiem un Latvijas bruņotajai pretošanās kustībai nebija vienāds spēku samērs. Minēto deportētāju skaits sasniedza 33 4113, taču šim

⁴⁶⁹ LVA, PA-101. f., 12. apr., 81. l., 52. lp.

⁴⁷⁰ LVA, PA-120. f., 9. apr., 11. l., 14. lp.; LVA, PA-111. f., 1. apr., 18. l., 3. lp.

⁴⁷¹ LVA, PA-101. f., 12. apr., 81. l., 9. lp, 48. lp.; LVA, PA-101. f., 12. apr., 140a. l., 28. lp.

skaitlim jāpieskaita liels daudzums (precīzs skaits nav zināms) PSRS Iekšlietu ministrijas un LPSR Iekšlietu ministrijas darbinieku. Partizānu skaits bija krietni mazāks. Tā pēc PSRS VDM IeK 24. pulka informācijas 1949. gadā pulka darbības rajonā – Valkas, Alūksnes, Gulbenes, Madonas, Viļakas, Rēzeknes, Viļānu, Jēkabpils, Ilūkstes, Daugavpils, Krāslavas un Ludzas apriņķos – darbojās 30 nacionālo partizānu grupas (kopā 219 partizāni) un 15 partizāni, kuri darbojas vienatnē;

2) tieši pirms deportācijas pēc LPSR VDM norādījumiem un informācijas PSRS VDM IeK 5. divīzijas 24. pulks veica rezultatīvas operācijas pret nacionālajiem partizāniem, nogalinot 16, bet aizturot 21 partizānu;

3) baidoties no iespējamās bruņotās pretošanās deportācijas laikā, LPSR VDM 1949. gadā – īsi pirms deportācijas – arestēja iepriekšējos gados legalizējušos partizānu komandierus un partizānus, kuriem represīvo iestāžu vadība bija solījusi viņus nekad nerespresēt. Lai gan vairāki no partizāniem tika aizturēti ar ieganstu, ka viņi pretpadomju darbību veikuši arī pēc legalizācijas, izmeklēšana to nepierādīja un partizāni tika notiesāti vienīgi par bruņoto darbību pirms legalizācijas. Tas pierāda, ka legalizēto partizānu aizturēšana īsi pirms 1949. gada marta deportācijas bija pasākums, lai novērstu varbūtēju bruņoto pretošanos deportācijas veicējiem. Nav zināms, vai LPSR VDM represēja visus 1945. – 1946. gada centralizēto partizānu organizāciju legalizētos komandierus. 1949. gada martā arestēja piecus legalizētos LTS(p)A vadošos komandierus Sēlijā un Latgalē. Minētais fakts ļauj domāt par analoģisku norisi arī citos Latvijas novados;

4) pirms deportācijas PSRS un LPSR represīvās struktūras veica profilakses pasākumus, lai nepieļautu pretošanos deportācijai un cilvēku bēgšanu no deportētājiem. Visā Latvijā pastiprināja pasu režīmu, t. i., iedzīvotāju pārvietošanās kontroli. Atsevišķu apgabalu iedzīvotājus (piemēram, Liepājā un Liepājas apriņķa pierobežas rajonos) pirms deportācijas filtrēja, tas ir – pārbaudīja īpaši rūpīgi, aizturot arī ilglaicīgi vai izraidot no izfiltrētā apgabala bez tiesībām atgriezties. Nelielais cilvēku skaits, kuri izvairījušies no deportācijas, liecina, ka minētie totalitārā režīma veiktie profilakses pasākumi bija veiksmīgi.

6. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana un izlūkošana

6.1. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana no 1945. līdz 1953. gadam

No 1944. līdz 1945. gadam Latvijā ar pretizlūkošanas darbību pret reālu un potenciāli iespējamu ārvalstu izlūkošanas dienestu un to izlūku darbību nodarbojās LPSR VDTK 2. daļa, bet no 1946. gada 22. marta LPSR VDM 2. daļa. 1953. gada 13. martā, apvienojot PSRS valsts drošības un iekšlietu iestādes vienotā PSRS IeM, arī pašā valsts drošības koncepcijā tika mainītas tradicionālās prioritātes. Līdz 1953. gadam PSRS valsts drošības iestāžu prioritāte bija izlūkošana. Līdz ar to par izlūkošanu atbildēja Pirmā galvenā pārvalde. 1953. gada martā, prioritārai kļūstot pretizlūkošanai, Pirmās galvenās pārvaldes nosaukumu piešķīra pretizlūkošanas pārvaldei, bet Otrās galvenās pārvaldes nosaukumu – izlūkošanas pārvaldei. Šāda situācija pastāvēja līdz PSRS drošības iestāžu reorganizācijai 1954. gada 13. martā, kad izlūkošanas un pretizlūkošanas pārvaldēm atjaunoja iepriekšējos pārvalžu nosaukumus. Atbilstoši PSRS drošības iestāžu struktūras izmaiņām no 1953. gada 15. marta ar pretizlūkošanu nodarbojās LPSR IeM 1. daļa, bet no 1954. gada 13. marta LPSR VDK 2. daļa.

Atšķirībā no vairuma citu PSRS republiku drošības iestādēm LPSR drošības iestādes īpaši pievērsās pretizlūkošanas pasākumiem. Latvijā objektīvu iemeslu dēļ varēja būt vairāk ārvalstu izlūkdienestu iefiltrētu aģentu nekā citās PSRS republikās. To noteica vēsturiskie apstākļi: līdz pat 1940. gadam Latvijā darbojās ārvalstu vēstniecības, ar kuru palīdzību Latvijas iedzīvotāji tika savervēti par ārvalstu aģentiem un informatoriem; līdz pat 1945. gada 8. maijam Kurzemē cīnījās Sarkanās armijas Ļeņingradas frontes grupējumi un Vācijas armijas militārais grupējums *Nord*. Pārējā PSRS teritorijā Vācijas armijas daļas vairs nekaroja. Tas Latvijā ļāva ilgāk darboties Vācijas speciālo dienestu aģentūrai. Atsevišķa pētījuma tēma būtu, cik lielā mērā Latvijā 1944. līdz 1945. gadā reāli darbojās ārvalstu aģenti un cik

lielā mērā LPSR drošības iestādes par spiegiem uzskatīja kādu iedzīvotāju daļu (it sevišķi, ja izmeklēšanas laikā atzīšanās panākta ar spīdzināšanas palīdzību). Fakti liecina, ka Latvijas teritorijas “tīrīšanas” laikā šādus cilvēkus LPSR drošības iestādes arestēja masveidā; salīdzinot ar citām republikām, 1944. – 1945. gadā proporcionāli liels bēgļu skaits no Latvijas devās trimdā uz Rietumu valstīm. Vairāk nekā 200 000 latviešu 1944. – 1945. gadā devās bēgļu gaitās uz Rietumu valstīm vai arī uz Vāciju tika nogādāti piespiedu kārtā. Rietumos nonāca arī Vācijas armijā dienējušie Latvijas iedzīvotāji. Daļa no viņiem Latvijā atgriezās kā repatrianti. Daļa aktīvi sarakstījās ar dzimtenē mītošajiem radiem.

PSRS un LPSR VDTK Otrā pasaules kara laikā un vēl pēc kara lielu interesi izrādīja par nacionālsociālistiskās Vācijas izlūkdienestu aģentiem un diversantiem. PSRS iekšlietu ministra L. Berijas 1945. gada 26. janvāra ziņojumā PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam J. Staļinam, PSRS Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētāja vietniekam V. Molotovam un VK(b)P CK sekretāram G. Maļenkovam par pasākumiem LPSR attīrīšanai no naidīgiem elementiem tika minēts, ka laikā no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada 20. janvārim Latvijas teritorijā arestēti 625 “ienaidnieka izlūkošanas un pretizlūkošanas iestāžu aģenti” un 379 “ienaidnieka izlūkošanas un pretizlūkošanas iestāžu oficiālie darbinieki”. PSRS drošības iestādes Latvijas teritorijā bija fiksējušas 7 Vācijas izveidotās izlūku un diversantu skolas. Šajās skolās apmācību izgāja arī daudzi iepriekš minētie arestētie. Viņu arestus paralēli LPSR VDTK izdarīja arī LPSR leTK un SMERŠ daļas. 1945. gada janvāra beigās padomju represīvās iestādes bija nofiksējušas 224 cilvēkus, kuri izlūku un diversantu skolās strādāja par apkalpojošo personālu (pavāri, oficianti, apkopējas u.c.) vai bija pazīstami ar skolu kursantiem. Daļu no viņiem (tos, kuri tika savervēti par SMERŠ aģentiem) SMERŠ izmantoja izlūkskolu kontingenta meklēšanai un identificēšanai. Pārējie SMERŠ aģentūrai nederīgie kā šaubīgi un aizdomīgi elementi nonāca LPSR VDTK uzraudzībā. Viņus, lai novērstu iespējamu saistīšanos ar Vācijas

izlūkdienestiem, PSRS represīvo iestāžu vadība nolēma pakļaut represēšanai.⁴⁷²

1945. gada 16. martā PSRS valsts drošības tautas komisāra vietnieks B. Kobulovs vērsās pie Baltijas republiku un Baltkrievijas PSR valsts drošības tautas komisāriem, kā arī vairāku KPFSR apgabalu VDTK pārvalžu priekšniekiem, paužot satraukumu, ka Vācijas armijas okupētajā Latvijas teritorijā bāzējas vācu izlūkdienesti, kas Sarkanās armijas aizmugurē desantē izlūkus un diversantus. PSRS VDTK vadību uztrauca vairāku izlūku un diversantu bāžu atrašanās Latvijas teritorijā – Kurzemē (*Frontaufklärungsgruppe 212* Matkules pagastā, *Stab Aleksander Sabilē, Z–Nord* pie Liepājas). Tādēļ B. Kobulovs LPSR VDTK deva uzdevumus: uzskaitīt visas personas, kuras kā bēgļi devušās uz vācu okupēto Kurzemi, un nodrošināt ar VDTK aģentūru vietas, kur minētos bēgļus vācu izlūkdienesti varētu desantēt Sarkanās armijas aizmugurē. Ja tiktu konstatēts kāds cilvēks, kurš brīvprātīgi devies uz nacionālsociālistiskās Vācijas okupēto Kurzemi un pēc tam slepus atgriezies Sarkanās armijas aizmugurē, viņš jāarestē un detalizēti jānoprātina, lai atklātu pretinieka aģentūru.⁴⁷³

Par iepriekš minēto 1945. gada 16. marta B. Kobulova rīkojumu LPSR VDTK informēja arī LPSR IeTK, jo 1945. gada 25. maijā LPSR iekšlietu tautas komisāra vietnieks A. Sieks visiem LPSR IeTK pilsētu un apriņķu priekšniekiem, balstoties uz arestētā bijušā *Frontaufklärungsgruppe 212* aģenta Roberta Vanaga Vasiljeva liecībām, uzdeva vajāt bijušos grupas aģentus, kā arī bijušos kureliešus. A. Sieks arī pavēlēja atklāt un neitralizēt viņu ieroču paslēptuves.⁴⁷⁴ Tātad LPSR IeTK un LPSR VDTK darbība, lai atklātu Vācijas izlūkdienesta aģentus, dublējās, un LPSR IeTK bija saistošas arī

⁴⁷²“PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas ziņojums PSRS Valsts aizsardzības komitejas priekšsēdētājam Josifam Staļinam, PSRS Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam un VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam par “pasākumiem Latvijas PSR attīrīšanai no naidīgiem elementiem.” *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 1. daļa. Latvijas Valsts arhīvs. Sastādītāji: Āboliņa, A., Kalnciema, A., Kārklīšs, Z. u.c. Rīga: Nordik, 2007, 69. lpp.

⁴⁷³ LSA, K-1 f., 17. apr., 1. l., 7. – 7a lp.

⁴⁷⁴ LVA, 1822. f., 1. apr., 244. l., 150. – 154. lp.

PSRS VDTK norādes. 1945. gada 22. jūnijā sekoja LPSR IeTK komisāra A. Eglīša pavēle visiem LPSR IeTK pilsētu un apriņķu daļu priekšniekiem meklēt un arestēt arī *SS Jagdverband Ostland* (paredzēta partizānu cīņai Sarkanās armijas okupētajā teritorijā) dalībniekus.⁴⁷⁵

Beidzoties Otrajam pasaules karam, interesi par okupētajām Baltijas valstīm kā izlūkinformācijas iegūšanas vietu un kā izejas vietu tālākai izlūkdarbības izvēšanai PSRS teritorijā izrādīja Apvienotās Karalistes izlūkdienests, ASV izlūkdienests Centrālā izlūkošanas pārvalde (*CIA*), kurus atbalstīja Zviedrijas izlūkdienests. Otrā pasaules kara beigās Apvienotās Karalistes un ASV izlūkdienestu aģentūras tīkls Padomju Savienības teritorijā bija sabrucis. PSRS pretizlūkošana bija arestējusi arī tos Apvienotās Karalistes aģentus, kuri bija iefiltrējušies Vācijas slepenajos dienestos Padomju Savienības teritorijā. Vismaz divi angļu aģenti, kuri bija iefiltrējušies Vācijas pretizlūkošanas dienestā *Abwehr*, tika arestēti arī Latvijā.⁴⁷⁶ Lai pēckara situācijā atjaunotu aģentūras tīklu un veiktu izlūkošanas darbību PSRS teritorijā, Apvienotās Karalistes *SIS* un vēlāk ASV *CIA* aģentus desantēja, šķērsojot PSRS Rietumu robežu. Par bāzi aģentu izlūkdarbībai Padomju Savienībā *SIS* izvēlējās nacionālās pretošanās kustības dalībniekus, it sevišķi Baltijā. 1945. gadā Baltijā bija jau izveidojušās spēcīgas nacionālo partizānu grupas. Nacionālos partizānus *SIS* cerēja iesaistīt izlūkdarbībā. Tika ņemts vērā, ka Baltijā pamatiedzīvotāji pēc pārciestā padomju terora nebūs labvēlīgi režīmam. Šādu viedokli atbalstīja arī Harijs Kars, kurš pēc Otrā pasaules kara atbildēja par *SIS* izlūkošanas darbību Eiropas ziemeļos un kara laikā strādāja Stokholmā. 1945. gada martā viņš nodeva radoraidīšanas un uztveršanas aparāturu LCP dalībniekam un *SIS* aģentam latvietim Artūram Arnītim un R. Zandem, kuri nelegāli ar laivām pa Baltijas jūru no Zviedrijas ieradās Latvijā. LCP ar A. Arnīša un R. Zandes starpniecību cerēja uzņemt sakarus ar nacionālajiem partizāniem. PSRS VDK izlūkdienesta virsnieks – pārbēdzējs uz Apvienoto Karalisti – O. Gordijevskis pieturas pie viedokļa, ka šajā gadījumā tika panākta vienošanās starp *SIS* un latviešu emigrantu vadību par iegūtās informācijas daļēju nodošanu

⁴⁷⁵ Turpat, 169. – 173. lpp.

⁴⁷⁶ "Arhīva lieta "Lursens – S"" (Totalitārisma seku dokumentēšanas centra publikācija). *Latvijas arhīvi*. 1996., Nr. 1 – 2., 91. lpp.

Apvienotās Karalistes izlūkdienestam.⁴⁷⁷ LCP bijušais dalībnieks L. Siliņš šo vienošanos aprakstīja aizplīvurotāk:

“[...] lai nodibinātu slepenus radio sakarus ar okupētās Latvijas pretestības organizāciju LCP, mūsu vienīgais ceļš bija akceptēt attiecīgo zviedru iestāžu kontroli, kā par slepeno laivu satiksmi, tā par radio sakariem. Visu šo sarežģīto diplomātisko darbu veica mūsu sūtnis V. Salnais ar kundzi M. Salno.”⁴⁷⁸

A. Arnītis un R. Zande sakarus ar nacionālajiem partizāniem neuzņēma, jo pirms Vācijas armijas kapitulācijas Kurzemē viņi atgriezās Zviedrijā. Ventspilī atstāto radioaparāturu vēlāk konfiscēja LPSR pretizlūkošana⁴⁷⁹. No 1945. gada maija A. Arnītis sadarbībā ar SIS gatavojās vēlreiz ierasties jau PSRS okupētajā Kurzemē, lai vāktu izlūkinformāciju. 1945. gada naktī uz 15. oktobri viņš kopā ar Jāni Šmitu, Eduardu Andersonu un Laimoni Pētersonu ar laivu nelegāli ieradās Kurzemes piekrastē.

Pēc Otrā pasaules kara beigām gandrīz visi SIS mēģinājumi nokļūt PSRS no Baltijas republikām līdz pat Turcijas ziemeļiem cieta neveiksmi. PSRS pretizlūkošana pret SIS un CIA izmantoja jau 1920. gados operācijā *Trests* aprobēto taktiku, kad Rietumu izlūkdienesti tika maldināti par informācijas sniedzējiem, tiem piespēlējot PSRS pretizlūkošanas aģentus – fiktīvus “pagrīdes cīnītājus”. Līdz divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu sākumam SIS un CIA un PSRS pretizlūkošanas un izlūkošanas spēlē PSRS pretizlūkošana maldināja Rietumu izlūkdienestus. Pēc Laimoņa Pētersona stāstījuma⁴⁸⁰, visiem LCP dalībniekiem nebija jāizsēžas Latvijas krastā, taču piepūšamā laiva atpakaļceļam uz bāzes kuteri vairs nebija derīga, un visi izsēdās Latvijas piekrastē. Nākošajā dienā no nogrimušās laivas izkritušo aprīkojumu, kurš tika izskalots krastā, atrada PSRS IeTK robežapsardzes karaspēka karavīri. Pēc dažām

⁴⁷⁷ Эндрю, К., Гордиевский, О. *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*. Москва: Nota Bene, 1992, С. 392.

⁴⁷⁸ Andersons, E., Siliņš, L. u.c. aut. *Latvijas Centrālā Padome-LCP*, Upsala: LCP, 1994, 283. lpp.

⁴⁷⁹ “Arhīva lieta “Lursens – S”” (Totalitārisma seku dokumentēšanas centra publikācija). *Latvijas arhīvi*. 1996., Nr. 1 – 2., 92. lpp.

⁴⁸⁰ Raita Valtera personīgais videoarhīvs, L. Pētersona kasete.

nedēļām LPSR VDTK LCP dalībniekus aizturēja, bet tas notika jau pēc tam, kad SIS bija saņēmusi informāciju par viņu veiksmīgu nokļūšanu Latvijā.⁴⁸¹

Lai neitralizētu Apvienotās Karalistes izlūkdienesta darbību Latvijā, LPSR VDTK 2. daļas darbinieks – majors Jānis Lukaševics piedāvāja kādu no 1945. gada oktobrī – novembrī aizturētajiem LCP dalībniekiem – A. Arnīti, J. Šmitu, E. Andersonu vai L. Pētersonu savervēt kā LPSR VDTK aģentu un izmantot operatīvajā spēlē pret Apvienotās Karalistes izlūkdienestu, neatklājot britiem minēto cilvēku saistību ar VDTK. Tā tiktu neitralizēta britu izlūkdienesta darbība Latvijā. Acīmredzot, saņemot PSRS VDTK vadības atļauju, LPSR VDTK uzsāka operatīvo spēli ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu, izmantojot A. Arnīša LCP grupai atņemto radioaparātu un šifrus. A. Arnīti un viņa biedrus operatīvajā spēlē LPSR VDTK 2. daļa vairs iesaistīt nevarēja, jo LPSR VDTK Izmeklēšanas daļa pratināšanas laikā viņus tā bija spīdzinājusi, ka operatīvai darbībai arestētie vairs nebija derīgi. E. Andersonam piesprieda nāvessodu. Operatīvā spēle ar SIS tika uzsākta, kad J. Lukaševics saņēma atļauju operatīvajā spēlē iesaistīt LPSR VDTK 1945. gada 8. novembrī arestēto bijušo LCP radistu A. Bergmani, kuru atbrīvoja no apcietinājuma.⁴⁸² Kā LPSR VDTK aģents A. Bergmanis no 1946. gada marta radioraidīšanai izmantoja A. Arnīša LCP grupas atvesto radioraidītāju un kodus. Viņš SIS informēja, ka neilgi pirms aresta kodus viņam iedevuši arestētās LCP grupas dalībnieki. Pēc ilgāka laika A. Bergmanis ieguva SIS uzticību, un sākās LPSR VDTK operatīvā spēle ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu.⁴⁸³ Operatīvās spēles rezultātā LPSR VDTK līdz 1953. – 1954. gadam gandrīz pilnīgi kontrolēja SIS darbību Latvijā, iepazīstoties ar SIS operatīvo darbību un aģentu iefiltrēšanas paņēmieniem. Tika izzinātas Apvienotās Karalistes izlūkdienesta vēlmes Baltijā un daļa no interešu virzieniem Krievijas teritorijā. Lai pārliecinoties, ka izlūkdarbībai Latvijā var atrast atbilstošus cilvēkus, un noskaidrotu A. Arnīša grupas likteni,

⁴⁸¹ Эндрю, К., Гордиевский, О. *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*. Москва: Nota Bene, 1992, С. 392.

⁴⁸² Turpat, 393. lpp.

⁴⁸³ "Arhīva lieta "Lursens – S"" (Totalitārisma seku dokumentēšanas centra publikācija). *Latvijas arhīvi*. 1996., Nr. 1 – 2., 92. – 93. lpp.

SIS 1946. gada 6. augusta naktī zvejnieku motorlaivā Rīgas jūras līča piekrastē iesūtīja savus aģentus – arī bijušos LCP dalībniekus – R. Zandi un Ēriku Tomsonu. R. Zande un Ē. Tomsons Latvijā ne tikai vāca izlūkinformāciju, bet arī nodibināja sakarus ar plašu Latvijas iedzīvotāju loku. Viņus visus pēc R. Zandes un Ē. Tomsona aresta LPSR VDTK represēja kā ārvalstu spiegu atbalstītājus. Ilgāku laiku LPSR VDTK nevarēja fiksēt R. Zandes un Ē. Tomsona atrašanās vietu, izmantojot arī radiopeilēšanu.⁴⁸⁴ Taču tad R. Zandem sabojājās radoraidītājs un, lai veiktu radoraidīšanu, 1946. gada novembrī *SIS* viņam rekomendēja uzņemt kontaktus ar A. Bergmani. R. Zandem neradās aizdomas, ka A. Bergmanis strādātu LPSR VDM interesēs. Līdz ar to no 1946. gada novembra LPSR VDTK varēja kontrolēt R. Zandes, Ē. Tomsona un viņu atbalstītāju darbību. Plašāku dezinformācijas operāciju LPSR VDTK neuzsāka, baidīdamās no *SIS* aģentūras tīkla tālākas izvēršanās Latvijā un izešanas no kontroles.⁴⁸⁵ Apmēram gadu LPSR VDTK veica novērošanu, un R. Zandi un Ē. Tomsonu arestēja 1947. gada 16. oktobrī. A. Bergmanis *SIS* deva informāciju par R. Zandes un Ē. Tomsona arestu, apgalvojot, ka raidīšanu atsāks tikai tad, kad pats būs drošībā.⁴⁸⁶

1948. gada 11. oktobrī LPSR VDTK pretizlūkošana Zviedrijā iefiltrēja savu aģentu – bijušo Latviešu leģiona virsnieku, *SS Jagdverband Ost*, LCP dalībnieku Vidvudu Šveicu, kurš pēc Otrā pasaules kara beigām uzturēja sakarus ar Latvijas Nacionālo partizānu organizācijas grupām Kurzemē, t. sk. ar grupu sakarnieku F. Launagu. F. Launags kopā ar vairākiem citiem Kurzemes partizāniem 1945. gada oktobrī nelegāli devās uz Zviedriju. Vai nu nejaušības pēc, vai arī ar LPSR VDTK sankciju šī bēgšana arī izdevās. Zviedrijā V. Šveics uzņēma sakarus ar *SIS* un *CIA* saistītajiem Verneru Tepferu – bijušo LCP priekšsēdētāju (no 1944. gada 12. jūlija), Hugo Ginteru, Fredu Launagu u.c. latviešu emigrācijas organizāciju pārstāvjiem. V. Tepfera uzticību V. Šveics iemantoja ar Latvijā dzīvojošā bijušā LCP dalībnieka un V. Tepfera paziņas Osvalda Bileskalna rekomendācijas vēstules

⁴⁸⁴“Arhīva lieta "Lursens – S"”(Totalitārisma seku dokumentēšanas centra publikācija). *Latvijas arhīvi*. 1996., Nr. 1 – 2., 93. lpp.

⁴⁸⁵ Эндрю, К., Гордиевский. С. 393.

⁴⁸⁶ Turpat.

palīdzību. Lai iegūtu šo vēstuli, V. Šveics LPSR VDTK uzdevumā 1948. gada vasarā O. Bileskalnam paziņoja, ka tuvākajā laikā grasās bēgt uz Zviedriju, lai nodibinātu kontaktus ar angļu un amerikāņu izlūkdienestiem, tad, iespējams, atgriezīsies Latvijā un turpinās pagrīdes darbību. V. Šveics prasīja O. Bileskalnam šifrētu viņa rekomendācijas vēstuli, ko uzrādīt V. Tepferam. O. Bileskalns tādu arī uzrakstīja.⁴⁸⁷ Zviedrijā V. Šveics ar latviešu emigrācijas starpniecību ieguva SIS un Zviedrijas izlūkdienesta uzticību. Viņu kopā ar citiem baltiešu emigrantiem minētie dienesti gatavoja izlūkinformācijas vākšanai Latvijā. 1949. gada 1. maijā V. Šveicu kopā ar pieciem īstiem SIS aģentiem – trim lietuviešiem un diviem igauņiem ātrgaitas kuterī nogādāja Baltijas jūras piekrastē, Lietuvas PSR pilsētas Palangas apkaimē. V. Šveics, atdalījies no grupas, gandrīz momentā uzsāka kontaktus ar vietējo VDM daļu un trīs grupas dalībnieki tūlīt pēc ierašanās tika nošauti.⁴⁸⁸ Pateicoties PSRS izlūkdienesta savervētajam Apvienotās Karalistes izlūkdienesta darbiniekam Kimam Filbijam, šajā laikā par SIS aģentu sūtīšanu uz Baltiju zināja arī PSRS VDM.⁴⁸⁹ V. Šveics, lielīdamies ar Zviedrijā uzņemtajiem sakariem, LPSR VDM uzdevumā Latvijā turpināja potenciālo Rietumu izlūkdienestu atbalstītāju apzināšanu un provocēšanu. O. Bileskalnam V. Šveics uzrādīja V. Tepfera vēstuli nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem Latvijā. O. Bileskalns V. Tepferam uzrakstīja atbildes vēstuli slepenrakstā, ko ar LPSR VDM sankciju nosūtīja uz Zviedriju. Līdz ar to Zviedrijā apstiprinājās V. Šveica kā uzticama cilvēka statuss. 1949. gada 6. jūlijā LPSR VDM arestēja bijušo LCP dalībnieku Robertu Ķīsi, kuru V. Šveics kopā ar O. Bileskalnu pierunāja pieņemt V. Šveica no Zviedrijas sūtīto radioinformāciju. PSRS VDM Sevišķā apspriedē 1950. gada 1. aprīlī R.Ķīsim piesprieda 25 gadus ieslodzījumā un mantas konfiskāciju par “dzimtenes nodevību”. Kad O. Bileskalna starpniecība vairs nebija nepieciešama, lai nodrošinātu V. Šveica

⁴⁸⁷ Ērglis, Dz. *Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 145. lpp.

⁴⁸⁸ Эндрю, К., Гордиевский, О. С. 393.

⁴⁸⁹ Zunda, A. ““Angļi” Kurzemē – tikai ilūzijas”, *Latvijas avīze*, 2005, 19. sept.

darbību, LPSR VDM 1951. gada 29. maijā O. Bileskalnu apcietināja. 1951. gada 6. septembrī viņu notiesāja ar nāvessodu.⁴⁹⁰

1949. gada 1. novembrī Ventspils apriņķī pa jūras ceļu tika iesūtīti vēl divi latvieši – SIS aģenti: Vitolds Berķis un Andrejs Galdiņš. Viņu izsēšanos PSRS VDM robežsardze nepamanīja, taču, pateicoties V. Šveica iedotajām “sakarnieku” adresēm, Latvijā viņi uzreiz nonāca divu LPSR VDM aģentu dzīvesvietās. Viens no viņiem – A. Bergmanis 1949. gada 6. novembrī informēja LPSR VDM par aģentu ierašanos Rīgā, vēlāk V. Berķi un A. Galdiņu savedot kopā ar V. Šveicu.⁴⁹¹ V. Berķis un A. Galdiņš izpaua, ka viņi ir pirmie no SIS aģentu virknes, kuri tiks sūtīti uz Latviju. Tādēļ viņu uzdevums ir vākt izlūkošanas rakstura informāciju un radīt nosacījumus citu PSRS iesūtīto SIS aģentu uzņemšanai. LPSR VDM pretizlūkošanas daļa secināja, ka daudzos SIS aģentus Latvijā jāneitralizē, izvietojot viltus nacionālo partizānu grupās, kuru dalībnieki būtu LPSR VDM darbinieki un aģenti. PSRS VDM 2. Galvenā pārvalde šo ideju akceptēja. Tā pirmoreiz tika noraidīta 1947. gadā.⁴⁹² Visticamāk, 1949. gada nogalē PSRS VDM secināja, ka līdz ar 1949. gada masveida iedzīvotāju deportācijas realizēšanu Latvijā apsīks īsto nacionālo partizānu kustība. Līdz ar to SIS aģentiem nebūtu iespējas kontaktēties ar Latvijas nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem. 1949. – 1950. gada ziemā viltus partizānu komandiera “Makša” (LPSR VDM pretizlūkošanas majors Alberts Bundulis) grupa trenējās SIS aģentu uzņemšanai mežos Tukuma rajonā. V. Berķis un A. Galdiņš uz viltus partizānu nometni tika nogādāti 1950. gada 13. maijā.⁴⁹³ Līdz ar to sākās LPSR VDM viltus nacionālo partizānu grupu darbība izlūkošanas un pretizlūkošanas dienestu operatīvajā spēlē okupētās Latvijas teritorijā.

⁴⁹⁰ Ērglis, Dz. *Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses*. 145 – 148.; 165. lpp.

⁴⁹¹ Berķis, A. “Atmiņas par brāli Vitoldu un viņa līdzgaitniekiem. Čekas spēle no 1949. līdz 1956. g.” *Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā. Atmiņas un dokumentos no 1941. gada līdz 1956. gadam*, Rīga: Sol Vita, 1997, 219 – 220. lpp.

⁴⁹² Эндрю, К., Гордиевский, О. С. 394.; “Arhīva lieta “Lursens – S”” (Totalitārisma seku dokumentēšanas centra publikācija). *Latvijas arhīvi*. 1996., Nr. 1 – 2., 95. lpp.

⁴⁹³ Эндрю, К., Гордиевский, О. С. 394.; “Arhīva lieta “Lursens – S”” (Totalitārisma seku dokumentēšanas centra publikācija). *Latvijas arhīvi*. 1996., Nr. 1 – 2., 97. lpp.

6.1.1. Specgrupu pielietojums LPSR teritorijā Apvienotās Karalistes un PSRS izlūkošanas un pretizlūkošanas dienestu operatīvās spēles laikā

Operatīvās darbības jomā specgrupu un speciāģentu izmantošana augstāku pakāpi sasniedza no divdesmitā gadsimta četrdesmito beigām līdz pat piecdesmito gadu sākumam, kad LPSR VDM piedalījās sāncensībā ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu. Minētajā laikā operatīvajā spēlē ar Rietumu izlūkdienestu pārstāvjiem darbojās ne tikai operatīvie darbinieki, bet arī divas no aģentiem kaujiniekiem izveidotas specgrupas. LPSR VDM un VDK minētajiem riskantajiem pasākumiem izvēlējās tikai pieredzes bagātus aģentus kaujiniekus, kuri savu profesionalitāti un uzticību bija pierādījuši, nogalinot un gūstot nacionālos partizānus. Tāds, piemēram, bija J. Klimkāns, kuru LPSR VDK, izmantojot operatīvo spēli un uzdodot par nacionālās pagrīdes cīnītāju, divas reizes iesūtīja Apvienotās Karalistes teritorijā (1952. un 1956. gadā).

Latvijas teritorijā operatīvās spēles laikā no aģentiem kaujiniekiem izveidoja divas specgrupas – vienu Kurzemē, otru Vidzemē. Tajās kopā ar aģentiem kaujiniekiem darbojās arī LPSR VDK operatīvie darbinieki – K. Ķipurs, A. Kalve, H. Melbārdis.⁴⁹⁴ Abas specgrupas dzīvoja mežos, tēlodamas bruņotus nacionālos partizānus. Šie pasākumi tika veikti, lai piesaistītu *S/S* un tās aģentu uzmanību. *S/S* ar latviešu pretestības kustības palīdzību cerēja iegūt nepieciešamo izlūkošanas informāciju un, izmantojot radiosakarus, kontaktējās ar LPSR VDK viltus partizānu grupām. Vēlāk tajās iesūtīja Apvienotās Karalistes izlūkdienesta aģentus – latviešus. Operatīvās spēles laikā pirmo viltus nacionālo partizānu grupu Engures mežos LPSR VDM izvietoja 1950. gadā, lai no Rīgas uz speciāģentu meža bunkuru pārvietotu *S/S* aģentus V. Berķi un A. Galdiņu.⁴⁹⁵ Speciāģentu grupā, *SIS* aģentiem nezinot patieso situāciju, jebkādu izlūkošanas vai nacionālās pretestības darbību varēja neitralizēt. Arī vēlākajos gados Latvijā iesūtītie Apvienotās Karalistes aģenti nonāca nevis patiesu, bet viltus partizānu speciāģentu (kaujinieku) grupās. Līdz 1953. gadam *S/S* pilnīgi

⁴⁹⁴ *Справка по материалам архивного дела “Лурсен-С”*. SAB Totalitārisma seku dokumentēšanas centra bibliotēka, 102. lpp.

⁴⁹⁵ Turpat, 19. lpp.

uzticējās čekas specgrupām, tomēr, vēlākais, 1953. – 1954. gadā angļiem radās aizdomas, ka Latvijas pretošanās grupas vai nu pilnībā ir veidotas no LPSR drošības dienestu aģentiem, vai arī tās atrodas Valsts drošības ministrijas kontrolē. Aizdomas radīja fakts, ka represijas neskāra vienīgi tos Apvienotās Karalistes aģentus, kuri nekontaktējās ar viltus pagrīdes grupām. V. Berķi, kurš, visticamāk, tēloja, ka tic viltus partizāniem, LPSR VDK Apvienotās Karalistes izlūkdienesta pārliecināšanai aizsūtīja atpakaļ uz Apvienoto Karalisti. Latvijā viņš vairs neatgriezās un ļoti ticami, ka britus brīdināja par leģendēto LPSR VDK darbību. Savukārt A. Galdiņu, kurš diezgan atklāti apšaubīja viltus partizānu īstumu, LPSR VDK uz Apvienoto Karalisti neizlaida un viņam piesprieda nāvessodu.

LPSR drošības iestādes operatīvajā spēlē cieta neveiksmi lielā mērā PSRS VDK vadības stūrgalvīgās politikas dēļ. Pārmērīgi ievērojot instrukcijas, tā neatļāva LPSR drošības iestāžu darbiniekiem sniegt Apvienotās Karalistes pusei pat vispārīga rakstura ziņas par PSRS rūpnieciskajiem un militārajiem objektiem. SIS prasītās ziņas varēja pārbaudīt ar citur PSRS teritorijā iefiltrētās aģentūras palīdzību. Operatīvajā spēlē padomju puses izgāšanos sekmēja arī PSRS VDK laboratorijā sagatavotais *Isetas upes ūdens paraugs*, kuru no LPSR VDK viltus “pagrīdes” pieprasīja SIS. Tā pārlietu augstā radioaktivitāte, šķiet, bija pēdējais arguments, lai SIS pieņemtu lēmumu, ka visa viņu “pagrīdes” aģentūra Latvijā ir LPSR drošības iestāžu kontrolē. Arī LPSR VDK pieļāva kļūdas: aģentu kaujinieku teātrālā uzvešanās un numuru piestiprināšana pie SIS izlūku mantām bija kļedzošākās no tām. Līdz ar to padomju propagandā plaši aprakstītā it kā veiksmīgā LPSR VDK aģenta Mārgera Vītoliņa iefiltrēšanās SIS, ierodoties Londonā 1954. gadā, patiesībā bija pilnīga izgāšanās. SIS no 1954. gada veica pretspēli pret LPSR VDK, tēlojot, ka tic LPSR VDK izveidotajai viltus “pagrīdei”.⁴⁹⁶

Neskatoties uz neveiksmīgo operatīvās spēles gaitu, LPSR VDK vadība 1956. gadā nolēma uz Apvienoto Karalisti sūtīt aģentu J. Klimkānu. Viņš, neizturot psiholoģisko spiedienu SIS rīkotajās

⁴⁹⁶ Bauer, T. P. 173 – 192.; V. Berķa atmiņas, SAB TSDC bibliotēka.

pratināšanās, atzinās, ka ir LPSR VDK aģents un tika atsūtīts atpakaļ uz Latviju⁴⁹⁷.

PSRS izlūkdienesta 1936. gadā savervētais aģents Mārgēris Vītoliņš 20. gadsimta trīsdesmito gadu beigās dienesta laikā Latvijas Republikas armijā. Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra foto.

⁴⁹⁷ Справка по материалам архивного дела "Лурсен-С". SAB Totalitārisma seku dokumentēšanas centra bibliotēka, 99. lpp.

6.1.2. LPSR drošības iestāžu darbība repatriantu no Rietumu valstīm vidē

Viena no sabiedrības grupām, kurai PSRS drošības iestāžu pretizlūkošana pievērsa pastiprinātu uzmanību, bija repatrianti un reemigranti. PSRS drošības iestādes šiem cilvēkiem masveidā falsificēja apsūdzības. PSRS VDM centrālais aparāts izdarīja spiedienu uz perifērajām drošības iestādēm, prasot atklāt ASV un Apvienotās Karalistes spieģus. Tā kā perifērijā spiegošanas gadījumus neizdevās atklāt, vietējās drošības iestādes atklāto ārvalstu aģentu skaitu papildināja uz repatriantu un reemigrantu rēķina. Lielākoties viņi tika arestēti uz aizdomu pamata un izmeklēšanas laikā tika spīdzināti, tā panākot VDM vēlamo rezultātu. Absolūto vairākumu PSRS par spiegošanu no 1945. gada līdz 1953. gadam notiesāto repatriantu un reemigrantu deviņdesmitajos gados Krievijas Federācijā rehabilitēja, atzīstot viņu lietu izmeklēšanu un tiesāšanu par nelikumīgu.⁴⁹⁸

Arī LPSR VDTK/VDM 2. pretizlūkošanas daļa repatriantiem kā potenciāliem Rietumu valstu spiegiem veltīja pastiprinātu uzmanību. Otrā pasaules kara rezultātā bēgļu gaitās uz Rietumiem devās vairāk nekā 160 000 Latvijas iedzīvotāju, neskaitot SS 15. divīzijas un citu Vācijas militāro vienību latviešu militārpersonas, kuras, karam beidzoties, atradās Vācijā. Ievērojamu skaitu Latvijas iedzīvotāju nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīms Otrā pasaules kara gados aizdzina darbos uz Vāciju. Kara beigu posmā PSRS varas iestādes uzsāka plašu kampaņu par pārvietoto personu atgriešanos PSRS, t. sk. Latvijā. PSRS TKP 1944. gada 4. oktobrī pieņēma lēmumu par PSRS pilsoņu atgriešanos no Vācijas un citām okupētām teritorijām. Balstoties uz šo lēmumu, repatrianti varēja ierasties Latvijā. 1945. gadā Latvijā atgriezās vislielākais skaits repatriantu vienā gadā – 47668 (kopumā līdz 1952. gadam 77368).⁴⁹⁹ To skaitā bija arī Vācijas

⁴⁹⁸ Государственная безопасность России: История и современность.

Саратовский государственный социально-экономический университет. Институт общественной мысли. Под общей редакцией Р.Байгузина: Москва: РОССПЕН, 2004, С.614.

⁴⁹⁹ Riekstiņš, J. "Ar varu un viltu. Repatriantu atgriešanās Latvijā 1945. – 1953. gadā". *Latvijas arhīvi*. 1994, Nr. 1., 58. lpp.

gūstā nonākušās bijušās Sarkanās armijas militārpersonas. Ja tās bija iesaukšanas vecumā, saskaņā ar PSRS Aizsardzības komitejas 1945. gada 18. augusta lēmumu Nr. 9871, tika nosūtītas uz PSRS leTK pakļautības darba bataljoniem rūpniecībā un celtniecībā. Lai repatrianti neapdraudētu režīma drošību un starp viņiem atrastu ārvalstu aģentus, darba bataljonu sastāvu pārbaudīja LPSR VDTK komisariāta un *SMERŠ* darbinieki. Mazāk uzticamos repatriantus – bijušos karagūstekņus – nosūtīja specnometinājumā uz Krieviju vai uz PSRS leTK filtrācijas nometnēm.

1947. gadā LPSR nodibināja LPSR MP Repatriācijas lietu komisiju. Tajā darbojās arī LPSR valsts drošības ministra vietnieks A. Salamatovs. No 1949. gada darbojās LPSR MP Repatriācijas daļa. LPSR Ārlietu ministrija lūdza LPSR VDM sniegt viedokli par konkrētu personu atgriešanās lietderību Latvijā. Bieži vien LPSR VDM neatzina par lietderīgu Latvijas iedzīvotāju, it īpaši bijušo Vācijas militārpersonu atgriešanos dzimtenē.⁵⁰⁰ 1947. gada 10. martā kā repatriants Latvijā ieradās Fēlikss Melbārdis Rūmnieks. Viņš 1945. gada 30. aprīlī kā Vācijas izlūkdienesta aģents nelegāli no Latvijas ieradās Zviedrijā. Pēc tikšanās ar V. Tepferu 1945. gada 3. maijā, kuram Melbārdis izstāstīja par nevēlēšanos pildīt vācu uzdevumu, zviedri viņu no nometnes atbrīvoja. 1945. gadā viņš kļuva arī par PSRS vēstniecības darbinieka Zviedrijā informatoru. 1945. gada 24. jūnijā zviedri viņu internēja otrreiz. No internēto nometnes F. Melbārdi atbrīvoja 1946. gada aprīlī. 1946. gada decembrī F. Melbārdis kļuva par dubltaģentu un piekrita sadarboties ar SIS. Jau tūlīt pēc ierašanās – 1947. gada martā – LPSR VDM viņam piesūtīja kontrolaģentu – V. Šveicu, kuram bija jāinformē LPSR VDM par F. Melbārža rīcību. F. Melbārdis jau martā ķērās pie pagrīdes organizācijas izveidošanas, kurai perspektīvā bija jāvāc informācija SIS interesēs. Saņēmis SIS uzdevumu iefiltrēties LPSR VDM pretizlūkošanā, F. Melbārdis kopā ar LPSR VDM aģentu Ansi Baumani, kuru bija uzaicinājis darboties savā pagrīdes organizācijā, 1947. gada septembrī sastādīja un LPSR VDM nodeva provokatīvu dokumentu it kā par lielas pagrīdes organizācijas eksistenci Latvijā, kas

⁵⁰⁰ Riekstiņš, J. "Ar varu un viltu. Repatriantu atgriešanās Latvijā 1945. – 1953. gadā". 55, 57. – 58. lpp.

pārsūtot spiegošanas ziņas uz Zviedriju. A. Baumanis par to, ka VDM noklusējis F. Melbārža darbību nolūkā izveidot īstu pagrīdes grupu (no 1947. gada marta), vēlāk tika arestēts. Pēc tam, kad F. Melbārdis centās iegūt laivu, lai bēgtu uz Zviedriju ar iegūto informāciju, viņš 1947. gada 27. oktobrī tika arestēts.⁵⁰¹ 1949. gada 28. septembrī LPSR VDM arestēja bijušo repatriantu Heinrihu Volbedahtu. 1944. gada oktobrī viņš kā bēglis bija devies uz Vāciju. LPSR VDM Volbedahtu apsūdzēja, ka 1945. gada jūnijā viņu savervējis *SIS* un pēc atgriešanās Latvijā viņš veicis pretpadomju aģitāciju.⁵⁰²

1949. gada 18. oktobrī LPSR VDM arestēja repatriantu Elmāru Vizuli, kurš bija dienējis SS 15. divīzijā un palicis Vācijā. Viņu apsūdzēja par to, ka 1948. gada jūnijā viņu savervējis *SIS*. Pēc repatriēšanās uz Latviju E. Vizulis sācis veidot pretpadomju grupu Liepājas apriņķī.⁵⁰³

Divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu vidū LPSR VDK 2. daļas daudzi darbinieki un arī priekšnieka vietnieks Sobačkins uzskatīja, ka darbs ar aģentūru repatriantu vidē sekmēs repatriantu masveida izstrādi un represēšanu. Tādēļ operatīvais darbs repatriantu vidū nebija tik aktīvs. Par to LPSR VDK saņēma pārmetumus no PSRS VDK. PSRS VDK norādīja, ka nav jāapzina visi repatrianti, bet viņu vidū jāatrod cilvēki, kuru dzīvesveids, uzvedība un sakari varētu liecināt par spiegošanu.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Ērglis, Dz. *Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 138. – 144. lpp.

⁵⁰² *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 852. lpp.

⁵⁰³ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 844. – 845. lpp.

⁵⁰⁴ *Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955 г.* Latvijas Republikas Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs. SAB TSDC bibliotēka, 20. lp.

6.2. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana no 1953. līdz 1956. gadam

Nozīmīga loma PSRS un LPSR drošības iestāžu darbības taktikas maiņā divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu sākumā bija 1954. gada 12. marta PSKP CK lēmumam *Par valsts drošības iestāžu darbu*, kas paredzēja, ka pretizlūkošanas galvenais uzdevums ir atklāt un atmaskot imperiālistisko valstu Padomju Savienībā iesūtītos spieģus, diversantus un teroristus.⁵⁰⁵ Nostiprinot PSKP ietekmi pār valsts drošības iestādēm, partija PSRS valsts drošības iestādei pretizlūkošanā deva skaidru uzdevumu un prasīja stingru atskaiti par uzdevuma izpildi. Masveida pretizlūkošanas pasākumus pret PSRS iedzīvotājiem PSRS drošības iestādes nomainīja ar dziļi konspirētu ārvalstu izlūkdienestu izlūku un informatoru meklēšanu. Šādu ievirzi LPSR VDK pretizlūkošanas darbam deva arī PSRS VDK 2. Galvenās pārvaldes vadība. 1955. gadā 2. Galvenās pārvaldes priekšnieka vietnieks Gribanovs norādīja, ka:

“Ja izstrādes tiek veiktas pasīvi un primitīvi, tad diez vai var cerēt, ka mēs pretinieku varēsim atmaskot. [...] pretinieks ar katru dienu. grauļošajā darbībā pielieto izsmalcinātus paņēmienus. Izstrāžu līmenis mums ir zems. Tas nozīmē, ka atmaskot īstos Padomju valsts ienaidniekus, kā to prasa partijas Centrālā Komiteja savā lēmumā, mēs nespēsim.”⁵⁰⁶

Domājams, ka PSRS VDK vadība īpaši uzsvēra KP prasības, lai LPSR VDK pierādītu, ka Latvijā masveida represiju laikā pielietotās metodes neatbilst pretizlūkošanas aktuālajiem uzdevumiem. LPSR VDK priekšsēdētājs Jānis Vēvers LPSR VDK komunistiskās partijas biedru kopējā slēgtajā sanāksmē 1955. gada 25. martā saviem padotajiem izvirzīja prasību sekmīgi veikt arī sarežģītus pretizlūkošanas uzdevumus. Viņš uzsvēra, ka ienaidnieki mainot savu

⁵⁰⁵ История советских органов государственной безопасности: учебник, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 497.

⁵⁰⁶ Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955 г. С. 59 – 60.

taktiku un kļūstot viltīgāki. Tādēļ LPSR VDK uzdevums ir ienaidnieka metožu atklāšana un tā nodomu apsteigšana.⁵⁰⁷ J. Vēvera viedokli atbalstīja arī iepriekš minētās sapulces dalībnieki, savā rezolūcijā norādot, ka, lai gan vairāki operatīvie darbinieki apbalvoti ar PSRS apbalvojumiem par ārvalstu aģentu sagūstīšanu, operatīvais darbs jāmaina kardināli.⁵⁰⁸ 1954. gada decembrī un 1956. gada aprīlī PSRS VDK nosūtīja pārbaudes veicējus uz LPSR VDK. Pārbaudes atklāja nepilnības arī LPSR VDK pretizlūkošanas darbā. Tieši tādēļ arī 1956. gadā LPSR VDK vadība no komitejas 2. daļas prasīja enerģisku rīcības maiņu, lai atklātu ārvalstu aģentus Latvijā. 1956. gada 14. martā LPSR VDK komunistiskās partijas pirmorganizācijas sapulcē J. Vēvers norādīja, ka LPSR VDK darbs atšķiras no vairuma citu PSRS republiku drošības iestāžu darba. Darbības atšķirības nosakot PSRS robeža gar visu Latvijas Rietumu krastu, Rīgas un Ventspils tirdzniecības ostas, kurās iebrauc ārvalstu kuģi. Ārvalstu izlūkdienesti Latvijā iebraukušos jūrniekus izmantojot kā savu aģentūru. Tāpat daudzi bijušie Latvijas iedzīvotāji atrodoties ārvalstīs. Arī šos cilvēkus LPSR VDK uzskatīja par ārvalstu izlūkdienestu intereses objektiem. LPSR VDK uzskatīja, ka jākontrolē arī Latvijas ebreju sakarus ar citiem ebrejiem ārpus republikas, un tādi raksturīgi tieši LPSR. J. Vēvers arī uzsvēra, ka republikā ir liels skaits personu, kas notiesātas par valstij naidīgu darbību un atgriezušās Latvijā. LPSR VDK vadība 1956. gadā secināja, ka pirms 5 līdz 10 gadiem LPSR VDK bija jāstrādā citādā situācijā. Lai apspiestu “padomju valsts ienaidniekus”, t. i. – pretošanās kustības dalībniekus, LPSR VDK varēja pielietot “vienkāršotus paņēmienus” (visticamāk domātas masveida represijas ar brutāla spēka pielietošanu). 1956. gadā pēc J. Vēvera domām darba paņēmieniem jābūt smalkākiem. Tieši pirms 1956. gada 14. marta sapulces LPSR VDK vadība bija saņēmusi sūdzības no PSRS VDK vadības par to, ka LPSR VDK 2. (pretizlūkošanas) daļas darbā novērojams primitīvisms.⁵⁰⁹ LPSR VDK partijas pirmorganizācijas slēgtā sapulcē 1956. gada 14. martā pēc minētās J. Vēvera runas nolēma, ka LPSR

⁵⁰⁷ LVA, PA-101. f., 7962. f., 1. apr., 41. l., 137. lp.

⁵⁰⁸ Turpat, 138. lp.

⁵⁰⁹ LVA, PA-101. f., 7962. f., 1. apr., 51. l., 2. – 3. lp.

VDK operatīvo darbu nepieciešams uzlabot, stingri ievērojot sociālistisko likumību.⁵¹⁰ 1956. gada 25. jūlijā LPSR VDK partijas pirmorganizācijas sekretāra vietas izpildītājs Pristavkins atskaitē LPSR VDK vispārējai partijas biedru kopsapulcei norādīja, ka pēc 1956. gada aprīļa veiktās pārbaudes Latvijā PSRS VDK secinājusi, ka LPSR VDK, neraugoties uz tās zināmiem panākumiem, pretizlūkošanas jomā pilnībā nav izpildījusi PSRS VDK pavēli Nr. 00420.⁵¹¹ Minētā pavēle noteica, ka jāpaaugstina līmenis darbā ar aģentūru. Aģentūras vervēšanu PSRS VDK uzdeva veikt mērķtiecīgi un noteiktiem mērķiem, viņus pamatīgi instruējot. Aģentiem bija jābūt izglītotiem (vismaz ar vidējo izglītību), lai viņi noderētu ne tikai aizdomās par spiegošanu turēto izstrādē, bet arī “valsts noziedznieku” meklēšanā.⁵¹² 1956. gada 25. jūlijā LPSR VDK partijas pirmorganizācijas sekretāra vietas izpildītājs Pristavkins norādīja, ka LPSR VDK darbu ar aģentūru organizē, ņemot vērā operatīvo situāciju republikā. Nav uzlabojies slikti veiktais pretizlūkošanas darbs aizsardzības un īpaši svarīgos rūpniecības objektos.⁵¹³ Var secināt, ka no 1954. gada līdz 1956. gadam iezīmējās PSRS VDK un LPSR vadības vēlme pretizlūkošanu veikt augstākā līmenī, lai atklātu ārvalstu izlūkdienesta darbības Latvijā. Ja 1944. – 1945. gadā LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana vairāk pievērsās nacionālsociālistiskās Vācijas izlūkdienestu aģentu neitralizēšanai un līdz divdesmitā gadsimta piecdesmito sākumam galvenokārt pievērsās operatīvajai spēlei ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu, tad piecdesmito gadu vidū pretizlūkošanas virzieni bija daudzveidīgāki – pirms Otrā pasaules kara un kara laikā Latvijā iefiltrēto, pēc kara repatriācijas rezultātā nokļuvušo un nelegāli desantēto “kapitālistisko valstu” izlūkdienestu aģentūras atrašana un likvidēšana LPSR teritorijā; ārvalstu aģentu desantēšanas ceļu atklāšana, ārvalstu izlūkdienestos iefiltrējot LPSR

⁵¹⁰ Turpat, 18. lp.

⁵¹¹ Turpat, 125. lp.

⁵¹² *История советских органов государственной безопасности: учебник*, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 508.

⁵¹² Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955 г., С. 6.

⁵¹³ LVA, PA-101. f., 7962. f., 1. apr., 51. l., 125. lp.

VDK aģentūru, ārvalstu aģentūras atrašana ārvalstu jūrnieku vidē, kuru kuģi pietājas Rīgas un Ventspils ostās. Jūrnieku sakaru ar Latvijas iedzīvotājiem kontrolēšana.

Lielu satraukumu LPSR VDK darbiniekos izraisīja arī ārvalstu izlūkdienestu centieni iefiltrēt savu aģentūru centās padomju jūrnieku vidē.⁵¹⁴ Savukārt LPSR VDK pret ārzemnieku aktivitātēm nodrošinājās, aktīvi vervējot par aģentiem kontrabandas preču uzpircējus, ar kuriem ārzemnieki visbiežāk kārtoja dažādus darījumus. Šīs kategorijas personas jebkurā brīdī varēja saukt pie kriminālatbildības par normatīvo aktu pārkāpumiem. Sadarbība ar VDK ļāva viņiem rūpālu turpināt un tirgoties ar ārzemju jūrniekiem.

1955. gada augustā VDK Ventspils daļas darbinieku rīcībā nonāca informācija, ka kāda ārzemju kuģa jūrnieki diviem jauniešiem par labu atlīdzību lūguši sagādāt padomju pases un kara klausības apliecības. 1955. gada maijā kāds ārzemju jūrnieks bija mēģinājis pierunāt Ventspils iedzīvotāju sniegt ziņas par pilsētas apgādi ar pārtiku. Kā samaksu par pakalpojumu jūrnieks apsolījis jaunietai nelegāli nogādāt ārzemēs. Tā paša gada oktobrī kāds ārzemju jūrnieks interesējies par iedzīvotāju reakciju sakarā ar Vācijas kanclera vizīti Maskavā.⁵¹⁵

Pretizlūkošanas darbu ostu pilsētās šajā laika periodā veica galvenokārt PSRS MP VDK Latvijas dzelzceļu un Latvijas jūras flotes pārvalde. Taču, lai vieglāk būtu kontrolēt iebraukušos jūrniekus un citus ārzemniekus, tika nolemts Rīgā un Ventspilī izveidot tā saucamos "interklubus", kuros bija paredzēts sagādāt apstākļus viesu "atpūtai". Kamēr šādi klubi tika veidoti, lai nezaudētu laiku, LPSR VDK Latvijas dzelzceļa un jūras baseina pārvaldes priekšnieks V. Allaberts lūdza LKP CK sekretāru J. Kalnbērziņu atbalstīt viņa priekšlikumu izveidot pie PSRS un ārzemju draudzības un kultūras sakaru biedrības Latvijas nodaļas 3 līdz 4 cilvēku grupu, kas nodarbotos ar ārzemju jūrnieku ideoloģisko apstrādi. Šī grupa VDK radītu labvēlīgus apstākļus veikt operatīvos pasākumus ārvalstu jūrnieku vidē.⁵¹⁶

⁵¹⁴ LVA, PA-7962. f., 1. apr., 51. l., 2. lp.

⁵¹⁵ LVA, PA-131. f., 14. apr., 17. l., 34. – 35. lp.

⁵¹⁶ LVA, PA-101. f., 19. apr., 72. l., 23. – 27. lp.

Jāakcentē, ka Rīgā un Ventspilī jau bija plaši izvērsusies tirdzniecība ar kontrabandas precēm un prostitūcija.⁵¹⁷ Straujo pārmaiņu rezultātā drošības iestādes zaudēja visaptverošu kontroli ne tikai pār ārzemniekiem, bet arī pār vietējiem zvejniekiem. Kā savā sūdzībā J. Kalnbērziņam minēja LPSR VDK pārstāvis V. Allaberts, LPSR Zivsaimniecības pārvaldē nodarbinātos jūrniekus, kuri uzturas ārpus republikas teritoriālajiem ūdeņiem, kuģu kapteiņi pārvietojot no viena kuģa uz otru, šo jautājumu izlemjot pēc saviem ieskatiem un nesaskaņojot ar Valsts drošības komiteju. Tā, piemēram, 1956. gada 1. septembrī zvejas ekspedīcijas pārvalde nav zinājusi, uz kura kuģa atrodas vairāk nekā 200 zvejnieku. Šāds stāvoklis liedzot VDK darbiniekiem organizēt viņu operatīvo “apkalpošanu”.⁵¹⁸ Protams, iedzīvotāju kontaktus ar ārzemniekiem ostu pilsētās uzmanīja arī vietējo VDK struktūrvienību darbinieki. Šajā sakarā 1956. gada beigās partijas sapulcē Ventspils VDK darbinieki ziņojuši, ka viņi notvēruši trīs personas, kas ar ārzemju jūrnieku palīdzību mēģinājušas aizbēgt uz Rietumiem.⁵¹⁹

Lai veiktu ārzemju izlūkdienestu aģentu meklēšanu un atklāšanu Daugavpilī, LPSR VDK Daugavpils daļas darbinieki saskaņā ar LPSR VDK 1955. gada direktīvo norādījumu Nr. 6 sastādīja attiecīgu plānu, kurš paredzēja pievērst pastiprinātu uzmanību noteiktām personu kategorijām. Šajās kategorijās ietilpa personas, kuras ilgstoši dzīvojušas ASV, Apvienotajā Karalistē, Zviedrijā, Francijā, Vācijā un citās kapitālistiskajās valstīs vai strādājušas ārzemju pārstāvniecībās, darbojušās krievu baltemigrantu organizācijās, kādreiz bijušas nekomunistisko partiju biedri, kā arī cilvēki, kuri aktīvi sarakstās ar ārzemēm. Vēl plānā bija paredzēts aģentūras izstrādes laikā atklāt jaunas personas, kuras ietilpst iepriekšminēto kategoriju lokā. VDK Daugavpils daļas operatīvajiem darbiniekiem un pilsētas milicijas darbiniekiem tika uzdots pastiprināt darbu ar aģentūru, uzticības personām un milicijas atbalsta brigādēm, lai meklētu personas, kuras Daugavpilī ieradušās nesen, sevišķi, ja tās dzīvo bez pieraksta,

⁵¹⁷ LVA, PA-101. f., 21. apr., 85. l., 106. lp.

⁵¹⁸ LVA, PA-101. f., 19. apr., 71. l., 5. – 6. lp.

⁵¹⁹ LVA, PA-131. f., 16. apr., 1. l., 45. lp.

neatbilstoši saviem līdzekļiem, kuru dzīves veids šķiet aizdomīgs, kuri bieži maina dzīves un darba vietas.

Saskaņā ar augstākminēto plānu VDK Daugavpils daļas operatīvajiem darbiniekiem savos iecirkņos pēc saskaņošanas ar milicijas daļas priekšniecību pasākumos bija jāiesaista milicijas iecirkņu pilnvarotie. Valsts noziedznieku meklēšanā rekomendēja izmantot patriotiski noskaņotas personas, kuras strādā apkalpojošā sfērā – namu pārvaldniekus, restorānu darbiniekus, bufetniekus u.c. VDK pieļāva iespēju, ka iesūtītie ārzemju izlūkdienestu aģenti var pārvietoties, izmantojot sauszemes un ūdens transporta līdzekļus. Tāpēc milicijas darbiniekiem nepieciešams ierīkot patstāvīgus posteņus autoostās un kuģu piestātnēs. Majoram Jurkēvičam tika uzdots meklēt uzticības personas starp taksistiem, kasieriem, kontrolieriem.

Savus uzdevumus ārvalstu spiegu atmaskošanā saņēma arī Daugavpils izpildkomitejas un partijas komitejas darbinieki, partijas pirmorganizāciju sekretāri un partijas komiteju locekļi, kuru darbs bija saistīts ar iedzīvotāju apkalpošanu. Viņiem tika norādīts pastiprināt modrību valsts noziedznieku meklēšanā un ziņot par visām personām, kuras ir aizdomīgas vai kuras ir līdzīgas meklēšanā izsludinātiem noziedzniekam. Par katru aizdomīgu gadījumu nekavējoties bija jāinformē VDK. Gadījumā, ja Daugavpilī tiktu atklāts ārvalstu izlūkdienestu aģents, par to nekavējoties bija jāziņo LKP Daugavpils pilsētas partijas komitejas sekretāram Mūkinam un izpildkomitejas priekšsēdētājam Pakalnam.⁵²⁰

Divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu beigās LPSR VDK pastiprinātu uzmanību pievērsa bijušajiem, proti, atmaskotajiem un sodītajiem, ārzemju izlūkdienestu aģentiem, kuri bija atgriezušies no ieslodzījuma vietām. Nedrīkstēja pieļaut, ka Vācijas izlūkdienests mēģinātu atjaunot sakarus ar pirmskara aģentūru. Uzskaitē tika ņemti visi Latvijā dzīvojošie Baltijas vācieši.⁵²¹ Plašais uzraugāmo personu kontingents nebija aptverams ar VDK rīcībā esošajiem spēkiem, tādēļ

⁵²⁰ LVA, PA-103. f., 15. apr., 10 a. l., 81. – 84. lp.

⁵²¹ LVA, PA-1178. f., 1. apr., 15. l., 10. lp.

tika lūgta milicijas palīdzība.⁵²² LPSR VDK Ventspils daļas darbinieki apgalvoja, ka pilnvērtīgu šaubīgo iedzīvotāju pārbaudi pēc kara gados nav bijis iespējams veikt tāpēc, ka daļas galvenie spēki bijuši mobilizēti cīņā pret “bandītiem”. VDK darbinieki partijas sapulcē skaidroja, ka pēc kara periodā daudzi noķertie spiegi tikuši tiesāti pēc citiem kriminālkodeksa pantiem, nevis tieši par spiegošanu. Sapulcē tika nolemts lielāku uzmanību pievērst personām, kuras izcietušas sodu par sevišķi bīstamu valsts noziegumu izdarīšanu un atgriezušās Latvijā, kā arī sakārtot repatriantu uzskaiti un viņu vidē vervēt aģentūru.⁵²³ Kā jau tika minēts, salīdzinot ar agrākiem gadiem, divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu vidū PSRS arvien biežāk ieradās Rietumvalstu pārstāvju delegācijas. Latviju tās apmeklēja retāk, tomēr arī Rīgā augusta sākumā ieradās zviedru kara kuģis, kura komandas locekļi vizītes laikā tikās ar daudziem Latvijas iedzīvotājiem. Vēlāk, analizējot šīs vizītes norisi un kontroli, konstatēja, ka milicijas, LPSR VDK un kara komandantūras darbība nav bijusi koordinēta, jo neesot bijis izveidots štābs, kurš saskaņotu visu iepriekšminēto iestāžu darbību. Gadījies, ka ekskursiju vadītāji patvaļīgi mainījuši maršrutus, ekskursanti neparedzētās vietās izkāpuši no autobusa u.tml. Ievērojot šos trūkumus, Rīgas milicijas priekšnieks Maculēvičs ierosināja viesu uzņemšanā iesaistīt partijas un komjaunatnes aktīvistus, kuri sagaidītu ārzemniekus un sniegtu atbildes uz viņu jautājumiem, tādā veidā novēršot dažu neapzinīgu pilsoņu necienīgu rīcību⁵²⁴ un uzlabotu LPSR iedzīvotāju un ārzemnieku tikšanās kontroli. Nepietiekamas kontroles dēļ šādas tikšanās bija kļuvušas neprognozējamas. Piemēram, bijušais sociāldemokrāts Fricis Menders kādā tikšanās reizē informējis zviedru sociāldemokrātu avīzes korespondentu Lundbergu par apstākļiem politieslodzīto soda izciešanas vietās un par Padomju Savienības nacionālo politiku Latvijā.⁵²⁵ Lai izslēgtu šādu nekontrolētu tikšanos nelabvēlīgās sekas, vairāki jaunieši, kuri bija tikušies ar zviedru jūrnikiem, aizvesti uz milicijas iecirkni, lai noskaidrotu viņu

⁵²² LVA, PA-1178. f., 1. apr., 16. l., 13. lp.

⁵²³ LVA, PA-1178. f., 1. apr., 15. l., 10. lp.

⁵²⁴ LVA, PA-102. f., 14. apr., 13. l., 169. – 170. lp.

⁵²⁵ Военные архивы России. 1993, выпуск 1., С. 267.

dzīvesvietu un personības datus.⁵²⁶ Tas nozīmēja, ka jaunieši tika ņemti VDK uzskaitē un šāds kompromitējošs fakts (nesankcionēta tikšanās ar ārzemniekiem) varēja ietekmēt viņu turpmāko dzīvi. Dažkārt šādus cilvēkus piespieda sadarboties ar drošības iestādēm, lai viņus iesaistītu ārzemnieku izstrādē.

Lai gan pretizlūkošanas pasākumu rezultātā tika kontrolēts liels skaits Latvijas iedzīvotāju, PSRS VDK vadība ar LPSR VDK pretizlūkošanu nebija apmierināta. Visticamāk, neapmierinātības iemesls bija tas, ka, izņemot operatīvās spēles ar Apvienotās Karalistes un ASV izlūkdienestiem laikā arestētos un pārvērtētos aģentus divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu sākumā, nevienu citu ārvalstu aģentu piecdesmito gadu vidū LPSR VDK pretizlūkošana atklāt nespēja. Tādēļ 1955. gada 22. janvārī PSRS VDK pieņēma lēmumu par LPSR VDK pretizlūkošanas daļas darbību. Lēmuma pamatā bija secinājumi pēc 1954. gada decembrī LPSR VDK veiktās pārbaudes. PSRS VDK vadība secināja, ka LPSR VDK veic maz pasākumus, lai atklātu ceļus, kā Rietumu valstu aģentūra nokļūst republikā. Nav atklāti un aģentūras kontrolei pakļauti latviešu trimdas centrālo organizāciju dalībnieku (turēti aizdomās kā Rietumu valstu izlūkdienestu aģenti) sakari ar radiem un citiem pazīstamiem cilvēkiem Latvijā; vāji veikti operatīvās izstrādes pasākumi ar aģentūras izmantošanu, lai izstrādātu personas, kas tiek turētas aizdomās par sakariem ar ārvalstu izlūkdienestiem. Šādi pasākumi tiek veikti primitīvi un neļauj konstatēt konkrētu spiegošanas darbību un personu sakaru ceļus ar ārvalstu izlūkdienestiem; zemā līmenī tur darbu ar aģentūru, tās audzināšanu un pārbaudi. Ar jaunas aģentūras vervēšanu, kura varētu izpildīt drošības iestāžu uzdevumus nodarbojas mazs skaits LPSR VDK 2. daļas operatīvo darbinieku; savā LPSR VDK 2. daļa nepietiekoši atbalsta perifēro LPSR VDK daļu darbību spiegošanas atklāšanā.⁵²⁷

1955. gadā LPSR VDK pretizlūkošanai visā PSRS VDK struktūrā bija vislabākās iespējas iefiltrēt savus aģentus ārvalstu izlūkdienestos. Kā tika minēts iepriekš, Apvienotās Karalistes un arī ASV izlūkdienesti

⁵²⁶ LVA, PA-101. f., 19. apr., 518. l., 26. lpp.

⁵²⁷ Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955 г. С. 7.

gan bija atšifrējuši, ka viņu Rietumos uzņemtie latviešu “pretošanās kustības cīnītāji” īstenībā ir LPSR VDK aģenti. To PSRS puse nezināja. PSRS VDK vadība LPSR VDK pārmeta, ka tā neizmanto iespējas iefiltrēt aģentus izlūkdienestos, lai gan ārvalstnieki prasījuši Latvijas iedzīvotājus apmācīt savās izlūku skolās. PSRS VDK to nevarēja – briti un amerikāņi apmācībai savās valstīs prasīja latviešus. Maskava LPSR VDK pārmeta, ka tā no savas lielās aģentūras uz ārvalstīm spējot izsūtīt tikai tādus aģentus, kas tur padzīvo trīs mēnešus, savācot naudu, un atgriežoties Latvijā. Savukārt Latvijā LPSR VDK neesot spējīga atklāt ārvalstu aģentūru, lai gan LPSR VDK informācija liecinot, ka ārvalstu izlūkdienestiem Latvijā ir avoti. Vislielākais paradokss divdesmitā gada piecdesmito gadu vidū bija tas, ka LPSR VDK 2. daļa un LPSR VDK 2N daļa, kas no 1947. gada marta nodarbojās ar bruņotās pretošanās apspiešanu, bet piecdesmito gadu vidū ar savu aģentu iefiltrēšanu ārvalstu izlūkdienestos, nespēja veikt kopīgas operācijas ar aģentūras izmantošanu ārvalstīs.⁵²⁸

Viens no LPSR VDK pretizlūkošanas uzdevumiem ārvalstīs bija nepieļaut, lai ārvalstu izlūkdienesti pret PSRS izmanto latviešu trimdiniekus. Tikai divdesītā gadsimta piecdesmito gadu vidū LPSR VDK sāka apgūt metodes darbam pret latviešu trimdu, kuras sekmīgi varēja izmantot vēlākajās desmitgadēs. LPSR VDK, organizējot darbu pret trimdas organizācijām, vadījās no pieņēmuma, ka visas trimdas organizācijas lielākā vai mazākā mērā saistītas ar Rietumvalstu speciālajiem dienestiem. Savukārt Rietumvalstu specdienesti pēc VDK domām emigrantu organizācijas izmantoja, lai grautu Padomju Savienību. Ņemot vērā šīs VDK nostādnes, pati VDK pret trimdas organizācijām pielietoja aktīvas un uzbrūkošas metodes. VDK uzskatīja, ka pretinieka plānus var uzzināt jau iepriekš, vienīgi apsteidzot un paralizējot pretinieka jeb trimdas organizāciju nodomus.

Pret trimdas organizācijām vērsās PSRS VDK centrālā aparāta un vietējo struktūrvienību, tajā skaitā LPSR VDK izlūkošanas un pretizlūkošanas daļas. PSRS VDK varēja sasniegt nepieciešamos

⁵²⁸ Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955 г. С. 61.

rezultātus tikai tad, ja izlūkošana un pretizlūkošana centrā un perifērijā pareizi koordinēja savstarpējo darbību.

PSRS VDK operatīvajiem darbiniekiem, kuri Rietumvalstīs darbojās PSRS diplomāta statusā jau Otrā pasaules kara gados, pēc kara uzdeva uzņemt personiskus kontaktus ar emigrācijas organizāciju biedriem, sevišķi organizāciju vadītājiem. Tomēr VDK radās problēma – diplomātu aprindās, kurās strādāja PSRS operatīvie darbinieki, emigrantu organizāciju dalībnieki neapgrozījās. Savukārt, ja PSRS diplomāts, pēc tautības krievs, ierastos baltiešu trimdas organizācijās vai mājās pie kāda emigrācijas organizāciju darbinieka, tas, mazākais, šķīstu dīvaini un noteikti piesaistītu arī pastiprinātu Rietumu specdienestu uzmanību. Tādēļ pret baltiešiem PSRS VDK izmantoja baltiešu izcelsmes ārējās pretizlūkošanas darbiniekus. Tā tūlīt pēc kara Austrumberlīnē nodibinātajā Padomju komitejā par atgriešanos dzimtenē, kas patiesībā bija PSRS VDK filiāle, strādāja Latvijas LPSR VDK pārstāvis majors Krišjānis Krūmiņš, “rakstnieki” Ādolfs Talcis, Žanis Zakenfelds, Bruno Zēbergs. Vēlāk VDK piesegorganizācijas nosaukums mainījās uz *Padomju Komiteja repatriācijas veicināšanai un kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs*. Tomēr VDK darbs ar latviešu trimdiniekiem organizācijā, kas it kā rūpējās par sakaru uzņemšanu ar visu no PSRS teritorijas emigrējušo tautu pārstāvjiem, nesekmējās. No 1955. gada līdz 1958. gada maijam Rīgā divreiz nedēļā iznāca avīze *Par atgriešanos dzimtenē*. Pirmsākumos avīze pārpublicēja krievu emigrantiem veltītu rakstu tulkojumus latviešu valodā par krievu repatriantu atgriešanos nabadzīgajā Krievijas vidienē un laimīgo dzīvi vietējā kolhozā. Protams, ka latviešu trimdinieku vidū šādi raksti sasniedza pilnīgi pretēju efektu tam, ko vēlējās avīzes izdevēji. Šādai politikai oponents bija uz Austrumberlīni 1956. gadā nosūtītais Ā. Talcis, kurš pieprasīja avīzes pārkārtošanu, lai tā būtu latviešu emigrācijai saprotamāka, tuvāka. Komitejas vadība šādu brīvdomību nepieļāva, un Ā. Talcim bija jāatgriežas Rīgā.⁵²⁹ PSRS VDK vadība Ā. Talča domu pieņēma un pat pārmeta, ka LPSR VDK 2. daļa nedod atbilstošus rakstus saviem trimdiniekiem ar *Padomju Komitejas repatriācijas veicināšanai un kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs*

⁵²⁹ Lešinskis, I. “Kalpības gadi”, *Latvija Šodien*. 1986, 47. – 48. lpp.

palīdzību.⁵³⁰ Kopš 1958. gada *Par atgriešanos dzimtenē* tika pārkārtota un kļuva par latviski orientētu LPSR VDK avīzi latviešu trimdiniekiem *Dzimtenes Balss*.⁵³¹

Lai mazinātu emigrācijas organizāciju ietekmi, VDK izvirzīja šādus sava darba mērķus: 1. Emigrantu organizāciju skaita un ietekmes samazināšana, vienlaikus cenšoties palielināt emigrantu sakarus ar dzimteni un simpātijas pret PSRS; 2. VDK vēlējās arī panākt emigrantu neuzticēšanos savām organizācijām; 3. Otrs mērķis: emigrantu jaunatnes nošķiršana no emigrantu vecākās paaudzes un tās uzskatiem, līdz ar to cenšoties panākt emigrantu organizāciju vadības novecošanu un kadru trūkumu; 4. Ideju par personiskās karjeras prioritāti un asimilēšanās noskaņojuma veicināšana, tā mazinot emigrācijas pieķeršanos brīvas Latvijas un latviskuma ideāliem; 5. dažādu emigrācijas organizāciju pretrunu un domstarpību paspilgtināšana, kā arī attiecību saasināšana starp grupējumiem organizāciju iekšienē. 6. Lai cīnītos ar pašas VDK definēto lielo Rietumvalstu specdienestu ietekmi emigrācijas organizācijās, VDK par vienu no saviem mērķiem uzskatīja neuzticības radīšanu pret emigrācijas organizācijām no Rietumu specdienestu puses kā pret organizācijām, kas pilnas ar krievu aģentūru. VDK pieņēma, ka Rietumvalstu specdienesti interesējas par latviešu emigrāciju kā potenciālajiem spiegiem, kurus varētu iesūtīt PSRS un Latvijā kā tūristus. VDK cerēja, ka emigrācijas organizāciju kompromitēšana, radot aizdomas par krievu aģentūru tajās, mazinās PSRS iesūtīto spiegu skaitu. 7. VDK centās panākt arī emigrācijas organizāciju dalībnieku idejisku pāraudzināšanu, kas gan izdevās visvājāk. 8. Kā vēl viens no VDK mērķiem jāmin organizāciju kompromitēšana Rietumvalstu pamatiedzīvotāju sabiedrībā.

VDK galamērķis bija trimdas organizāciju pilnīga sagraušana. Nevajadzētu pārspīlēt VDK iespējas ietekmēt emigrācijas organizāciju darbību. VDK resursi arī nebija neierobežoti un ārvalstīs cīņa ar emigrāciju nebija prioritāte. Prioritātes bija spiegošana un ārvalstu politiskās vadības ietekmēšana. Tādēļ arī pati VDK spēkus koncentrēja

⁵³⁰ Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955 г., С. 48.

⁵³¹ Lešinskis I., 47. – 48. lpp.

uz vienu šauru, bet labi izmantojamu lauciņu emigrācijā, sevišķi izmantojot nesaskaņas, kuras eksistēja vai kuras varēja izraisīt starp emigrācijas organizācijām ar VDK aģentūras palīdzību. Aģentūra jeb VDK aģenti bija pamats un arī VDK efektīgākais līdzeklis, lai izzinātu emigrantu organizācijas un ietekmētu to darbu. Ja VDK bija aģents emigrācijas organizācijā, tad VDK ar visiem iespējamajiem līdzekļiem centās nostiprināt aģenta pozīcijas organizācijā, lai iegūtu plašāku ietekmi un informāciju. Organizācijā aģents nedarbojās tikai kāda viena uzdevuma izpildīšanai. Izmantot viņu bija paredzēts ilglaicīgi. Ja aģentus iesaistīja emigrācijas organizāciju šķelšanā vai kompromitēšanā, VDK vadība stingri raudzījās, lai VDK operatīvie darbinieki savos pasākumos aģentu neatšifrētu. Interesanti, ka pret emigrantu organizācijām izmantoja ne tikai VDK aģentūru – savervētos emigrantus, bet arī savervētos Rietumvalstu pilsoņus un PSRS pilsoņus.

PSRS VDK uzskatīja, ka vislielāko efektu var sasniegt, ja operatīvo pasākumu rezultātā izdodas sanaidot emigrācijas organizācijas, it sevišķi, ja domstarpības izskan presē. Tad VDK varēja minētās domstarpības izmantot saviem pasākumiem. Atsevišķu organizācijas biedru vilšanos trimdas organizāciju darbībā vai neapmierinātību ar organizāciju vadību VDK uzskatīja par labvēlīgu apstākli, lai vervētu sev jaunus aģentus. Iepriekš minēto VDK interešu dēļ tā svarīgu nozīmi pievērša arī iekļūšanai Rietumu presē.⁵³²

Piecdesmito gadu beigās LPSR VDK pastiprināja ārzemnieku kontroli. Viesnīcu numuros ievietoja noklausīšanās ierīces, lai noklausītos viņu telefonu sarunas. Tūristu uzraudzību nodrošināja šim nolūkam izveidots aģentūras tīkls. Vairākums ekskursiju vadītāju un tulku bija VDK aģenti. Slepnie ziņotāji netrūka arī viesnīcas darbinieku, draudzības biedrību u.c. organizāciju pārstāvju vidū, kas bija saistīti ar ārzemnieku uzņemšanu un apkalpošanu. Nereti aģentiem bija uzdots nodibināt kontaktus ar ārzemniekiem (sevišķi augsti tika novērtēta ilgstoša sarakste ar kādu kapitālistisko valsti

⁵³² Фабричников, А., Мышко, В. *Антисоветское эмигрантские организации за рубежом и работа против них*. Краснознаменный институт комитета Государственной безопасности при Совете Министров СССР, Москва: НИРО, 1972, С. 32 – 100.

iedzīvotāju), veikt novērošanu un novērst nevēlamas nacionālistiski noskaņotu cilvēku tikšanās ar ārzemniekiem.⁵³³

LPSR VDK 1959. gadā nonāca pie secinājuma, ka ārzemju tūristu un delegāciju vidū nereti sastopami Rietumu valstu izlūkdienestu pārstāvji, par ko arī informēja LKP CK. Piemēram, Latvijā bija viesojusies Zviedrijas varietē grupa, kuras administrators, kā ticis noskaidrots, bijis zviedru izlūkdienesta pārstāvis. Tāpat ārzemju tūristu vidū netrūkstot personu, kuras uzdodas par dāņiem un norvēģiem, kaut gan patiesībā ir latvieši.⁵³⁴ Lai sekmīgāk veiktu ārzemju spiegu atmaskošanu, PSRS VDK 2. daļas vadība uzdeva LPSR VDK rūpīgi izpētīt latviešus, kuru radinieki vai tuvi paziņas strādā un dzīvo ASV vai Apvienotajā Karalistē.⁵³⁵ Šādas ziņas palīdzētu vervēt aģentus LPSR iedzīvotāju vidū, kuri varētu tikt iesaistīti VDK uzdevumu izpildē pret ārzemniekiem. Lai sekmīgāk veiktu darbu ar ārzemniekiem, VDK darbiniekiem prasīja apgūt svešvalodas.⁵³⁶

Divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu beigās LPSR VDK, tāpat kā LPSR VDK, pastiprināja ārzemnieku kontroli. Viesnīcu numuros ievietoja noklausīšanās ierīces, lai noklausītos viņu telefonu sarunas. Tūristu uzraudzību nodrošināja šim nolūkam izveidots aģentūras tīkls. Vairākums ekskursiju vadītāji un tulki bija VDK aģenti. Slepnie ziņotāji netrūka arī viesnīcas darbinieku, draudzības biedrību u. c. organizāciju pārstāvju vidū, kas bija saistīti ar ārzemnieku uzņemšanu un apkalpošanu. Nereti aģentiem bija uzdots nodibināt kontaktus ar ārzemniekiem (sevišķi augsti tika novērtēta ilgstoša sarakste ar kādu kapitālistisko valstu iedzīvotāju), veikt novērošanu un novērst nevēlamas nacionālistiski noskaņotu cilvēku tikšanās ar

⁵³³ Юрьё, И. “О некоторых архивных документах КГБ как исторических источниках”. *Эстонско – латышско – литовский семинар “Документы КГБ в Балтийских странах. Доклады”*. Филиал Государственного архива Эстонии. Таллинн, 1996, С. 62 – 63.

⁵³⁴ LVA, PA-101. f., 22. apr., 48a. l., 163. lpp.

⁵³⁵ Сокращенная стенограмма совещания, проведенного 2-м Главным Управлением КГБ при СМ СССР 30-го июля 1955. г., С. 19. SAB TSDC bibliotēka.

⁵³⁶ LVA, PA-103. f., 1. apr., 44. l., 25. lp.

ārzemniekiem.⁵³⁷ Vēl pirms tam – 1953. gada 21. decembrī – PSRS iekšlietu ministrs bija izdevis pavēli Nr. 001156, kurā noteica stingru kārtību, kādā ārvalstu diplomāti un citi ārvalstnieki PSRS teritorijā drīkstēja filmēt un fotografēt.⁵³⁸

6.3. LPSR drošības iestāžu izlūkošana no 1952. līdz 1956. gadam

Pēc Otrā pasaules kara PSRS VDTK izlūkošana Rietumu valstīs vairs nebija tik rezultatīva. Kara beigās padomju izlūkošanai bija labas iespējas iegūt slepenu informāciju daudzos interesējošos politiskajos un militārajos jautājumos, bet pēc kara situācija mainījās. PSRS vadības uzdevumus PSRS VDTK izlūkošanai nebija viegli izpildīt. Vieni informatori, karadarbībai beidzoties, zaudēja iespējas iegūt informāciju. Citi aģenti un informatori pēc kara atteicās strādāt PSRS labā, jo bija ar VDTK izlūkošanu sadarbojušies pret kopējo ļaunumu – nacismu. Pēc nacionālsociālistiskā režīma likvidēšanas Vācijā viņi vairs neuzskatīja par pienākumu atbalstīt PSRS, kura arvien ekspansīvāk nostiprināja savas pozīcijas Austrumeiropā. Otrajam pasaules karam beidzoties, sākās Aukstais karš, kura propagandas elementi un PSRS agresīvā ārpolitika arī ietekmēja bijušos PSRS izlūkdienesta aģentus Padomju Savienībai nelabvēlīgā virzienā. Līdz ar to PSRS izlūkdienestam bija jāizveido gandrīz jauns aģentūras aparāts, lai iekļūtu dažādās NATO valstu struktūrās.⁵³⁹ PSRS izlūkdienestam, šos uzdevumus veicot pētījumā apskatāmajā laika posmā (1944 – 1956), bija mainīgas sekmes.

LPSR un abas pārējās Baltijas padomju republikas no citām padomju republikām atšķīrās ar proporcionāli lielu emigrantu skaitu,

⁵³⁷ Юрьё, И. “О некоторых архивных документах КГБ как исторических источниках”. *Эстонско- латышско- литовский семинар “Документы КГБ в Балтийских странах*, С. 62 – 63.

⁵³⁸ SAB TSDC arhīvs, 1. f., Приказ министра внутренних дел СССР № 001156 от 21. декабря 1953 года

⁵³⁹ *Очерки истории Российской Внешней разведки*. Том 5. 1945 – 1965 годы. Главный редактор С. Лебедев. Москва: Служба внешней разведки: Международные отношения, 2003, С. 10 – 11.

kas Otrajam pasaules karam beidzoties, dažādos veidos no Baltijas bija nonākuši Rietumvalstīs (no Latvijas ap 160 000). PSRS izlūkošanas iestādes uzskatīja baltiešu emigrāciju par Padomju Savienībai naidīgu un emigrācijas organizācijas par Rietumvalstu (pirmkārt, ASV) izlūkdienestu inspirētām un vadītām. PSRS drošības iestāžu izlūkošana darbībā pret baltiešu emigrāciju izvirzīja šādus mērķus: kompromitēt emigrācijas līderus tā, lai šo kompromitēšanu ievērotu Rietumu valstu valdības un izlūkošanas dienesti, kā arī pēc iespējas vairāk emigrantu, emigrācijas politisko grupējumu sašķelšana, mākslīgi saasinot to attiecības, emigrācijas organizāciju darbības dezorganizēšana, to vadībā radot nervozitāti un aizdomīgumu, emigrācijas organizāciju un to vadītāju aktivitātes mazināšana un neitralizēšana.⁵⁴⁰

Lietuvas PSR drošības iestādēs 1. (izlūkošanas) daļa tika izveidota daudz agrāk nekā Latvijas PSR – jau ar 1945. gada 4. maija PSRS VDTK pavēli Nr. 0043.⁵⁴¹ Tas, iespējams, izskaidrojams ar to, ka lietuviešiem bija lielāka emigrācijas plūsma nekā latviešiem. Vēl viens faktors: Lietuvas PSR VDTK veica izlūkošanu Polijā, ar kuru PSRS bija kopēja sauszemes robeža un līdz ar to lielākas iespējas aģentūras iefiltrēšanai. Zviedrijai, kurā atradās liela latviešu emigrantu kopiena, sauszemes robežas ar PSRS nebija. Uz Lietuvas PSR 1. daļas 1. nodaļas pamata tika izveidota Lietuvas VDTK operatīvā grupa, kura kļuva par PSRS VDTK 1. galvenās (izlūkošanas) pārvaldes filiāles Berlīnē sastāvdaļu. Tajā darbojās 5 līdz 6 drošības iestādes darbinieki. Operatīvās grupas uzdevums bija Vācijā lietuviešu emigrantu vidē atrast lietuviešus – Otrā pasaules kara noziedzniekus, savulaik augstu amatu ieņēmušus bijušos nacionālsociālistu atbalstītājus, Vācijas speciālo dienestu bijušos aģentus un darbiniekus. Lietuvas PSR VDTK operatīvā grupa uz Austrumberlīni izveda bijušo Lietuvas armijas ģenerāli un nacionālsociālistiskās Vācijas perioda ģenerāldirekcijas amatpersonu Petru Kubilunu, kurš tālāk tika nogādāts PSRS⁵⁴². Izlūkošanas darbu pret latviešu emigrāciju Vācijā arī kūrēja PSRS 1. galvenā pārvaldes filiāle Berlīnē, bet, vai tur bija arī LPSR VDTK

⁵⁴⁰ Каринаускас, В. *Краткий обзор деятельности 1-го отдела КГБ Литовской ССР за 1945 – 1965 годы*, С. 177. SAB TSDC bibliotēka

⁵⁴¹ Каринаускас В. С. 1.

⁵⁴² Каринаускас В. С. 6, 16 – 26.

operatīvā grupa, nav ziņu. Var pieņemt, ka tieši PSRS (1943. gadā) un, iespējams, LPSR VDTK izlūkošanas aģentūra (1944. –1945. gadā) izrādīja interesi par LCP, bijušā Latvijas vēstnieka Zviedrijā V.Salnā un citu latviešu emigrantu kā komunistiskā režīma pretinieku darbību Zviedrijā un viņu iespējamo saistību ar Zviedrijas izlūkdienestu. Par to varētu liecināt dažas norādes LPSR VDK 1987. gadā sastādītajā izziņā par arhīva lietu *Lursens*-S. Rodas iespaids, ka tās iegūtas no aģentūras ziņojumiem un VDTK tās papildinājis ar aizdomām, ka lielākā daļa latviešu emigrantu Zviedrijā kalpo Rietumvalstu drošības iestādēm:

“[...] aktīvi darbojās bijušais buržuāziskās Latvijas sūtnis Zviedrijā Voldemārs Salnais, kurš dzīvoja Stokholmā. 1943. gada martā viņš nodibināja kontaktus ar ASV un Anglijas izlūkdienesta pārstāvi Stokholmā un izklāstīja savā rīcībā esošus datus par “nacionālo spēku” esamību Latvijā. Salnais saņēma ārzemju izlūkdienestu piekrišanu piegādāt nacionālistiem Latvijā ieročus, lai pēc tam, kad Padomju Armijas uzbrukumu rezultātā republikas teritoriju būs spiesti atstāt vācu fašistiskie okupanti, organizētu pretošanos padomju varas atjaunošanai. Atsaucoties Salnā ieteikumam okupētajā Latvijā veidot organizācijas, kas pretotos Padomēm, 1943. gada 22. jūlijā nacionālistu līderi organizēja sava “kurjera” – žurnālista Leona Siliņa⁵⁴³ nelegālu pārvešanu uz Zviedriju, lai informētu par stāvokli Latvijā. 1944. gada janvārī Salnais no ārzemju izlūkdienesta saņēma 50 000 zviedru kronas, kas bija paredzētas iesāktā darba aktivizēšanai. Trešo reizi Arnītis ieradās Latvijā 1945. gada martā ar izlūkošanas un diversijas rakstura uzdevumu, kuru bija saņēmis no [...] ģenerāļa Vernera Tepfera. V. Tepfers šai laikā bija angļu izlūkdienesta rezidents Zviedrijā un vienlaikus uzturēja sakarus ar amerikāņu un zviedru izlūkdienestiem”⁵⁴⁴.

No divdesmitā gadsimta četrdesmito gadu vidus līdz piecdesimto sākumam LPSR VDTK izlūkošanas informāciju ieguva operatīvajā spēlē ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu, bet no piecdesmito gadu sākuma arī operatīvajā spēlē ar ASV izlūkdienestu. Tomēr LPSR VDTK/VDM aģenti, kurus operatīvās spēles laikā Rietumu

⁵⁴³ Domāts Latvijas Centrālās padomes dalībnieks Leonīds Siliņš.

⁵⁴⁴ “Arhīva lieta “Lursens – S”” (Totalitārisma seku dokumentēšanas centra publikācija). *Latvijas arhīvi*. 1996., Nr. 1 – 2., 92. lpp.

valstīs pārvervēja šo valstu izlūkdienesti un kuri uzņēma kontaktus ar latviešu emigrantiem, ilgstošu sistemātisku izlūkošanas darbību nevarēja veikt. Pēc īsas apmācības Rietumu izlūkdienesti viņus nosūtīja uz Latviju (iespējams, baidoties, ka no Latvijas Rietumos nonākušie ir VDTK aģenti, kā tas arī patiešām bija).

Līdz 1952. gadam izlūkošanas informāciju ārvalstīs vāca LPSR VDM 2. (pretizlūkošanas daļas) 7. daļa, bet operatīvās spēles ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu laikā – arī uz ārvalstīm izsūtītie 2N daļas aģenti.

Piecdesmito gadu sākumā PSRS un LPSR drošības iestādes secināja, ka ārvalstu izlūkdienesti aktivizē savu darbību pret PSRS, izmantojot arī latviešu emigrantus un nacionālo pagrīdi Latvijā. Tādēļ pret Rietumvalstu izlūkdienestiem PSRS un LPSR drošības iestādes nolēma izmantot jaunas darbības formas un metodes. LPSR VDM nebija pārliecības, ka tā zina visus Rietumvalstu izlūkošanas aģentu nokļūšanas vietu un veidu Latvijā. LPSR VDTK aģenti ārzemēs pabija ļoti īsu laiku un tādēļ nevarēja zināt par visu Rietumu izlūkošanas aģentu sūtīšanu uz Latviju. LPSR VDM bija nepieciešama pastāvīga aģentūra ārzemēs, vismaz lielo emigrācijas organizāciju iekšienē. LPSR VDM uzskatīja, ka emigrantu organizācijas gatavo kadrus Rietumu izlūkdienestiem. Otrs iemesls, kādēļ bija nepieciešama izlūkošana latviešu emigrācijā, pēc LPSR VDM domām arī bija ļoti praktisks. Latvieši divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu sākumā tuvinājās vietējām Rietumvalstu politiskajām, zinātnes un biznesa aprindām. Līdz ar to pavērās iespējas ar latviešu emigrantu palīdzību iegūt politisko, ekonomisko un zinātniski tehnisko informāciju.

Lai izpildītu iepriekš minētos uzdevumus, PSRS VDM LPSR Valsts drošības ministrijā nolēma izveidot savu izlūkošanas daļu. LPSR VDM 1. daļa tika izveidota ar PSRS VDM 1952. gada 11. janvāra pavēli Nr. 0029. Dibinoties LPSR VDM 1. daļai, tajā darbojās 17 cilvēki. LPSR VDM 1. daļa pakļāvās PSRS VDM 1. galvenajai pārvaldei un ar LPSR VDM vadību bija saistīta tikai organizatoriskajos jautājumos. PSRS VDM 1. galvenā pārvalde kontrolēja LPSR VDM 1. daļu. LPSR VDK 1. daļas sākotnējo darbību apgrūtināja pāreja PSRS IeM pakļautībā 1953. gadā un turpmākā pārformēšana par LPSR VDK 1. daļu 1954. gadā.

PSRS VDM noteica LPSR VDM 1. daļai šādus uzdevumus: izlūkošanas darba veikšana ārvalstīs no LPSR, aģentu vervēšana un sagatavošana Latvijā, lai aģenti pēc tam ilgstoši varētu darboties ārvalstīs, to Latvijas PSR drošības iestāžu pirmskara arhīva aģentu (aģenti, kuri no aģentūras tika izslēgti, bet par kuriem informāciju saglabāja LPSR VDM arhīva daļa) apzināšana, kuri pēc Otrā pasaules kara atradās ārvalstīs, un operatīvo attiecību ar šiem aģentiem atjaunošana, latviešu emigrantu noskaidrošanu, kurus varētu vervēt par LPSR VDK aģentiem un viņiem atbilstošas pieejas (rakstura, radniecības, interešu, sakaru, vājību u.c.) atrašana.

Izlūkošanu ārvalstīs LPSR VDK 1. daļa veica, sadarbojoties ar PSRS VDM 1. galveno pārvaldi vai PSRS Augstākā komisāra Vācijā Inspekciju drošības jautājumos. Pirmajos divos darbības gados LPSR VDK 1. daļa izmantoja atklātos informācijas avotus (Rietumu avīzes, vēstules u.c.), kā arī informāciju ieguva, izstrādājot Latvijas iedzīvotājus, kuriem bija sakari ārzemēs. Tika atjaunoti sakari ar aģentūru, kura bija nonākusi ārzemēs Otrā pasaules kara rezultātā. Tā LPSR VDK 1. daļas darbinieks Vidriķis, dodoties uz Zviedriju sportistu delegācijas sastāvā, atjaunoja sakarus ar pirmskara aģentu “Voldiņu”, kurš bija viens no latviešu emigrantu organizācijas vadītājiem. Ar aģenta “Rozetka” palīdzību, kurš bija jūrnieks, tālbraucējā kuģī notika Anglijā dzīvojošā aģenta “Ļistika” izpēte. “Rozetkas” un “Ļistika” tikšanās sekmēja pēdējā otrreizēju savervēšanu, ko veica jau LPSR VDK 1. daļas darbinieks. Vienlaikus LPSR VDK 1. daļa veica lielu darbu, lai noskaidrotu tos Latvijas iedzīvotājus, kuri bija dzimuši ārvalstīs, un lai izpētītu vācbaltiešus, kuri 1939. – 1940. gadā bija repatriējušies no Latvijas uz Vāciju. Šos cilvēkus izstrādāja, lai no viņiem dabūto informāciju izmantotu citu cilvēku, īpaši vērtīgu aģentu nelegāļu sūtīšanas uz Rietumiem nodrošināšanai.⁵⁴⁵

1954. gadā LPSR VDM 1. daļa sāka sūtīt savus aģentus uz ārzemēm. Kā repatriants uz vienu no Eiropas valstīm tika izsūtīts aģents “Moriss”, kurš veiksmīgi iefiltrējās Rietumu sabiedrībā. Tas arī

⁵⁴⁵ Кучанс, М. “Из истории разведывательного подразделения Органов Латвийской ССР”. *Очерки истории первых подразделений территориальных органов КГБ СССР*. Сборник №2., Москва: Первое Главное Управление КГБ СССР, С. 30 –37.

bija vienīgais LPSR VDK aģents piecdesmito gadu vidū, kurš ārvalstīs īslaicīgi kontaktējās ar LPSR VDK 1. daļu. No sešām operācijām, kuru mērķis bija aģentūras iefiltrēšana emigrantu organizācijās (tajā skaitā *Daugavas Vanagu* vadītāja Viļa Januma un Viļa Hāznera izstrādē ar aģentūras palīdzību), daļēji veiksmīga bija tikai viena – izmantojot “Morisu”. Pārējie aģenti, nokļuvuši Rietumos, no sadarbības ar LPSR VDK 1. daļu atteicās. Šo aģentu iefiltrēšana Rietumos notika, maskējoties ar izceļošanu, jo aģentiem bija radinieki ārvalstīs. Šādi rezultāti neapmierināja LPSR VDK 1. daļas vadību. Piecdesmito gadu pirmajā pusē LPSR VDK 1. daļas operatīvie darbinieki nebija spējīgi sagatavot aģentus nopietnam darbam ārvalstīs. LPSR VDK par to vainoja PSRS VDK 1. Pārvaldi, kas pēc LPSR VDK domām teritoriālajām izlūkošanas daļām pievērsa maz uzmanības. 1954. gada 10. februārī PSKP CK Prezidijs pieņēma lēmumu par drošības iestādes atdalīšanu no PSRS IeM. Sākotnēji šis lēmums tika pieņemts, lai mazinātu represīvo struktūru centralizāciju, palielinātu komunistiskās partijas kontroli pār drošības iestādi. PSKP CK Prezidija 1954. gada 12. marta lēmums par drošības iestāžu galvenajiem uzdevumiem un 1954. gada 13. marta PSRS AP Prezidija lēmums par PSRS Ministru padomes Valsts drošības komitejas izveidošanu ne tikai mazināja represīvo iestāžu centralizāciju, bet arī pret ārvalstīm vērsto izlūkošanu un pretizlūkošanu izcēla kā drošības iestāžu galvenos uzdevumus.

PSKP CK Prezidija 1954. gada 12. marta lēmums par drošības iestāžu galvenajiem uzdevumiem izlūkošanā noteica, ka izlūkošana jāpastiprina pret kapitālistiskajām valstīm, pirmkārt, ASV un Apvienoto Karalisti, iegūstot svarīgāko militāro un zinātniski tehnisko informāciju par šīm valstīm, savlaicīgi atklājot un neitralizējot Rietumvalstu izlūkošanas nodomus pret PSRS.⁵⁴⁶

PSKP CK 1954. gada 30. jūnija lēmums *Par drošības iestāžu izlūkošanas pasākumu pastiprināšanu* noteica, ka izlūkošana galvenokārt jāizvērs ASV un Apvienotajā Karalistē, kā arī tajās valstīs, kuras ASV un Apvienotā Karaliste izmanto spiegošanai pret PSRS –

⁵⁴⁶ История советских органов государственной безопасности: учебник, Высшая Краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: 1977, С. 497.

pirmkārt, VFR, Francijā, Austrijā, Turcijā, Irānā, Pakistānā un Japānā.⁵⁴⁷ LPSR VDK 1. daļai no minētajām valstīm prioritāras nebija Āzijas valstis.

PSRS VDK izlūkošanas teritoriālo struktūrvienību, tajā skaitā LPSR VDK 1. daļas uzdevumus noteica PSRS VDK 1954. gada 20. jūlija pavēle Nr. 00405. Pavēlē tika definēta teritoriālo struktūrvienību loma kopējā PSRS izlūkošanas sistēmā, tām tika doti noteikti uzdevumi un konkretizētas metodes, kā veikt izlūkošanu ārvalstīs. Līdz ar to LPSR VDK 1. daļa arī ieguva skaidrāku priekšstatu par tām prasībām, ko daļai izvirzīja PSRS VDK 1. Galvenā pārvalde. Lai atskaitītos par LPSR VDK 1. daļas darbību, pie PSRS VDK vadības 1955. gada janvārī tika izsaukts LPSR VDK priekšsēdētājs J. Vēvers. Pēc J. Vēvera ziņojuma PSRS VDK pieņēma lēmumu par LPSR VDK izlūkošanas darba stāvokli un tā uzlabošanu. LPSR VDK izlūkošanai tika uzdots Rietumvalstīs organizēt izlūkošanu ar aģentu–nelegāļu palīdzību.⁵⁴⁸ 1955. gada februārī PSRS VDK konkretizēja LPSR VDK 1. daļas uzdevumus: iegūt ticamu informāciju par VFR un Zviedrijas valdību darbību, t. sk. aizsardzības politikas jautājumos, kas vērsta pret PSRS, iegūt informāciju par ASV un Apvienotās Karalistes valdību un izlūkdienestu darbību pret PSRS, atklāt ceļus, kā Rietumvalstu aģentūra tiek iesūtīta PSRS, izstrādāt latviešu emigrantu organizācijas ārvalstīs un lokalizēt to darbību, nepieļaujot emigrantu organizāciju koordinētu darbību visā pasaulē. PSRS VDK 1. Galvenā pārvalde LPSR VDK 1. daļai uzdeva 1955. gadā Zviedrijā un VFR izveidot uzticamu aģentūras tīklu, tos iesūtot no PSRS, vervējot jaunus aģentus minētajās valstīs un atjaunojot sakarus ar iepriekš izmantoto aģentūru, ar kuru ilgāku laiku nav uzturētas operatīvas attiecības. Lai nākotnē izveidotu rezidentūras – veidotu operatīvo darbību tā, ka viens izlūkošanas darbinieks – rezidents ārvalstīs vāc informāciju no veselas aģentu grupas, LPSR VDK 1. daļai tika uzdots ārvalstīs nelegāli iefiltrēt un legalizēt rezidentus. Vēl LPSR VDK 1. daļai uzdeva vervēt izlūkošanas aģentūru Latvijā un pēc tam to iefiltrēt ASV un Apvienotajā Karalistē ar tur dzīvojošu radnieku – latviešu– netiešu palīdzību.

⁵⁴⁷ *Очерки истории Российской Внешней разведки*. Том 5. 1945 – 1965 годы. Гл.ред. Лебедев С. Москва: Служба внешней разведки: Международные отношения, 2003., С. 9.

⁵⁴⁸ Кучанс М., С. 37 – 38.

Lai veiktu iepriekš minētos uzdevumus, LPSR VDK 1. daļa ķērās pie aģentu nelegāļu sagatavošanas.⁵⁴⁹ Nelegāļi bija VDK virsnieki un aģenti. Vairākums no viņiem bija padomju izcelsmes un strādāja zem dzīļa piesega ārzemēs, pieņēmuši ārvalstu pilsoņu identitātes. Pēc otrā pasaules kara PSRS VDM centās sasniegt pirmskara laika panākumus, līdzās “legālajām rezidentūrām”, kuras strādāja zem diplomātiskā vai cita oficiāla piesega, ārvalstu galvaspilsētās izveidojot komplicētu “nelegālo rezidentūru” tīklu. Par nelegāļiem plašāku informāciju sniedzis vienīgi uz Apvienoto Karalisti pārbēgušais bijušā PSRS VDK arhīva darbinieks Vasilijs Mitrohins, kurš strādāja arī ar PSRS VDK 1. Galvenās Pārvalde visslepenākās S daļas (daļa darbam ar nelegāļiem) arhīva lietām. Pēc V. Mitrohina informācijas PSRS VDM nelegāļi, kuriem sekmīgi izveidoja fiktīvas ārvalstu pilsoņu identitātes, bija daudzu un dažādu profesiju pārstāvji, sākot ar Ņujorkas gubernatoru un Kostarikas vēstnieku, beidzot ar klavieru skaņotāju. Blakus pārliecības pilniem PSRS VDM Pirmās galvenās pārvaldes virsniekiem, kuri strādājot zem piesega, visā savā ārvalstu uzturēšanās laikā stingri ievēroja profesijas diktēto disciplīnu, bija arī tādi, kas nespēja pārdzīvot, kad savām acīm pārliecinājās par kontrastu starp padomju propagandas radīto kapitālistiskās ekspluatācijas tēlu un Rietumu dzīves realitāti.⁵⁵⁰

Kā nelegāļus LPSR VDK 1. daļa centās sagatavot komunistiskās partijas aktīvistus, kuri Otrā pasaules kara laikā bija palikuši nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā un par kuriem VDK nebija kompromitējošas informācijas. Nelegāļus LPSR VDK 1. daļa sagatavoja Latvijā, iepazīstinot ar izlūkdienestu interesējošo personu izstrādes un vervēšanas metodēm, mācot atpazīt Rietumvalsts pretizlūkošanas novērošanu, sakaru uzturēšanu ar radoraidītāja vai šifrēta slepenraksta palīdzību. LPSR VDK 1. daļa arī pati sagatavoja nelegālim nepieciešamos viltotos dokumentus. Nelegāļus apmācīja arī šaušanā un sambo paņēmienos. Perspektīvākie nelegāļu kandidāti ieguva LPSR VDK 1. daļas virsnieku pakāpes. Lai Zviedrijā izveidotu nelegāļu rezidentūru, šajā valstī bija paredzēts iefiltrēt LPSR VDK

⁵⁴⁹ Кучанс, М., С. 38.

⁵⁵⁰ Andrew, C., Mitrochin, W. *Das Schwarzbuch des KGB. Moskau Kampf gegen den Westen*. Berlin: Ullstein, 2006, S. 18 – 19.

1. daļas rezidentu “Hermani”. Viņam kā izlūkdienestu interesējošo Zviedrijas pilsoņu izstrādātāju paredzēja nosūtīt agentu “Neptūnu”. Lai strādātu par “legālu” rezidentu, maskējot viņu par PSRS iestādes darbinieku, uz Zviedriju paredzēja nosūtīt agentu “Ozolu”.⁵⁵¹ Padomju iestādēm bija pienākums izlūkošanai rezervēt noteiktu štata vietu skaitu gan ārvalstīs, gan pašā PSRS, stingri ievērojot konspirāciju – neatšifrējot, ka noteiktajā amatā ir maskēts izlūkdienesta darbinieks vai agents.⁵⁵²

LPSR VDK 1. daļa, sagatavojot nelegāļus, tomēr nebija pietiekami labi izpētījusi viņu raksturu. Operatīvajiem darbiniekiem un aģentūrai, kura bija paredzēta nelegālas rezidentūras izveidošanai VFR, bija jāstažējas VDR, lai pierastu pie darbības vāciskā vidē. Uz VDR tika komandēts LPSR VDK 1. daļas operatīvais darbinieks, lai vadītu tur nosūtītos nelegāļu kandidātus. Tomēr nelegāļus vienu pēc otra bija jāsaņem atpakaļ uz Latviju. Darbam ārvalstīs viņi nebija derīgi.

Neveiksmīgi tika veidota arī rezidentūra Zviedrijā. LPSR VDK potenciālais rezidents “Hermanis” šaubījās par savām spējām jau Latvijā. Savukārt aģents “Neptūns”, kurš sākumā tika iefiltrēts VFR dislocētājā lietuviešu sardzes rotā, tur lauza kāju. Pēc tam darbu viņš vairs atrast nevarēja. Atgriežoties VDR, “Neptūns” tika izslēgts no aģentūras, tā arī Zviedriju nerasniedzis. Uz šādām neveiksmēm asi reaģēja PSRS VDK 1. galvenā pārvalde un LPSR VDK 1. daļai turpmāk tika uzticēta vienīgi nelegāļu kandidātu atlase un sākuma pārbaude. Ar “nelegāļu” sagatavošanu un pārbaudi nodarbojās PSRS VDK 1. galvenā pārvalde.

Organizējot nelegālās rezidentūras Zviedrijā un VFR, LPSR VDK 1. daļa turpināja mēģinājumus iefiltrēt savus aģentus abu minēto valstu specdienestos tā, lai specdienesti paši uzņemtu sakarus ar VDK aģentu. 1955. gadā uz Zviedriju kā it kā nacionālās pagrīdes sakarnieks nelegāli tika nogādāts LPSR VDK aģenta V. Šveica rekomendētais un vēlāk par LPSR VDK aģentu savervētais “Tūrists”. Viņam līdzī bija LPSR VDK izstrādāti dezinformācijas materiāli. Pēc trīs nedēļām ar ASV

⁵⁵¹ Кучанс М., С. 38.

⁵⁵² *Очерки истории Российской Внешней разведки*. Том 5. 1945 – 1965 годы. глав. Ред. Лебедев, С. Москва: Служба внешней разведки: Международные отношения, 2003, С. 9.

izlūkdienesta palīdzību “Tūrists” atgriezās Latvijā ar naudu, radioaparāturu, šifriem un ieročiem. LPSR VDK uzskatīja, ka arī turpmākā “Tūrista” izmantošana operatīvajā spēlē ar Rietumvalstu izlūkdienestiem bijusi veiksmīga.⁵⁵³ Taču no 1954. gada, ja ne agrāk, Rietumvalstu izlūkdienesti zināja, ka no Latvijas iesūtītie “nacionālās pagrīdes” pārstāvji visi ir LPSR VDK aģenti. Līdz ar to dezinformēta tika LPSR VDK. Ārvalstu izlūkdienesti tēloja, ka tic LPSR VDK iesūtītajiem aģentiem un viņu pārvervēšanu izmantoja vienīgi nepareizas informācijas sniegšanai un uzmanības novēršanai no citiem uz Latviju potenciāli sūtītiem, ar LPSR VDK nesaistītiem Rietumvalstu izlūkdienestu aģentiem.

Neliels starptautiskās situācijas atslābums ap 1955. gadu ļāva LPSR VDK 1. daļai izmantot iespēju no latviešu emigrācijas ievākt informāciju, neizmantojot nelegālas rezidentūras. Izmantojot augošo padomju pilsoņu izbraukšanu uz ārvalstīm un ārvalstu pilsoņu iebrukšanu Latvijā, LPSR VDK 1. daļas operatīvie darbinieki ieguva vairākus avotus valstīs, kur kompakti dzīvoja latviešu emigranti. Latviešu trimdas organizāciju līderiem tika piespēlēti LPSR VDK aģenti no Latvijas. Līdz ar to LPSR VDK ieguva informāciju par latviešu emigrācijā notiekošajiem procesiem, nodeva LPSR VDK 2. daļai informāciju par iespējamiem Rietumvalstu izlūkdienestu aģentiem – trimdas latviešiem. Kopīgi ar PSRS VDK 1. Galvenās pārvaldes rezidentūrām LPSR 1. VDK vervēja aģentus – Rietumvalstu pilsoņus.

LPSR VDK 1. daļas iegūtā informācija, izstrādājot emigrācijas organizāciju līderus un aktīvistus, un pēc VDK domām atrastie pierādījumi par trimdinieku saikni ar ārvalstu specdienestiem tika izmantoti emigrācijas šķelšanai. Šādu uzdevumu LPSR VDK bija izvirzījusi LKP.⁵⁵⁴ To VDK centās panākt, latviešu trimdas līderus apsūdzot nacionālsociālistu kara noziegumos (apogēju kampaņa sasniedza 1960. gados), kā arī cenšoties mākslīgi radīt opozīciju pašā emigrācijā. Viens no pirmajiem emigrācijas šķelšanas pasākumiem bija Zviedrijā dzīvojošo diriģenta Leona Reitera un viņa sievas Aldonas Tepferes, kura bija Zviedrijā dzīvojošā ģenerāļa V. Tepfera meita,

⁵⁵³ Кучанс, М. С. 40.

⁵⁵⁴ Кучанс, М. С. 41.

iespaidošana ar aģentūras palīdzību, lai panāktu abu atgriešanos Latvijā. 1956. gadā ar Leonu Reiteru pēc LPSR VDK 1. daļas norādījuma kontaktējās kāds “latviešu padomju rakstnieks”, kurš Zviedrijā kā tūrists izspiegoja vairākus latviešus. 1957. gadā LPSR VDK 1. daļa L. Reitera izstrādi turpināja un 1958. gada sākumā viņš ar sievu atgriezās Latvijā.⁵⁵⁵ Tur viņi politiski represēti netika un līdz ar to vismaz Zviedrijas latviešu trimdā vairs nevarēja runāt, ka trimdinieki pēc atgriešanās Latvijā nokļūst Sibīrijā.

Kopumā LPSR VDK izlūkošanas darbība ārvalstīs līdz divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu vidum vērtējama kā nesekmīga, jo LPSR VDK šajā jomā neguva nekādus vērā ņemamus panākumus. Minētajā laika posmā LPSR VDK nespēja izmantot arī tā sauktās komitejas darbam ar trimdiniekiem ārvalstīs, lai no trimdas latviešiem iegūtu izlūkinformāciju.

7. LPSR drošības iestāžu cīņa ar pretpadomju darbību

7.1. LPSR drošības iestāžu cīņa ar “pretpadomju propagandu un aģitāciju”

LPSR drošības iestāžu viena no visbiežāk izvirzītajām apsūdzībām visā pētījumā apskatītajā laika posmā bija apsūdzība par “pretpadomju propagandu un aģitāciju”. Jau pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā represīvās iestādes KPFSR Kriminālkodeksa 58.¹⁰ pantu reālu un iedomātu režīma pretinieku apsūdzēšanai varēja izmantot, ņemot vērā ilggadējo pieredzi tā pielietošanā politiskos procesos Krievijā. 58.¹⁰ pants bija viens no visbiežāk piemērotajiem pantiem jau 1940. gada jūnijā – augustā apsūdzētajiem Latvijas iedzīvotājiem.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ Кучанс, М. С. 42.

⁵⁵⁶ Ērglis, Dz., Šneidere, I., Vīksne, R., Žvinklis, A. “Padomju represijas Latvijā 1940. gada jūnijā – augustā”. *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1964. gadā*:

Lielākajai daļai no šajā laikā apsūdzēto bijušās organizācijas *Pērkoņkrusts* 54 dalībniekiem 58.¹⁰ panta minētais nodarījums blakus citiem “kontrrevolucionāriem” pantiem bija apsūdzību pamatā.⁵⁵⁷

1940. gadā un 1941. gadā Latvijā izveidojās vairākas pret režīmu vērstas pagrīdes organizācijas. Viena no skaitliski lielākajām bija organizācija *Tēvijas Sargi*, kas izdeva arī savu nelegālo avīzi *Ziņotājs*. 1941. gadā LPSR VDTK arestēja 73 organizācijas dalībniekus. Vairākiem no viņiem apsūdzībā uzrādīts arī 58.¹⁰ pants. Par PSRS represīvo iestāžu nopietno attieksmi pret organizāciju liecina PSRS drošības komisāra V. Merkulova 1941. gada 8. aprīļa ziņojums par grupas arestu VK(b)P CK, PSRS TKP un PSRS leTK.⁵⁵⁸ Latvijas reokupācijas laikā režīms izmantoja 58.¹⁰ pantu, lai represētu Latvijas iedzīvotājus par darbību Vācijas nacionālsociālistiskā režīma valdīšanas laikā Latvijā Otrā pasaules kara gados. 1944. gada 23. novembrī LPSR VDTK uzsāka 1944. – 1945. gadā vismasveidīgāko krimināllietu par Latvijas iedzīvotāju darbību nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā – krimināllietu par organizācijas *Latvijas sargi* darbību.⁵⁵⁹ Organizācija izplatīja arī nelegālu avīzi *Par Latviju*. Organizācijas dalībnieks Ādolfs Krastiņš tika tiesāts pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58.² panta – par bruņotu sacelšanos un pēc 58.¹⁰ panta.⁵⁶⁰ Izmantojot 58.¹⁰ pantu, tika tiesāts arī organizācijas dalībnieks Maksis Cīrulis.⁵⁶¹

Kā liecina nelegālās preses izdevumi un nelegālie uzsaukumi, pēc Otrā pasaules kara – četrdesmito gadu otrajā pusē – aktīvākie pretpadomju āģitācijas veicēji bija nacionālie partizāni un skolu

Latvijas vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 13. sēj., Rīga: LVIA, 2004, 103. lpp.

⁵⁵⁷ Ērglis, Dz., Šneidere, I., Vīksne, R., Žvinklis, A., 118. – 119. lpp.

⁵⁵⁸ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов.* Том I. Книга вторая. Москва, 1995., С. 79 – 81.

⁵⁵⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 62. l.

⁵⁶⁰ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 959., 961. lpp.

⁵⁶¹ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 145. lpp.

jaunieši.⁵⁶² 1948. gadā vien LPSR Iekšlietu ministrijas karaspēka Kara tribunāls izskatīja trīs jauniešu pretošanās grupu lietas (kopā 89 cilvēki), kuru dalībniekus apsūdzēja arī par pretpadomju aģitāciju.⁵⁶³

Salīdzinot ar iepriekšējiem gadiem, Latvijas iedzīvotāju represēšana par pretpadomju aģitāciju un propagandu neapsīka arī pēc J. Staļina nāves 1953. gada 6. martā un PSRS MP priekšsēdētāja vietnieka un iekšlietu ministra L. Berijas valsts reformu laikā un arī pēc L. Berijas notiesāšanas. 1953. gadā no marta PSRS Prokuratūrā uzraudzības lietvedība tika uzsākta par 50 LPSR iedzīvotājiem, kuri tika apsūdzēti pēc 58.¹⁰ panta. Vairāki no apsūdzētajiem tika apsūdzēti par necienīgu izteikšanos sakarā ar J. Staļina slimību un nāvi.⁵⁶⁴ Tā, piemēram, vēl pirms J. Staļina nāves – 1953. gada 4. martā tika aizturēta un pēc tam notiesāta strādniece Faina Stepanova, kura par J. Staļinu bija teikusi:

“Nomirs – tad būs labāk. Viņš neko labu nav izdarījis. Tikai organizējis kolhozus.”⁵⁶⁵

Par tajā pašā dienā izteiktajiem pret J. Staļinu vērstajiem apvainojumiem LPSR VDM 11. martā Rīgā arestēja arī uzskaitvedi Liliju Bobrovu⁵⁶⁶.

Rīgas cementa rūpnīcas strādnieks Rūdolfs Adamovičs 1953. gada 7. martā tika aizturēts par J. Staļina nonievāšanu sakarā ar viņa nāvi⁵⁶⁷. Tādu pašu nodarījumu inkriminēja 13. martā aizturētajam strādniekam Imantam Vičim. Arī L. Berijas veikto reformu laikā 1953.

⁵⁶² Bambals, A. “Lietiskie pierādījumi Latvijas PSR VDK krimināllietās – nacionālo partizānu vēstures avots (1944 – 1956)”. *Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara*. Starptautiskās konferences materiāli, 2005. gada 7. – 8. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 17. sēj. Rīga: LVIA, 2006, 154. – 177. lpp.

⁵⁶³ LVA, 270. f., 25. apr., 373. l., 86. – 93. lp.

⁵⁶⁴ 58.¹⁰. *Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде: Аннотированный каталог. Март 1953 – 1991*. Россия. XX век. Документы. ред. Козлов В., Мироненко С., Москва: Международный фонд Демократия, 1999, С. 12 – 212.

⁵⁶⁵ 58.¹⁰. С. 42.

⁵⁶⁶ 58.¹⁰. С. 67.

⁵⁶⁷ 58.¹⁰. С. 38.

gadā turpinājās Latvijas iedzīvotāju aizturēšana. 1953. gada 27. martā tika aizturēts salicējs Eduards Gūtmanis par pretpadomju literatūras turēšanu savā dzīvoklī⁵⁶⁸. 1953. gada 3. aprīlī par pretpadomju aģitāciju – padomju varas un kolhozu iekārtas gānīšanu tika aizturēts un vēlāk notiesāts Kandavas rajona kolhoznieks Osvalds Zeps⁵⁶⁹.

1957. – 1958. gadā par pretpadomju propagandu un aģitāciju notiesāto skaits PSRS un LPSR krasi pieauga. Tam pamatā 1956. – 1957. gada politiskās norises Padomju Savienībā un Austrumeiropā: 1956. gada PSKP XX kongresa nostādnes par staļinisma nosodīšanu un līdz ar to saistītās cerības par režīma liberalizāciju, ortodoksālo staļinistu apjukums jaunajā situācijā, 1957. gada V. Molotova, Lāzara Kaganoviča un Grigorija Maļenkova atstumšana no PSRS varas virsotnes.

1957. – 1958. gadā par “pretpadomju propagandu un aģitāciju” notiesāto skaitu palielināja arī cilvēki, kuri izteica savu viedokli par 1956. gada pārmaiņām Polijas un Ungārijas iekšpolitikā.

7.1.1. 1956. gada Ungārijas revolūcija un pretpadomju izpausmju apkarošana LPSR

1956. gada 22. – 24. oktobrī Ungārijā notika sacelšanās pret tā sauktās “sociālistiskās valsts” režīmu. Ungāri pieprasīja demokrātisku režīmu un PSRS armijas izvešanu no valsts. Par jauno valdības vadītāju kļuva Imre Nāgs, kurš 1. novembrī paziņoja par Ungārijas neitralitāti un izstāšanos no PSRS vadītās Varšavas līguma valstu militārās savienības. 4. novembrī pēc asiņainām kaujām, ungāriem zaudējot ap 20 000 cilvēkus, Budapeštas ielās ierīpoja PSRS tanki. Sacelšanās tika apspiesta.

Okupētajā Baltijā Ungārijas notikumi atbalsojās diezgan plaši. Visskaļāk Ungārijas piemērs tika izkliegt Lietuvā. 1956. gada novembra sākumā – laikā, kad lietuviešu kapos katoļi arī tagad aizlūdz par mirušo dvēselēm – notika stihiskas demonstrācijas. Skanēja izsaučieni: “Brīvību Lietuvai”, “Sekosim Ungārijas piemēram”, “Nost

⁵⁶⁸ 58.¹⁰. C. 139 – 140.

⁵⁶⁹ 58.¹⁰. C. 158.

komunistus”, “Krievi, vācieties ārā no Lietuvas”, tika dziedāta Lietuvas Republikas himna. Kauņā demonstrācijā piedalījās pat vairāk nekā 20 000 cilvēku – tam laikam tas bija milzīgi liels skaits visas PSRS mērogā. Viļņā – vairāk nekā 500 cilvēku. Kauņā ap 150 demonstrantiem caur milicijas ķēdēm izdevās izlauzties līdz pilsētas centram un ar pret Maskavu vērstiem saucieniem doties garām VDK un kompartijas komitejas ēkām. Savukārt Igaunijā visaktīvākie Igaunijas notikumu atbalstītāji bija studenti. 27. oktobrī studentu sarīkojumā Tallinas Politehniskajā institūtā studenti publiski izteica atbalstu Ungārijas notikumiem. Institūta laborants M. Sipiso uzstājās ar runu, ka visi studenti jūt līdzīgu saistību un viņu vēlmei atbrīvoties no krieviem. Ja līdzīgi nemieri notiktu Igaunijā, Sipiso apsolīja pirmais ieņemt Igaunijas PSR valdības ēku. 26. oktobrī vairāki Tallinas Politehniskā institūta studenti vērsās pie Tartu Universitātes studentiem ar vēstuli, kurā aicināja uz līdzīgu nedzirdētu pārdrošību – komunistiskās jaunatnes organizācijas vietā izveidot neatkarīgu studentu organizāciju. Idejai radās piekritēji ne tikai Tartu Universitātē, bet arī Igaunijas Lauksaimniecības akadēmijā. Sava pieeja komjaunatnes jautājumam bija Viļņas Universitātes studentiem. Viņi universitātes 28. oktobra komjaunatnes konferencē aicināja augstskolā likvidēt krievu valodas apmācību un studentu grupas, kuras tika apmācītas vienīgi krievu valodā. Rezultātā, lai gan vairāk nekā piektdaļa universitātes komjauniešu bija cittautieši, tās komjaunatnes komitejā tika ievēlēti vienīgi lietuvieši.

Rīgā atbalstu ungāriem atklāti izteica vairāku uzņēmumu strādnieki, atbalstot ungāru strādnieku prasības savai valdībai un uzskatīja, ka tāpat jārikojas arī pie mums. Dzelzceļa depo strādnieks Kohans pat izteicās:

“Mums arī varēja būt tāda sacelšanās kā Ungārijā, jo strādnieku materiālais stāvoklis ir ļoti slikts”.

Savukārt VEF virpotājs Ušakovs no vietējā kompartijas pirmorganizācijas vadītāja gribēja dzirdēt atbildi jautājumam, kāpēc

Ungārijā strādnieki streiko, lai uzlabotu savu stāvokli, bet Latvijā streikot nedrīkst.⁵⁷⁰

1956. gada novembra vidū Ventspils 1. vidusskolas 10. klasē politinformācijas nodarbībā par Ungārijas notikumiem viens no klases skolniekiem atklāti stāstīja, visticamāk, no Rietumu radiopārraidēm iegūtas ziņas par PSRS armijas zvērībām Ungārijā. Klases audzinātāja puisim ļāva runāt. Lai gan jau oktobra vidū 11. klases skolēns Ābols visas klases vārdā bija uzrakstījis vēstuli Ņ. Hruščovam, kurā aizstāvēta neatkarības piešķiršana Latvijai, skolas kompartijas biedru sapulcē par notikušo klusēja.⁵⁷¹ Par Ungārijas notikumiem LPSR Ministru Padomes priekšsēdētājam V. Lācim vēstuli nosūtīja dzejnieks Ojārs Vācietis.

LPSR Ministru Padomes priekšsēdētājs un LKP CK loceklis V. Lācis 1959. gada 1. jūlija PSKP CK Prezidija sēdē par Ungārijas notikumu ietekmi Latvijā izteicās šādi:

“Jāsaka tieši, ka ungāru notikumi sacēla daudz putekļu gan inteliģencē, gan jaunatnē. Viņi sākumā nesaprata, kas tie par notikumiem, un uzskatīja tos par revolūciju [...] Mūsu nacionālisti pacēla galvas pat tiktāl, ka draudēja: “Ja mums būs tāda situācija – pakārsim, nošausim”. Dažus bija jāpieliek pie vietas. Un tad daži mūsu biedri, paturot prātā ungāru notikumus un aizbildinoties, ka jāņem vērā visi faktori, sāka rūpēties, lai pie mums tādu asumu nebūtu. Tā arī tas sākās [domātas nacionālkomunistu aktivitātes – Aut.].”⁵⁷²

Pēc Ungārijas revolūcijas – 1957. gadā LPSR VDK ierosināja vairākas krimināllietas par pretpadomju propagandu un aģitāciju pret cilvēkiem, kuri vārdos atbalstīja Ungārijas sacelšanos. 1956. gada 21. novembrī tika aizturēts kurinātājs Hugo Briedis. Viņš 1956. gada

⁵⁷⁰ KVJLVA, 5. f., 31. apr., 59. l., 203. – 206. lp.; 62. l., 89, 90. lp.

⁵⁷¹ LVA, PA-131. f., 16. apr., 32. l., 1. – 3. lp.

⁵⁷² “№ 198. Стенографический запись заседания Президиума ЦК КПСС по “Информации Н. А. Мухитдинова о поездке в Латвию” и информации т. Шикина “О результатах проверки работы в Азербайджанской парторганизации”, Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы, том 1. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. В 3 томах, глав. ред. А. Фурсенко. Москва: РОССПЕН, 2003, С. 374.

6. novembra svinīgajā sanāksmē par godu 1917. gada oktobra apvērsumam pajautāja:

“Kad pie mums mainīsies vara tāpat kā Ungārijā?”⁵⁷³.

1957. gada 14. februārī LPSR VDK arestēja atslēdznieku Juriju Lobānovu par ungāru sacelšanās slavēšanu milicijas iecirknī pēc viņa aizturēšanas par huligānismu.⁵⁷⁴

Represijas pret Ungārijas revolūcijas piekritējiem Latvijā izrietēja no PSKP CK politikas pret Ungāriju un attieksmes pret revolūcijas atbalstītājiem PSRS. Tā kā Latvija bija tā sauktā PSRS nacionālā republika, Latvijā represīvā vēršanās pret Ungārijas notikumu atbalsīm bija saasināta. Situāciju Latvijā saasināja arī PSKP CK neuzticība daļai no LKP CK vadības. Maskava un vietējie kompartijas stingrā kursa aizstāvji vēršanos pret tiem LKP biedriem, kuri mēģināja kaut cik iestāties par latviešu interesēm, uzsāka tūlīt pēc Ungārijas sacelšanās. PSKP CK neapmierinātība ar LKP vadību, kas apogeju sasniedza 1959. gada LKP jūlija plēnumā, brieda jau tūlīt pēc Ungārijas notikumiem. Taču cīņas par varu LKP saistība ar pastiprinātu Latvijas iedzīvotāju represēšanu par pretpadomju agitāciju un propagandu divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu otrajā pusē vēl jāpēta.

Par LKP CK biroja attieksmi pret Ungārijas notikumu atbalsīm Latvijā liecina biroja izteiktais stingrais rājiens LPSR kultūras ministra vietniekam Pāvelam Čerkovskim, kas tika pieņemts LKP CK sekretāra Miglinika spiediena rezultātā. Pēc Ungārijas notikumiem P. Čerkovskis izteicās, ka nepareizi traktētais nacionālais jautājums izraisīja Ungārijas notikumus un satraucoši, ka šādi notikumi iespējami arī Latvijā. P. Čerkovski pēc LKP Daugavpils komitejas sekretāra Rudomjotova domām aizstāvējis E. Berklavs.⁵⁷⁵ E. Berklavs gan bija aizstāvējis Rudomjotovam pretējo P. Čerkovska viedokli par nepieciešamību Daugavpilī kultūras dzīvi attīstīt arī latviski.⁵⁷⁶ Taču par E. Berklava atbalstu P. Čerkovskim Ungārijas jautājumā ziņu nav.

⁵⁷³ 58.¹⁰. C. 12 – 265.

⁵⁷⁴ 58.¹⁰. C. 309 – 310.

⁵⁷⁵ “Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7.-8. jūlijā”, *Padomju Latvijas Komunisti*, 1989, Nr. 6, 80. – 81. lpp.

⁵⁷⁶ Berklavs, E. *Zināt un neaizmirst*. Rīga: Preses nams, 1998, 170. – 176. lpp.

1956. gada 6. novembrī – divas dienas pēc PSRS vadītās militārās intervences Ungārijā – PSKP CK savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītāja vietnieks P. Pigaļevs PSKP CK nosūtīja izziņu par savienoto republiku partijas organizāciju veikto darbu, lai darbaļaudīm izskaidrotu notikumus Ungārijā. Dokumentā fiksēts, ka PSRS, īpaši Baltijas republikās un Rietumbaltkrievijā atsevišķi cilvēki izteikuši arī oficiālajam padomju viedoklim Ungārijas jautājumā neatbilstošus uzskatus.⁵⁷⁷

1956. gada 24. novembrī PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītājs J. Gromovs ar pavadvēstuli nosūtīja CK tai adresētu LKP CK sekretāra Jāņa Kalnbērziņa ziņojumu par vairāku LKP CK biroja un CK locekļu politiski kļūdainu viedokli valodu jautājumā. 1956. gada 23. novembrī LKP vadītājs J. Kalnbērziņš parakstīja PSKP CK adresētu vēstuli ar sūdzību, ka LKP CK biroja 12. novembra sanāksmē E. Berklavs, kā arī Augstākās Padomes Prezidija priekšsēdētājs Kārlis Ozoliņš sazvērējušies un uzstājušies ar iepriekš sagatavotām politiski kļūdainām runām. Minētajā sanāksmē E. Berklavs, kurš tobrīd bija LKP Rīgas komitejas pirmais sekretārs, operēja ar statistiku par latviešu mazākumu LKP un republikas pārvaldes institūcijās, kā arī arvien pieaugošo cittautiešu migrantu skaitu Latvijā un it sevišķi Rīgā. K. Ozoliņš uztraucās par to, ka, LKP dominējot krieviem, tā nestrādā vietējā valodā un kļūst līdzīga sektai.

J. Kalnbērziņš Maskavai sūdzējās arī par E. Berklava uzstāšanos 19. novembra LKP CK biroja sanāksmē, kurā E. Berklavs ierosinājis izvirzīt prasību republikas iestāžu vadītājiem iemācīties latviešu valodu divos gados, pretējā gadījumā atceļot no darba un piedāvājot izbraukt no Latvijas. Tāpat J. Kalnbērziņa dusmas izpelnījās LPSR Ministru Padomes priekšsēdētāja vietnieks Vilis Krūmiņš, kurš pauda satraukumu par daļas LKP vadības vēlmi nepieļaut latviešu valodas lietošanu publiskajā telpā, un Latvijas Valsts Universitātes rektors Jurgens, kurš norādīja, ka “bauru” valodā bija ielauzījušies pat vācu baroni, bet LKP rajonu sekretāri, kuri ir krievi, latviski nemāk. Savukārt ar notiekošo neapmierinātais LKP CK otrais sekretārs Kašņikovs steidza zvanīt uz Maskavu, ka pēc 19. novembra sēdes pie

⁵⁷⁷ KVJLVA, 5. f., 31. apr., 62. l., 89. – 91. lp.

viņa vērsušies vairāki augsta līmeņa republikas vadītāji – latviešu valodas nepratēji, kuri lūdza norīkojumu aizbraukšanai no Latvijas.⁵⁷⁸

28. novembrī J. Gromovs vērsās pie PSKP vadības ar minētās daļas ziņojumu par nacionālistisku un pretpadomju izpausmju pastiprināšanos Baltijas republikās. Ziņojumā īpaši uzsvērts, ka Maskavai netīkamās izpausmes Baltijā pastiprinājušās pēc notikumiem Ungārijā. Pēc PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas domām Baltijas republikās pretpadomju un nacionālistiski izlēcieni notikuši arī tādēļ, ka partija, tautu audzinot, neņem vērā vietējos apstākļus un īpatnības. Baltijas republikās vēl spēcīgas esot buržuāziskās ideoloģijas paliekas. Iedzīvotāji klausoties Rietumu radiostacijas un sarakstoties ar tautiešiem Rietumvalstīs.⁵⁷⁹ Ja 1955. gadā Latvijas PSR un Lietuvas PSR vadītājiem J. Gromovs pārmeta neprasmī saimniekot un vairākus vietējos kompartijas CK un Ministru Padomju darbiniekus ieteica nomainīt ar kadriem no Krievijas Federācijas, Baltkrievijas un Ukrainas⁵⁸⁰, tad 1956. gadā Baltijas republiku vadītājiem tika pārmesta nespēja nodrošināt politisko vadību. Minētajā PSKP CK savienoto republiku partijas orgānu daļas 1956. gada 28. novembra izziņas pavadvēstulē PSKP CK tika norādīts, ka Baltijas republiku kompartiju vadītāji pietiekami nevēršas pret nacionālistiskajām un pretpadomju izpausmēm. Bet daži no viņiem pat izsakot viedokli, ka stāvokli var vienīgi mainīt, ja krievu darbiniekus nomainot ar vietējiem. Izziņā tika pieminēta LKP Rīgas komitejas pirmā sekretāra E. Berklava prasība darbiniekiem prast latviešu valodu.⁵⁸¹

PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas 1956. gada 28. novembra ziņojumā E. Berklava, V. Krūmiņa un J. Jurgena izteikumi LKP CK biroja sanāsmēs tika nodēvēti daudz spēcīgāk nekā J. Kalnbērziņa 23. novembra ziņojumā uz Maskavu. Ja Kalnbērziņš tā saukto nacionālkomunistu izteikumus atzina par politiski kļūdainiem, tad Maskavā tie tika atzīti par politiski kaitīgiem nacionālistiskiem izlēcieniem. Pēc J. Gromova domām pieņēmumi, ka situāciju var uzlabot, vadošos amatos krievus nomainot ar vietējiem, jāatzīst par

⁵⁷⁸ KVJLVA, 5. f., 31. apr., 59. l., 58. – 61. lp.

⁵⁷⁹ Turpat, 202. – 212. lp.

⁵⁸⁰ KVJLVA, 5. f., 31. apr., 26. l., 40. – 41., 45. – 46. lp.

⁵⁸¹ KVJLVA, 5. f., 31. apr., 59. l., 202. – 212. lp.

klūdainiem. J. Gromovs novērtēja, ka pretpadomju izpausmes Baltijā vietējie vadītāji neapkaro un pat nenovērtē. Tādēļ daļa CK ieteica Baltijas republiku komunistisko partiju vadītājus pa vienam izsaukt uz Maskavu, lai viņiem norādītu, kā republikās uzlabot organizatorisko un politisko darbu.⁵⁸² PSKP vadībā izpaudās gan neapmierinātība ar pretpadomju noskaņojumu Latvijā, gan neapmierinātība ar to, ka LKP CK pietiekami aktīvi nereaģē uz pretpadomju izpausmēm un pati pieļauj nacionālistiskus izlēcienu.

Neskatoties uz Maskavas dusmām par vēršanos pret krievu tautības un krievu valodas dominējošo stāvokli Latvijas PSR, 1956. gada 6. decembrī LKP CK birojs pēc E. Berklaļa un viņa atbalstītāju pūliņiem pieņēma lēmumu *Par latviešu un krievu valodas mācīšanos vadošajiem kadriem*.⁵⁸³ Lēmums paredzēja, ka partijas un valsts iestāžu darbiniekiem latviešu valoda jāapgūst divu gadu laikā, savukārt latviešu darbiniekiem jāprot krievu valoda. Tajā pašā dienā PSKP CK Prezidijs pieņēma lēmumu apstiprināt CK vēstuli visām partijas organizācijām par pretpadomju un naidīgu elementu izlēcienu novēršanu, kā arī uzdeva PSRS Prokuratūrai, Augstākajai tiesai un VDK pastiprināti vērsties pret padomju valsts vājinātājiem.⁵⁸⁴ Vēstule brīdināja par “nacionālistisko elementu” valstij bīstamo darbību arī Baltijas republikās. Partijas biedriem gluži staļiniskā stilā tika atgādināts:

“[...] Attiecībā uz ienaidnieka pabīrām nevar būt cita viedokļa kā ar viņiem cīnīties. Proletariāta diktatūrai pret viņiem jāvēršas stingri un nesaudzīgi. Mūsu svarīgākajam pienākumam jābūt boļševistiskā vērīguma paaugstināšanai, revolucionāras modrības pastiprināšanai, ar proletariāta diktatūras visiem līdzekļiem jau saknē nocērtot noziedzīgas prettautiskas darbības”⁵⁸⁵.

⁵⁸² KVLVA, 5. f., 31. apr., 59. l., 202. lp.

⁵⁸³ “Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7.-8. jūlijā”. *Padomju Latvijas Komunisti*, 1989, Nr. 6., 91. lpp.

⁵⁸⁴ *Постановления. 1954 – 1958*, том 2. Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964.

Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. В 3 томах, глав. ред. А. Фурсенко. Москва: РОССПЕН, 2006, С. 493.

⁵⁸⁵ *Постановления. 1954 – 1958*, том 2, С. 503 – 504.

Notikumiem Ungārijā un to ietekmei uz PSRS sabiedrību PSKP CK pievērsa lielu uzmanību. PSKP CK Prezidijs 1956. gada 19. decembra sēdē tika nolemts apstiprināt PSKP CK vēstuli partijas organizācijām *Par partijas organizāciju masu politiskā darba pastiprināšanu un naidīgu, pretpadomju elementu izlēcienu novēršanu*. PSKP CK Prezidijs vēstuli nolēma nosūtīt komunistiskās partijas savienoto republiku CK, novadu, apgabalu, pilsētu un rajonu komitejām ar rīkojumu vēstuli apspriest visās PSKP pirmorganizācijās.⁵⁸⁶ Vēstulē tika norādīts, ka 1956. gada oktobra–novembra notikumi Ungārijā bijuši kontrrevolūcijas mēģinājums sagraut proletariāta diktatūru un iznīcināt sociālistisko iekārtu, atjaunojot muižnieku un kapitālistu varu, uzspiest Ungārijai fašistisku režīmu, izraisīt jaunu kara perēkli utt., taču ungāru tauta ar padomju karaspēka palīdzību sociālistiskos iekarojumus nosargājusi. Tomēr starptautiskās kapitālistiskās reakcijas ietekmē nožēlojamas pretpadomju elementu paliekas vēl sastopamas arī PSRS. Šie elementi izmantojot vairāku komunistu un partijas organizāciju vadītāju bezrūpību un mietpilsonisko labsirdību un savu rīcību maskē ar vārdiem par kritiku un paškritiku, cīņu par demokrātiju. Viņi cenšas saviem mērķiem izmantot valstī vēl joprojām pastāvošās grūtības un neizdarības. Pretpadomiski noskaņotie apmelojot komunistiskās partijas un valsts politiku un izplatot provokatīvas baumas. Naidīgajiem elementiem dažviet izdodoties ietekmēt nepietiekami idejiski nobriedušus cilvēkus, kuri atkārtu radiostaciju *Amerikas Balss*, *BBC* un *Brīvā Eiropa* izdomājumus par padomju iekārtu.

Minētajā PSKP CK vēstulē atrodami arī vārdi, kas, domājams, tieši vērsti Baltijas, varbūt pat īpaši Latvijas virzienā:

“Ir ne mazums piemēri, kad komunisti un partijas darbinieki izlēmīgi nevēršas pret pretpadomju propagandu, ienaidnieka izlēcieniem un velkas notikumu astē. Vēl trakāk. Ir arī tādi “komunisti”, kuri maskējoties ar partejiskumu un izmantojot cīņas ar personības kultu lozungus, paši nostājas pretpartijiskās pozīcijās. Viņi pieļauj izlēcienus pret partiju, apšaubā tās kursa pareizību [...] bīstami un nepiedodami ir tas, ka partijas organizācijas ir pasīvas. Viņus novērtējot, tās bieži

⁵⁸⁶ KVJLVA, 89. f., 6. apr., 2. l., 1. lp.

palaiž garām šos faktus un neparāda ļeņinisko principialitāti un partejiskumu, nedod organizētu pretsparu pretpartijiskām un demagoģiskām runām un izlēmīgi nevēršas pret pretpadomju, naidīgiem elementiem. Jāsaka tieši, ka partijas organizācijas vairākos gadījumos aizmirst, ka pret pretpadomju, naidīgiem elementiem partija vienmēr cīnījiesies un cīnīsies nesamiernieciski un noteikti”⁵⁸⁷.

Šādas PSKP norādes varēja sekmēt cīņas ar pretpadomju aģitāciju un propagandu pastiprināšanos.

Neskatoties uz novērotajām pretpadomju izpausmēm PSRS pēc 1956. gada Ungārijas un Polijas notikumiem, 1956. gadā PSKP vēl nerunāja par plašu “kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju” kā 1960. gados, secinot, ka imperiālistu propagandu pieņēmis niecīgs skaits PSRS iedzīvotāju, bet 1956. gada Ungārijas notikumi ietekmējuši galvenokārt tikai dažus tūkstošus Baltijas republiku iedzīvotāju.⁵⁸⁸ 1957. gadā PSRS par “kontrrevolucionāriem noziegumiem” tiesāto skaits sasniedza 2498 cilvēkus.⁵⁸⁹ No minētajiem 84,5% tika notiesāti par pretpadomju aģitāciju un propagandu.⁵⁹⁰ 1957. gadā par pretpadomju propagandu un aģitāciju PSRS tika apsūdzēti 1964 cilvēki, no tiem vismaz divdesmit LPSR iedzīvotāji. 1958. gadā visā PSRS pēc 58.¹⁰ panta tika apsūdzēti 1416 cilvēki, t. sk. vismaz 24 LPSR iedzīvotāji. 1959. gadā pēc 58.¹⁰ panta tika apsūdzēti vismaz 15 LPSR iedzīvotāji. Salīdzinot ar 1953. gadu, kad par propagandu un aģitāciju tika apsūdzēti vismaz 50 cilvēki, 1957. – 1959. gados apsūdzēto LPSR iedzīvotāju skaits nav liels. Taču jāņem vērā, ka gados, kas sabiedrības lielā daļā tiek saistīti ar Hruščova atkušņa periodu, par samāksloto un nebūt ne smagāko KPFSR Kriminālkodeksā definēto noziegumu pretpadomju propagandu un aģitāciju tika apsūdzēti ievērojami vairāk LPSR iedzīvotāju nekā 1954. – 1956. gadā (13 cilvēki).⁵⁹¹

⁵⁸⁷ KVJLVA, 89. f., 6. apr., 2. l., 1. – 13. lp.

⁵⁸⁸ KVJLVA, 5. f., 31. apr., 59. l.; 62. l.

⁵⁸⁹ Крамола. *Инакомыслие при Хрущеве и Брежнев: 1953 – 1982 гг.*, Москва, С. 38.

⁵⁹⁰ Крамола. С. 39.

⁵⁹¹ Крамола. С. 36.

7.2. LPSR drošības iestāžu darbība Latvijas reliģisko konfesiju vidē

No 1946. gada PSRS un Latvijā ticīgo uzraudzību un daļēji arī represēšanu veica speciāla “O” daļa Vissavienības un republiku drošības iestādēs reliģisko kultu uzraudzīšanai. “O” daļu PSRS VDM struktūrā izveidoja 1946. gadā 4. maijā. Pirms tam šīs funkcijas veica PSRS VDTK 2. pārvalde un LPSR VDTK 2. daļa. 1953. gadā, kad apvienoja VDM un IeM vienotā PSRS IeM, reliģiskās konfesijas uzraudzīja PSRS IeM 4. pārvalde, LPSR VDTK 4. daļa, bet no 1954. gada PSRS VDK 4. pārvalde un LPSR VDTK 4. daļa⁵⁹².

Padomju Savienībā valdošā režīma ideoloģija paredzēja, ka “sociālisma apstākļos reliģija nav nepieciešams sociālās sistēmas elements”, jo sociālais taisnīgums padomju valstī mazina pieprasījumu pēc reliģijas kā “aizkapa atmaksas”. Komunistiskā partija noraidīja “mēģinājumus reliģiju izmantot, lai kaitētu sabiedrības un personības interesēm”⁵⁹³. Teorētiski PSRS bija garantēta apziņas brīvība, taču tā bija deklaratīva. 1944. – 1956. gados komunistiskais režīms Latvijā uzsāka dažādu konfesiju baznīcu pakļaušanu savām interesēm, izrēķinoties ar garīdzniekiem un ticīgajiem, kuri neatbalstīja režīmu un tā politiku reliģijas jautājumos. Konfesijas Latvijā nevarēja iespiest reliģisko literatūru. Uzlikto nodokļu dēļ draudzēm bija jāatsakās no daudzām baznīcu celtnēm, kuras pēc tam tika izpostītas un apgānītas. Mākslīgo ierobežojumu (augsti nodokļi, prasība pēc liela draudžu locekļu skaita u.c.) dēļ režīms likvidēja daudzas draudzes, klosterus un spieda dažādas konfesijas apvienoties vienā baznīcā. Reliģiju PSRS komunistiskais režīms uzskatīja par ienaidnieci, baidoties, ka paša režīma definētais formās izplūdušais un reāli kā ideoloģija neeksistējošais “klerikālais antikomunisms” un “klerikālais nacionālisms” reliģiskās jūtas ļaunprātīgi izmanto antikomunistiskiem

⁵⁹² Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991.

Справочник, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 34 – 81.

⁵⁹³ “Reliģija”. *Politiskā enciklopēdija*. Galv. redaktors P. Jērāns. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987, 579. lpp.

mērķiem. Pēc komunistiskā režīma domām buržuāziskā propaganda reliģiju bija pārvērtusi par ideoloģiskās cīņas ieroci, piešķirot tai nacionālistisku pretpadomju ievirzi.⁵⁹⁴ Komunistiskais režīms konfesijas Latvijā vienkārši aizliegt nevarēja, jo 1940. gados baznīcai uzticīgi bija vēl ļoti daudzi Latvijas iedzīvotāji. 1935. gadā Latvijā bija 1 075 641 luterāņi, t. i. 55,14% iedzīvotāju.⁵⁹⁵ Lai gan karadarbības un emigrācijas rezultātā ticīgo skaits bija samazinājies, reliģijai joprojām bija dziļas tradīcijas sabiedrībā. Lai cīnītos pret klerikālo antikomunismu un klerikālo nacionālismu, Latvijas PSR režīms izmantoja PSRS MP (nevis LPSR MP) pakļauto Reliģisko kultu lietu padomes pilnvaroto Latvijā un LPSR drošības iestādes. Latvijas “tīrīšanās”, ko veica padomju represīvās iestādes 1944. gada beigās – 1945. gada sākumā, LPSR VDTK arestēja 24 pareizticīgo un piecus katoļu priesterus, astoņus luterāņu mācītājus.⁵⁹⁶ 1945. gada janvārī LPSR VDTK jau īstenoja operatīvo pasākumu plānu un plānu ar aģentūras izmantošanu, lai izstrādātu luterāņu, katoļu un pareizticīgo garīdzniecību.⁵⁹⁷

Latvijas luterāņu un katoļu baznīcas okupācijas režīms sev centās pakļaut par katru cenu tādēļ, ka luteriskā un katoļu baznīca nebija pakļauta vienotam PSRS režīmam lojālam garīdzniecības vissavienības centram. 1944. un 1945. gadā Latvijas pareizticīgie un baptisti tika iekļauti vienotā vissavienības struktūrā, kas nodrošināja kontroli pār šo Latvijas konfesiju ticīgajiem. Savukārt katoļu baznīcai centrs atradās Vatikānā, bet Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas vadītājs (līdz 1948. gada martam) arhibīskaps Teodors Grīnbergs atradās emigrācijā.

Kā liecina Reliģisko kultu lietu padomes pilnvarotā V. Šeškēna darbība tūlīt pēc Latvijas otrreizējās okupācijas, pilnvarotā un LPSR VDTK uzdevumi un taktika pilnībā saskanēja. Nav dokumentu par

⁵⁹⁴ “Reliģija”. *Politiskā enciklopēdija*. Galv. redaktors P. Jērāns. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987, 579. lpp.

⁵⁹⁵ LVA, 1448. f., 1. apr., 239. l., 22. – 24. lp.

⁵⁹⁶ Dreimane, I. “Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieki nacionālās pretošanās kustībā (1944 – 1953)”. *Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1956. gadā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 7. sēj. Rīga: LVIA, 2002, 224. lpp.

⁵⁹⁷ KFVA, r-9401. f., 2. apr., 92. l., 212. – 219. lp.

V. Šeškeņa un LPSR VDTK sadarbību, taču garīdzniecības kontrole ar VDTK aģentūras palīdzību, nepaklausīgo garīdznieku represēšana pilnībā atbilst V. Šeškeņa parakstītajos dokumentos paustajiem mērķiem: konfesiju pakļaušanai padomju varai un to darbības ievirzīšanai varai vajadzīgajā gultnē.

Divdesmitā gadsimta četrdesmito gadu otrajā pusē LPSR vislielākās problēmas konfesiju pakļaušanā sagādāja Romas katoļu baznīca, kuras vadība atradās Vatikānā. Citām Latvijas reliģiskajām konfesijām centrs nebija ārvalstīs. Tāpēc LPSR drošības iestādes pastiprināja katoļu konfesijas kontroli Latvijā, lai nepieļautu “pretpadomju agitāciju un propagandu” un spiegošanu. PSRS visādi centās traucēt savas valsts katoļu garīdznieku kontaktus ar Vatikānu. Kā 1956. gada 4. aprīlī PSRS MP Reliģisko kultu lietu padomes priekšsēdētājs I. Poļanskis ziņoja PSKP CK, pirmajos gados pēc Otrā pasaules kara Lietuvā, Latvijā, Rietumukrainā un Rietumbaltkrievijā katoļu baznīca nebija lojāla padomju varai. Tā nav atzinusi PSRS normatīvos aktus kultu lietās, atteikusies no draudžu un baznīcu reģistrācijas, atklāti propagandējusi reliģiju. Režīmam problēmas sagādājis tas, ka konservatīvie katoļi dažādi pretojušies vietējās varas pasākumiem, kuri bija vērsti pret baznīcu. Tāpat visās iepriekš minētajās teritorijās katoļu baznīcas garīdznieki atbalstījuši nacionālos partizānus⁵⁹⁸ (Latvijā tie bija gan tikai 10 garīdznieki⁵⁹⁹). PSRS MP Reliģisko kultu lietu padomes priekšsēdētāja 1956. gada 4. aprīļa ziņojumā arī tika teikts, ka iepriekš uzskaitīto iemeslu dēļ pēckara gados tika veikti pasākumi, kas ierobežoja katoļu baznīcas darbību un ierobežoja šīs konfesijas tiesības, salīdzinot ar citām konfesijām. 1945. – 1949. gados PSRS Rietumu teritorijās tika represēti daudzi ksendzi un vairāki bīskapi, likvidēti visi katoļu klosteri, aizliegta visu ordeņu (jezuītu, franciskāņu, bernardīnu, kapucīnu u.c.) un citu katoļu organizāciju darbība. Ar speciāliem Latvijas PSR un Lietuvas PSR Ministru Padomes lēmumiem tika aizliegta jauniešu masveida iesvētīšana. Katoļiem neļāva drukāt baznīcas literatūru, ksendziem ierobežoja piedalīšanos svinīgajos dievkalpojumos. Katoļiem neļāva

⁵⁹⁸ KVJLVA, 5. f., 33. apr., 23. l., 1. lp.

⁵⁹⁹ Dreimane I., 266. lpp.

celt jaunas un remontēt kara gados sagrautās baznīcas. Kā secināja PSRS MP Reliģisko kultu lietu padome priekšsēdētājs I. Poļanskis, tad 1956. gadā katoļu garīdzniecība (arī tās virsotne) tiešo un netiešo represiju rezultātā bija kļuvusi ļoļāla padomju varai un tās pasākumiem. Visi bīskapi lielākā vai mazākā mērā tika iesaistīti cīņā par mieru – PSRS ideoloģizētajā kampaņā, kas it kā propagandēja mieru⁶⁰⁰, par militāro konfliktu cēloni uzskatot vienīgi kapitālistu imperiālistisko politiku un nepieminot PSRS agresijas (piemēram, Vācijas Demokrātiskās Republikas strādnieku apspiešanu 1953. gadā). Neskatoties uz katoļu garīdzniecības attieksmes maiņu pret padomju varu, vēl 1956. gadā katoļu konfesija nebija vienlīdzīga, salīdzinot ar pārējām PSRS eksistējošām konfesijām.⁶⁰¹ Ņemot to vērā, arī vēl 1956. gadā pastāvēja uzticības plaša starp varu un Romas katoļu baznīcu.

1945. gada sākumā LPSR VDTK centās izmantot Latvijas Romas katoļu baznīcu savās interesēs. LPSR valsts drošības ministrs A. Noviks pieprasīja arhibīskapam metropolītam Antonijam Springovičam izdot apkārtrakstu, kurā nosodīta nacionālo partizānu darbība. A. Springovičam iedeva jau uzrakstītu tekstu, kurš metropolītam bija jāparaksta. Taču parakstot 1945. gada 20. marta apkārtrakstu katoļu draudzēm, A. Springovičs vārdu *bandīti* aizstāja ar vārdu *dezertieri* un teksta beigās ieteica garīdzniekiem neizsludināt apkārtrakstu, kamēr valsts drošības iestāžu pārstāvji neizplatīs oficiālu paziņojumu, ka legalizētie partizāni netiks apcietināti.⁶⁰² Apkārtraksts tika nolasīts draudzēs un bēres⁶⁰³, taču rezultātu nesasniedza. Ātrāk par 1945. gada nogali masveida legalizēšanās nenotika.

1945. gadā katoļu baznīcu Latvijā jau bija skārušas nopietnas represijas. 1945. gada 10. janvārī tika arestēts Rīgā kalpojošais garīdznieks Ādolfs Tarbunas (notiesāts 1945. gada 15. decembrī uz 7 gadiem), 1945. gada 30. janvārī tika arestēts Skaistas draudzes garīdznieks Staņislavs Trojanovskis (mira apcietinājumā 1945. gada

⁶⁰⁰ KVJLVA, 5. f., 33. apr., 23. l., 1. lp.

⁶⁰¹ Turpat, 2. lp.

⁶⁰² Šādu paziņojumu 1945. gada 12. septembrī laikrakstā *Cīņa* izplatīja LPSR iekšlietu tautas komisārs A. Eglītis

⁶⁰³ Dreimane I., 227. – 228. lpp.

15. februārī).⁶⁰⁴ Vēl 1945. gada janvārī jau bija arestēts arī prelāts Alfons Pastors un prāvests Kazlas no Romas katoļu baznīcas kūrijas.⁶⁰⁵ 1945. gada 19. februārī arestēts Cēsu garīdznieks Alberts Piebalgs (notiesāts 1945. gada 19. novembrī uz 8 gadiem)⁶⁰⁶, 1945. gada 8. jūnijā tika arestēts katoļu garīdznieks Jāzeps Gailēvičs.⁶⁰⁷ 1945. gada 16. septembrī tika arestēts Krāslavas dekāns Pēteris Rudzītis (notiesāts 1946. gada 29. jūnijā), 1945. gada 17. septembrī Borovkas priesteris Antons Ļahs (notiesāts 1946. gada 29. jūnijā uz 10 gadiem), 1945. gada 25. septembrī Augškalnes draudzes priesteris Leons Dzenis (notiesāts 1946. gada 29. jūlijā uz 10 gadiem)⁶⁰⁸, 1945. gada 18. decembrī par darbošanos palīdzības fondā *Tautas palīdzība* nacionālsociālistiskās okupācijas laikā, Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības skrejlapu izplatīšanu un “pretpadomju apmelojumiem” tika arestēts katoļu kūrijas lietvedis un arhibīskapa metropolīta A. Springoviča palīgs Julijans Začests (1947. gada 1. martā tika notiesāts uz trim gadiem ieslodzījumā, bet atbrīvots 1948. gadā)⁶⁰⁹, 1945. gada 26. decembrī tika arestēts Balvu prāvests Andrejs Ābeltiņš (pierādījumu trūkuma dēļ atbrīvots 1946. gada 20. jūnijā).⁶¹⁰

Vissliktākā situācija bija Viļakā, kur tika arestēti abu baznīcu katoļu garīdznieki. 1945. gada 22. decembrī tika arestēts Viļakas kapucīnu klostera priekšnieks Kārlis Gumpenbergs (notiesāts 1946. gada 9. decembrī uz 10 gadiem) un 1945. gada 5. decembrī arestēts Viļakas dekāns Antons Skromans (notiesāts 1946. gada

⁶⁰⁴ Cakuls, J. “Latvijas katoļu baznīca okupācijas jūgā”. *Okupācijas varu nodarīties postījumi Latvijā 1940 – 1990. Rakstu krājums*. Redaktors Puisāns, T. Stokholma; Toronto: Memento: Daugavas Vanagi, 2000, 381. – 385. lpp.

⁶⁰⁵ KVFA, r-9401. f., 2. apr., 92. l., 212. – 219. lp.

⁶⁰⁶ Cakuls, J., 381. – 385. lpp.

⁶⁰⁷ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 222. lpp.

⁶⁰⁸ Cakuls, J., 381. – 385. lpp.

⁶⁰⁹ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 857. lpp.; Cakuls, J., 385. lpp.

⁶¹⁰ Cakuls, J., 381. – 385. lpp.

5. jūlijā uz 10 gadiem).⁶¹¹ Līdz ar to arī Viļakas pagastam trūka garīdznieku.⁶¹² Garīdznieki lielākoties tika apsūdzēti par darbošanos Katoļu jaunatnes biedrībā Latvijas Republikas laikā, “vācu okupantu atbalstīšanu” (t. i. pateicības dievkalpojumu rīkošanu, aicināšanu ziedot *Tautas palīdzībai*), katoļu literatūras pavairošanu un izplatīšanu, pretpadomju aģitāciju, arī no kanceles, nacionālo partizānu atbalstīšanu un viņu grēksūdžu pieņemšanu.

Lai mazinātu katoļu neapmierinātību ar padomju varas rīcību un baznīcas drūmo noskaņojumu, V. Šeškens katoļiem Rīgā atļāva uzturēt garīgo semināru, tomēr A. Springovičam atgādināja, ka “sējot vēju, cilvēki aizmirst, ka pļaus vētru”⁶¹³. Šis brīdinājums, lai katoļi nepretojas padomju varai, jo par to tiks represēti, piepildījās nākamajos gados. 1946. gada 24. aprīlī tika arestēts un 1947. gadā notiesāts viens no LTS(p) A vadītājiem – bijušais Vanagu draudzes prāvests Antons Juhņēvičs. Tas ir vienīgais gadījums, kad pēc LPSR drošības iestāžu veiktās izmeklēšanas garīdzniekam piespriests nāvessods.

Kopumā no 1945. gada līdz 1953. gadam tika represēts 61 Latvijas katoļu garīdznieks.⁶¹⁴ Latvijā pēc Otrā pasaules kara tik daudz garīdznieku netika represēts no nevienas citas konfesijas.

Pēc J. Staļina nāves katoļu garīdznieku arestēšana tika pārtraukta līdz 1958. gada sākumam, kad 11. janvārī par “religiska satura pretpadomju grāmatu sarakstīšanu un izplatīšanu” tika arestēts Liepājas garīdznieks Julians Vaivods.⁶¹⁵

Kā noprotams no iepriekš uzskaitītajām apsūdzībām katoļu garīdzniekiem, LPSR VDM visasāk reaģēja gadījumos, kad uzzināja par garīdznieku piedalīšanos vai atbalstu nacionālajai pretošanās kustībai. Taču tādi apsūdzībās minētie fakti kā dalība katoļu partijā, katoļu jaunatnes organizācijā Latvijas Republikas periodā, katoļu ticības

⁶¹¹ Cakuls, J., 381. – 385. lpp.

⁶¹² LVA, 1448. f., 2. apr., 239. l., 57. – 60. lp.

⁶¹³ LVA, 1448. f., 2. apr., 239. l., 57. – 60. lp.

⁶¹⁴ KJLVA., 5. f., 30. apr., 6. l., 23. lp.

⁶¹⁵ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 810. lpp.

propagandēšana un katoļu literatūras izplatīšana, nelegāļu grēksūdzes pieņemšana vai aizlūgums par kritušu nelegāli, nemaz nerunājot par plaši interpretējamo “pretpadomju agitāciju”, liecina, ka J. Staļina valdīšanas laikā teorētiski no represijām nebija pasargāts neviens katoļu garīdznieks. Rodas iespaids, ka regulāra ar pretošanās kustību nesaistīta katoļu garīdznieku arestēšana liecina par LPSR drošības iestāžu vēlmi baznīcu iebaidīt.

Arī Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītāju represēšana sākās gandrīz tūlīt pēc Latvijas otrreizējās komunistiskās okupācijas. Jau 1945. gada janvārī LPSR VDTK gatavoja Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas arhibīskapa pagaidu vietas izpildītāja Kārļa Irbes arestu, par aresta pamatojumu uzskatot viņa sadarbošanos ar Vācijas izlūkdienestu un naidīgu attieksmi pret padomju varu. LPSR VDTK paredzēja, ka pēc K. Irbes aresta baznīcas vadītāja amatā tiks virzīts LPSR VDTK aģents, kurš baudot draudzes un garīdzniecības autoritāti.⁶¹⁶ K. Irbi LPSR VDTK arestēja tikai 1946. gada 21. februārī⁶¹⁷, un izmeklēšanā viņa saistība ar Vācijas izlūkdienestu netika pierādīta. K. Irbem apsūdzībā pārmeta kaitniecības organizēšanu pret padomju varu. K. Irbem piesprieda 10 gadus ieslodzījuma nometnē, no kuras viņš tika atbrīvots tikai 1956. gada 15. novembrī.⁶¹⁸ Reliģisko kultu lietu padomes pilnvarotais V. Šeškens bija vienispriestis ar LPSR VDTK par K. Irbes darbības pretpadomisko raksturu, taču uzskatīja, ka K. Irbes piespiedu atstumšana no luteriskās baznīcas vadīšanas jāveic tikai pēc Vācijas armijas sagraušanas Kurzemē. Ticami, ka V. Šeškens cerēja uz luterāņu baznīcas izmantošanu propagandas pasākumos sakarā ar karadarbības izbeigšanu Kurzemē 1945. gadā. Par to 1945. gadā varētu liecināt LPSR VDTK norādījums savai aģentūrai garīdzniecības vidū ar baznīcas palīdzību veicināt padomju patriotisko darbību.⁶¹⁹ V. Šeškens 1945. gada 13. jūnijā ziņoja PSRS TKP Reliģisko

⁶¹⁶ KFVA, r-9401. f., 2. apr., 92. l., 212. – 219. lp.

⁶¹⁷ LVA, 1986. f., 2. apr., 10758. l., 2. sēj., 37. lp.

⁶¹⁸ LVA, 1986. f., 2. apr., 10758. l., 1. sēj., 227. – 235., 239., 342. lp.

⁶¹⁹ “Nr. 57 Izvilkums no Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenā slēdziena par evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītāja A. Siļķes vervēšanu un viņa kā aģenta izmantošanas neiespējamību”. *Latvija padomju režīma varā. 1945 – 1986.*

kultu lietu padomes priekšsēdētājam I. Poļanskim, ka Latvijā luteriskās baznīcas darbība radikāli jāmaina.⁶²⁰ 1945. gada 5. oktobrī V. Šeškens I. Poļanskim nosūtīja ziņojumu par K. Irbi. Tajā K. Irbe tika raksturots kā naidīgs padomju varai, nepakļāvīgs padomju varas dotajiem norādījumiem. Kā nepakļāvības piemēru V. Šeškens minēja K. Irbes atteikšanos tik ilgi baznīcā izplatīt LPSR VDTK sagatavoto aizcinājumu nacionālajiem partizāniem un nelegālistiem legalizēties, kamēr valdība nebūs publicējusi dekrētu par iepriekš LPSR padomju represīvo iestāžu arestēto amnestiju.⁶²¹ PSRS TKP Reliģisko kultu lietu padomes priekšsēdētāja vietnieks Sadovskis V. Šeškenam atbildēja, ka K. Irbe no pārējās luterāņu garīdzniecības jāizolē ar nodokļu politikas palīdzību.⁶²² Paralēlus pasākumus K. Irbes novērošanai un tai sekojošai izolēšanai no baznīcas veica LPSR VDTK. LPSR VDTK izsekot K. Irbi uzticēja 1944. gada 6. decembrī savervētajam aģentam – Latvijas luterāņu baznīcas Virsvaldes pagaidu loceklim, mācītājam Artūram Siļķem. Viņš uzdevumu nepildīja un jau 1944. gada 21. decembrī kategoriski atteicās no sadarbības ar LPSR VDTK. A. Siļķe tika aizturēts un pratināts. Tā kā A. Siļķe liecinājis pret sevi – nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā spriedīšos vērsies pret padomju varu, noturējis dievkalpojumus sakarā ar Vācijas karaspēka ienākšanu Rīgā, 1941. gada 14. jūnija upuru piemiņai un teicis Latvijas Republikas proklamēšanas gadadienas atcerei veltītu sprediķi 1943. gadā, kā arī lūdzis par latviešu leģionāriem un vācis viņiem ziedojumus, – jāsecina, ka mācītājs, visticamāk, pratināšanā fiziski iespaidots. Par to varētu

Dokumentu krājums. Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere. Rīga: Latvijas Vēsturs Institūta apgāds, 2001, 304. lpp.

⁶²⁰ Zālīte, I. "Latvijas evaņģeliski luteriskā baznīca 1944 – 1990". *Okupācijas varu nodarīties postījumi Latvijā 1940 – 1990: Rakstu krājums.* Redaktors Puisāns, T. Stokholma; Toronto: Memento: Daugavas Vanagi, 2000, 357. lpp.

⁶²¹ *Latvija padomju režīma varā. 1945 – 1986. Dokumentu krājums.* Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere: Rīga: Latvijas Vēsturs Institūta apgāds, 2001, 299. lpp.

⁶²² "Nr. 56 PSRS Tautas Komisāru Padomes reliģijas kulta lietu pilnvarotā Latvijas PSR V. Šeškens un PSRS Reliģijas kulta lietu padomes priekšsēdētāja I. Poļanska slepenā sarakste par stāvokli atsevišķās konfesijās. J. Sadovska atbilde V. Šeškenam 1946. gada 22. janvārī". *Latvija padomju režīma varā. 1945 – 1986: Dokumentu krājums.* Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere. Rīga: Latvijas Vēsturs Institūta apgāds, 2001, 300. lpp.

liecināt arī neloģiskā ticības mācības saistīšana ar skolēnu pretpadomju audzināšanu A. Siļķes liecībās:

“Ar vāciešu ienākšanu Latvijas skolās tika atjaunotas “ticības mācības” stundas. Es izteicu vēlēšanos un sāku strādāt par “ticības mācības” skolotāju Rīgas 1. ģimnāzijā, audzināju jaunatni pretpadomju garā”⁶²³.

Pēc piecām dienām, neizturot pratināšanas, A. Siļķe piekrita sadarboties ar LPSR VDTK. Ar izdomātu stāstu (leģendu), kas slēpa A. Siļķes atrašanos nebrīvē, mācītājs tika no apcietinājuma atbrīvots. A. Siļķes darbību baznīcā LPSR VDTK uzdeva novērot LPSR VDTK aģentiem ar segvārdiem “Demokrāts”, “Krupnovs”, “Astra” un “Kalniņš”. Drīz vien LPSR VDTK noskaidroja, ka A. Siļķe nesniedz drošības iestādei vajadzīgo informāciju. Kā LPSR VDTK bija informēta no aģentu ziņojumiem, tad K. Irbe zināja par A. Siļķes slepeno sadarbību ar LPSR VDTK un abi mācītāji savstarpējās lietas pārrunā slepus no citiem garīdzniekiem (iespējams, nojaušot, ka garīdznieku vidū ir vēl kāds LPSR VDTK aģents). Savukārt no cita aģenta LPSR VDTK uzzināja, ka A. Siļķe maldina VDTK. Salīdzinot aģenta “Demokrāta” un A. Siļķes ziņojumus, atklājās, ka 1945. gada 10. jūlijā A. Siļķe no K. Irbes saņēmis emigrējušā Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas arhibīskapa T. Grīnberga vēstījumu. LPSR VDTK A. Siļķe bija slēpis, ka K. Irbe izplata un viņš saņēmis šādu uzsaukumu. Kā A. Siļķes noziedzīgu darbību LPSR VDTK fiksēja arī mācītāja izteikumus, ka piedalīšanās PSRS AP vēlēšanās nav obligāta un par fiktīvu dzimšanas izziņu izdošanu. Lai gan ar A. Siļķi LPSR VDTK veica profilaktiskas pārrunas, situācija neuzlabojās. LPSR VDTK secināja, ka A. Siļķe pretpadomju elementu izstrādei un patriotiska darba veikšanai baznīcā ir bezperspektīvs. Līdz ar to LPSR VDTK viņu no aģentūras izslēdza, nolēma arestēt un nodot tiesāšanai.⁶²⁴ 1946. gada 12. februārī A. Siļķe

⁶²³ “Nr. 57 Izvilums no Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenā slēdziena par evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītāja A. Siļķes vervēšanu un viņa kā aģenta izmantošanas neiespējamību”. *Latvija padomju režīma varā. 1945 – 1986: Dokumentu krājums*. Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere. Rīga: Latvijas Vēsturs Institūta apgāds, 2001, 303. lpp.

⁶²⁴ “Nr. 57 Izvilums no Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenā slēdziena par evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītāja A. Siļķes vervēšanu un viņa kā aģenta izmantošanas neiespējamību”. *Latvija padomju režīma varā. 1945 – 1986:*

tika arestēts un apsūdzēts par pretpadomju agitāciju.⁶²⁵ LPSR VDTK no aģenta “Demokrāts” saņēma ziņojumus arī par Luteriskās baznīcas Virsvaldes locekli, Rīgas apriņķa iecirkņa prāvestu Paulu Rozenbergu. Aģents ziņoja, ka Virsvaldes sēdē P. Rozenbergs apšaubījis, ka luteriskajai baznīcai būtu jāatbalsta LPSR iekšlietu tautas komisāra A. Eglīša 12. septembra aicinājums nacionālajiem partizāniem legalizēties. Luterāņu baznīca tā arī npublicēja savu atsevišķu aicinājumu legalizēties. K. Irbe atteicās parakstīt V. Šeškens piedāvāto aicinājuma variantu, kamēr valdība npublicēs dekrētu par politisku iemeslu dēļ arestēto Latvijas iedzīvotāju amnestiju sākot no 1940. gada, norādot arī vēl uz 1945. gada oktobrī valdošo represīvo iestāžu teroru.⁶²⁶ K. Irbes vēstījumu draudzēm sakarā ar nacionālo partizānu legalizēšanos V. Šeškens nodēvēja par gandrīz pretpadomisku. LPSR VDTK rīcībā nonāca informācija, ka sakarā ar minēto K. Irbes vēstījumu P. Rozenbergs izteicies, ka nelegālistiem legalizēties neļauj tautiešu par viņiem izteiktie apmelojumi varas iestādēm un nodevība. Pēc mācītāju K. Irbes, A. Siļķes u.c. aresta P. Rozenbergs bija gatavs apsūdzētos aizstāvēt un izveidoja Baznīcas Virsvaldes delegāciju, kura devās pie V. Šeškens prasīt apcietināšanas cēloni un mācītājus atbrīvot.⁶²⁷ LPSR VDTK P. Rozenbergu aizturēja 1946. gada 28. februārī un arestēja 1946. gada 9. martā, apsūdzot pretpadomju agitācijā un vāciešu atbalstīšanā nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā Koknesē.⁶²⁸ Kopumā LELB no 1944. gada oktobra līdz 1946. gada martam tika arestēti 11 luterāņu mācītāji, bet no 1944. gada līdz 1950.

Dokumentu krājums. Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere. Rīga: Latvijas Vēsturs Institūta apgāds, 2001, 305. lpp.

⁶²⁵ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999.

⁶²⁶ LVA, 1986. f, 2. apr., 10758. l., 2. sēj., 1. lp.

⁶²⁷ “Nr. 58 Izvilkums no Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenās izziņas par arestētā evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītāja P. Rozenberga pretpadomju darbību 1946. gada 1. jūlijā”. *Latvija padomju režīma varā. 1945 – 1986. Dokumentu krājums.* Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere. Rīga: Latvijas Vēsturs Institūta apgāds, 2001, 309. – 310. lpp.

⁶²⁸ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999.

gadam notiesāts 31 luterāņu mācītājs (divi no viņiem pabija arī filtrācijas nometnē), trīs tika ieslodzīti filtrācijas nometnēs, bet viens deportēts 1949. gada 25. martā.⁶²⁹

Pēc iepriekš minēto mācītāju represēšanas Reliģisko kultu lietu padomes pilnvarotais V. Šeškens ķērās pie Latvijas luteriskās baznīcas vadības nomaiņas. V. Šeškens atbalstītais mācītājs Gustavs Tūrs 1946. gada 8. marta sēdē tika iekļauts Baznīcas Virsvaldē un iecelts par arhibīskapa vietas izpildītāju līdz Ģenerālās Sinodes sasaukšanai. Baznīcas Virsvalde vairs netika vēlēta, bet pie varas turējās ar V. Šeškens atbalstu. 1948. gada 14. un 15. marta Ģenerālā sinode, kas tika sasaukta, V. Šeškenam vienpersoniski sev par labu sagrozot luteriskās baznīcas Satversmi, par arhibīskapu ievēlēja G. Tūru un apstiprināja V. Šeškens izstrādātos baznīcas statūtus. Līdz ar to Latvijas luteriskā baznīca sadalījās trimdas baznīcā un LELB.⁶³⁰ Vēsturnieks A. Bergmanis, kurš izpētījis luteriskās baznīcas vadības nomaiņu Igaunijas PSR, secināja, ka Igaunijā baznīcas vadības nomaiņu sekmēja Igaunijas PSR VDM un velk paralēles ar LPSR 1948. gadā notikušo.⁶³¹ Igaunijā režīmam labvēlīgā arhibīskapa J. Kivita ievēlēšanu nodrošināja 32 IPSR VDM aģenti Ģenerālajā sinodē (sinodē kopumā bija 44 mācītāji). Latvijā arhibīskapa pārvēlēšanu nodrošināja V. Šeškens un LPSR VDTK pret mācītājiem kopīgi vērsta represīvā politika. Vismaz viens aģents – “Demokrāts” – bija Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas virsvaldē.⁶³²

⁶²⁹ Talonens, J. *Baznīca staļinisma žņaugos. Latvijas Evaņģēliski luteriskā baznīca padomju okupācijas laikā no 1944. līdz 1950. gadam*. Rīga: Luterisma mantojuma fonds, 2009, 203. – 204. lpp.

⁶³⁰ Zālīte I. *Latvijas evaņģēliski luteriskā baznīca 1944 – 1990.*, 358. lpp.

⁶³¹ Bergmanis, A. “LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā”, 519. lpp.

⁶³² “Nr. 58 Izvilkums no Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepenās izziņas par arestētā evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītāja P. Rozenberga pretpadomju darbību 1946. gada 1. jūlijā”. *Latvija padomju režīma varā. 1945 – 1986: Dokumentu krājums*. Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere. Rīga: Latvijas Vēsturs Institūta apgāds, 2001, 309. lpp.

No 1944. gada līdz 1950. gadam LPSR drošības iestādes apcietināja 32 luterāņu mācītājus un teologus, galvenokārt apsūdzot pēc KPFSR KK “par dzimtenes nodevību”⁶³³.

Vēsturniece Inese Dreimane, kura pētījusi Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieku piedalīšanos pretošanās kustībā, konstatējusi, ka seši luterāņu mācītāji no 1945. gada līdz piecdesmito gadu vidum represēti par nacionālo partizānu atbalstīšanu.⁶³⁴

Latvijas baptistu draudzes 1945. gadā tika iekļautas vienotā Vissavienības Evangēlisko kristiešu un baptistu savienībā. Pakļaušana vissavienības struktūrai nodrošināja kontroli pār šīs Latvijas konfesijas ticīgajiem. Lai panāktu Latvijas baptistu bezierunu pakļaušanos vissavienības baptistu centram, LPSR VDTK represēja Latvijas baptistu draudzū bīskapu Kārli Lācekli. Jau 1945. gada pirmajā pusē LPSR VDTK veica K. Lācekļa izstrādi. 1945. gada 14. maijā LPSR VDTK aģents “Gordejevs” ziņoja, ka bīskaps uzstājies ar runu, kurā K. Lāceklis paudis atbalstu nacionālo pazīmju saglabāšanai. K. Lāceklis uzskatīja, ka Latvijas baptistiem nepieciešamas savas izdevniecības un reliģiskā literatūra latviešu valodā, nevis jālasa Vissavienības Evangēlisko kristiešu un baptistu savienības literatūra krieviski. K. Lāceklis, lai gan nav pilnīgi noliedzis iestāšanos vissavienības struktūrā, atgādinājis, ka pat cara laikos latviešu baptistu draudzēm bija sava savienība.⁶³⁵ 1946. gada 20. martā LPSR VDTK K. Lācekli arestēja par pretpadomju aģitāciju.⁶³⁶ J. Staļina valdīšanas laikā nacionālo savdabību saglabāšanu latviešu baptistu draudzēs neviens vairs neprasīja. Notiesāti tika arī trīs baptistu garīdznieki, kuri no 1945. gada līdz piecdesmito gadu sākumam sadarbojās ar nacionālo pretošanās kustību.⁶³⁷

⁶³³ Zikmane, E. “Latvijas evaņģēliski luteriskās Baznīcas attiecības ar valsti 1944. – 1959. gadā”. *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944. – 1959. gadā: Politika un tās sekas*. Starptautiskās konferences materiāli 2002. gada 13. – 14. jūnijs, Rīga, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Otrais izdevums, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007, 293. lpp.

⁶³⁴ Dreimane I., 3. lpp.

⁶³⁵ LVA, 1986. f., 2. apr., 10758. l., 2. sēj., 5. lp.

⁶³⁶ *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999.

⁶³⁷ Dreimane, I., 273. lpp.

Represijas negāja secen arī Latvijas pareizticīgo konfesijai un pareizticīgajiem Latvijā. 1944. gada beigās – 1945. gada sākumā tika arestēti 24 pareizticīgo priesteri. Viņus apcietināja par līdzdalību Pareizticīgo misijā, kura kopš 1941. gada augusta nodarbojās ar baznīcu ēku atjaunošanu un pareizticības izplatīšanā Pleskavas, Novgorodas un Ļeņingradas apgabalos.⁶³⁸ Tāpat Latvijā tika represēti Latvijas pareizticīgo priesteri, kuri, kalpojot baznīcai, no 1944. gada līdz piecdesmito gadu vidum nonāca saskarē ar nelegālā stāvoklī esošiem cilvēkiem. Tika represēti pieci pareizticīgo priesteri – nelegāli un nelegāļu atbalstītāji.⁶³⁹

LPSR VDM veiktās represijas skāra arī Jehovas liecinieku draudzes locekļus. PSRS valsts drošības ministrs V. Abakumovs 1950. gada 30. maijā ziņoja J. Staļinam par jehoviešu un viņu ģimenes locekļu izsūtīšanu no Ukrainas PSR Rietumu apgabaliem un Baltijas padomju republikām. Ziņojumā V. Abakumovs norādīja, ka VDM 1947. gadā Rietumukrainā, Baltkrievijā, Moldāvijā un Baltijas republikās bija likvidējusi vairākas nelegālo jehoviešu draudžu “pretpadomju grupas un organizācijas”. Tikuši arestēti 430 cilvēki, likvidētas 3 pagrīdes tipogrāfijas un izņemti vairāk nekā 30000 eksemplāri “jehoviešu pretpadomju” literatūras – lapiņas, žurnāli, brošūras u.c. Taču pēc V. Abakumova domām brīvībā palikuši jehovieši nelegāli turpina pretpadomju darbību un nostiprina draudzes. Rietumukrainā jehovieši esot izveidojuši savu centru, kuram esot ietekme Baltijā, tajā skaitā Latvijā. Jehovieši nodarbojoties ar pretpadomju aģitāciju, izplata provokatīvus izdomājumus un vēlas PSRS teokrātisku iekārtu, kur valdītu garīdzniecība. Jehovieši neatbalstot kolhozu iekārtu un dienestu padomju armijā. Satraucoši esot arī tas, ka jehovieši vervējot savās draudzes rindās jaunus biedrus. Rodas iespaids, ka visvairāk PSRS VDM uztraucās par to, ka jehoviešus Padomju Savienībā vada jehoviešu Austrumeiropas birojs Polijā. Šis birojs esot pakļauts Pasaules jehoviešu centram Bruklinā, Amerikas Savienotajās Valstīs. Rietumukrainas jehoviešu centrs mēģinot uzņemt sakarus ar Austrumeiropas biroju ar vēstuļu un sakarnieku

⁶³⁸ Dreimane, I., 224. lpp.

⁶³⁹ Dreimane, I., 273. lpp.

palīdzību.⁶⁴⁰ PSRS VDM satraukums par PSRS ticīgo sakariem ārpus valsts robežām izskaidrojams ar PSRS VDM “O” daļas pienesmto gadu sākuma pieņēmumu, ka Rietumos esošie konfesionālo centri cenšoties nodibināt sakarus ar ticīgajiem PSRS, lai tos izmantotu pretpadomju un izlūkošanas mērķiem. Tā “O” daļa uzskatīja, ka Vācijas luteriskās baznīcas centru kontrolējot ASV un Apvienotās Karalistes izlūkdienesti un šis centrs mēģinot uzņemt sakarus ar luterāņiem PSRS, lai tos izmantotu izlūkošanas mērķiem.⁶⁴¹ Latvijas luterāņiem un jehoviešiem LPSR VDM nekontrolētus kontaktus ar ticības brāļiem Rietumos piedesmito gadu sākumā nebija iespējams nodibināt. Tomēr minētās PSRS VDM nostādnes dēļ ticīgie Latvijā nonāca vēl stingrākā LPSR VDM uzraudzībā, jehovieši pat tika deportēti no Latvijas – PSRS Rietumu republikas – uz Sibīriju – tālāk no valsts robežas.

PSRS valsts drošības ministra V. Abakumova 1950. gada 30. maija ziņojumā J. Staļinam tika uzsvērts, ka VDM iestādes, t. sk. LPSR VDM Padomju Savienībā esot noskaidrojuši 400 aktīvākos un vadošos jehoviešus. Abakumovs ierosināja, ka līdz ar 400 jehoviešu arestu pārējie 7055 cilvēki (2 237 ģimenes) jāizsūta uz Sibīriju, tajā skaitā no Latvijas – 120 cilvēki (30 ģimenes). V. Abakumovs ziņojumam bija pievienojis jau sagatavotu VK(b)P projektu, kas paredzēja jehoviešus ar ģimenēm no Rietumukrainas un Baltijas republikā izsūtīt mūžīgā nomatinājumā Krasnojarskas un Tomskas novados.⁶⁴² 1951. gada 19. februārī V. Abakumovs sūtīja vēl vienu šāda rakstura ziņojumu par jehoviešu izsūtīšanas nepieciešamību. Kopējais izsūtāmo jehoviešu skaits Padomju Savienībā, salīdzinot ar V. Abakumova 1950. gada 30. maija ziņojumā minēto, bija pieaudzis līdz 8576

⁶⁴⁰ “№ 128. Спецсообщение В. С. Абакумова И. В. Сталину о необходимости высылки из Западных областей Украины, Латвийской и Эстонской ССР участников секты иеговистов и членов их семей”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 312. – 313.

⁶⁴¹ LSA, K-1. f., 16. apr., 35. l., 14. lp.

⁶⁴² “№ 128. Спецсообщение В. С. Абакумова И. В. Сталину о необходимости высылки из Западных областей Украины, Латвийской и Эстонской ССР участников секты иеговистов и членов их семей”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 312. – 313.

cilvēkiem. Tas izskaidrojams ar to, ka izsūtīt jehoviešus paredzēja arī no Baltkrievijas un Moldāvijas. No Latvijas izsūtīt paredzēto jehoviešu skaits 1951. gada 19. februāra ziņojumā bija mazāks – 52 cilvēki (27 ģimenes).⁶⁴³ Iespējams, ka daļa no V. Abakumova 1950. gadā minētajiem Latvijas jehoviešiem tika arestēti, jo 1950. gada 30. maija ziņojumā bija minēts, ka no 1947. līdz 1949. gadam visā PSRS arestēti 430 jehovieši⁶⁴⁴, bet 1951. gada 19. februāra ziņojumā tika minēts, ka no 1947. līdz 1950. gadam arestēti 1048 cilvēki.⁶⁴⁵ Rezultātā no Latvijas jehoviešus izsūtīja, balstoties uz PSRS MP 1951. gada 3. marta lēmumu Nr. 129-467. 1951. gada 31. martā uz Tomskas apgabalu izsūtīja 44 jehoviešus (19 ģimenes) no 48 sarakstā iekļautajiem jehoviešiem.⁶⁴⁶

⁶⁴³ “№ 194 Докладная записка МГБ СССР И. В. Сталину о необходимости высылки из западных областей Украины и Белоруссии, Молдавской, Латвийской, Литовской и Эстонской ССР участников антисоветской секты иеговистов и членов их семей”. *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х-первая половина 1950-х годов*. Собрание документов в семи томах. Ответственные редакторы Н. Верт, С.В.Мироненко: Москва: РОССПЕН, 2004, С. 542. – 543.

⁶⁴⁴ “№ 128. Спецсообщение В. С. Абакумова И. В. Сталину о необходимости высылки из Западных областей Украины, Латвийской и Эстонской ССР участников секты иеговистов и членов их семей”, *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 – 1991. Справочник*, под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003, С. 313.

⁶⁴⁵ “№ 194 Докладная записка МГБ СССР И.В.Сталину о необходимости высылки из западных областей Украины и Белоруссии, Молдавской, Латвийской, Литовской и Эстонской ССР участников антисоветской секты иеговистов и членов их семей”. *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х-первая половина 1950-х годов*. Собрание документов в семи томах. Ответственные редакторы Н. Верт, С.В.Мироненко: Москва: РОССПЕН, 2004, С. 542. – 543

⁶⁴⁶ Riekstiņš, J. “Citās deportāciju akcijas (1945 – 1953)”. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 2.daļa. Latvijas Valsts arhīvs, Rīga: Nordik, 741. – 742. lpp.

8. LPSR drošības iestāžu loma okupācijas režīma nostiprināšanā un mijiedarbība ar citām LPSR institūcijām

8.1. LPSR drošības iestāžu loma okupācijas režīma nostiprināšanā no 1944. līdz 1945. gadam

Komunistisko represiju Latvijā 1944. – 1945. gadā problemātika ir cieši saistīta ar jautājumu, vai šajā laikā notika Latvijas reokupācija, vai arī notika 1940. gadā notikušās okupācijas evolūcija.

Militāro vēsturnieku darbi viennozīmīgi pierāda, ka 1944. – 1945. gadā PSRS bruņotie spēki veica militāru iebrukumu Latvijā.⁶⁴⁷ Latvijas Republikas kā neitrālas valsts stāvokli Otrā pasaules kara laikā noteica 1907. gada 18. oktobra Hāgas V konvencija *Par neitrālo valstu un personu tiesībām un pienākumiem sauszemes karā* saskaņā ar ko cita starpā karojošās puses nedrīkst pārkāpt neitralitāti, nedrīkst veikt karadarbību neitrālas valsts teritorijā, pārvietot caur to savu karaspēku, ieročus un kara apgādes, veidot tur komбатantu vienības vai veikt rekrutēšanu, savukārt neitrālās valsts cetieni arī ar spēku pretoties neitralitātes pārkāpšanai nevar tikt vērtēti kā ienaidnieka karadarbība, kā arī 1907. gada 18. oktobra XIII konvencija *Par neitrālo valstu tiesībām un pienākumiem jūras karā*.

Latvijas Republikai neviena no Otrajā pasaules kara nobeigumā karojošām pusēm viedokli par karadarbību tās teritorijā neprasiņa. Latvijas Republika tobrīd pastāvēja *de iure*. Ar Latvijas Republikas diplomātiskajiem pārstāvjiem ASV un Apvienotajā Karalistē šo lietu ne sabiedrotie, ne nacionālsociālistiskā Vācija neapsprieda. Līdz ar to PSRS bruņoto spēku iebrukums Latvijā 1944. – 1945. gadā

⁶⁴⁷ Лиддел, Гарт Б. *Вторая мировая война*. Москва: акт; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003, С. 620.; Pētersons A. "Sarkanās armijas iebrukums Latvijā 1944. gadā". *Cīņa par Baltiju*. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. Rīga, 2005, 109. – 132. lpp.; Silgailis, A. *Latviešu leģions. Dībināšana, formēšana un kauju gaitas Otrā pasaules karā*. Rīga: Junda, 2001, 110. – 129. lpp.; Kažociņš, I. *Latviešu karavīri zem svešiem karogiem 1940. – 1945*. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 1999, 134. – 142. lpp.

vērtējams kā ienaidnieka veikta militāra okupācija. 1907. gada 18. oktobra IV Hāgas konvencijas *Par sauszemes kara likumiem un tradīcijām* pievienoto nolikumu III sekcijas 42. pants paredz, ka teritorija uzskatāma par okupētu, ja tā atrodas ienaidnieka armijas varā, kā arī okupācija attiecināma uz teritoriju, kur šī vara ir nodibināta un var tikt īstenota. 1944. – 1945. gadā PSRS Latvijā veica militāru okupāciju, kuras raksturīga pazīme bija represijas pret Latvijas civiliedzīvotājiem. PSRS bruņotie spēki devās dziļāk okupētās Latvijas Republikas teritorijā, lai piedalītos frontes kaujās. Aizmugurē represīvais iekšējais karaspēks un represīvās iestādes vērsās pret Latvijas Republikas civiliedzīvotājiem nevis kā pret PSRS pilsoņiem, bet kā pret okupētas teritorijas iedzīvotājiem.

Latvijā 1944. – 1945. gadā represijas režīmam bija nepieciešamas, lai okupētajā teritorijā nodibinātu savu varu un spētu darboties. Minētajā laikā PSRS bez represiju veikšanas nevarēja atjaunot jau 1940. – 1941. gadā iedibinātās politiskās institūcijas un dibināt jaunas. Latvijā 1944. – 1945. gadā zemākā līmeņa politisko un saimniecisko institūciju darbību režīms nevarēja nostiprināt sava vājuma dēļ. It īpaši Latvijas pagastos komunistiskajam režīmam nebija sociālās bāzes, tur valdīja iedzīvotāju masveida neapmierinātība un pat bruņota pretošanās tam. Kā raksturīgākos piemērus var minēt LK(b)P pilnvarotā Jāņa Dīmaņa 1945. gada 6. jūnija ziņojumu LK(b)P CK un VK(b)P Birojam, ka Abrenes apriņķī pagasta līmenī nacionālo partizānu uzbrukumu dēļ nevar organizēt ne padomju, ne saimnieciskās institūcijas⁶⁴⁸, kā arī 1945. gada jūnijā LPSR TKP no Ilūkstes apriņķa komunistu vadības saņemtā informācija:

“[...] bandītiskie elementi mēneša un 10 dienu laikā paralizējuši saimnieciski politisko kampaņu 10 pagastos. Sagrautas 2 ciema padomes, piecas ciema padomes pilnīgi nefunkcionē, sagrauta viena pagasta izpildu komiteja [...]”⁶⁴⁹.

⁶⁴⁸ Зубкова, Е. *Прибалтика и Кремль: 1940 – 1953*. Москва: РОСПЕН: Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008, С. 232.

⁶⁴⁹ LVA, 270. f., 1-s. apr., 235. l.

Minētās situācijas dēļ PSRS bruņoto spēku iekarotajos Latvijas apriņķos PSRS vara nevarēja pastāvēt bez masveida politisku represiju pielietošanas.

Noraidāms Krievijas vēsturnieces Jeļenas Zubkovas secinājums darbā *Baltija un Kremlis*, ka represijas Latvijā bijušas visraksturīgākās otrajam pēckara sovjetizācijas posmam no 1947. gada rudens līdz 1953. gada martam.⁶⁵⁰ Patiesi, minētajā laika posmā par represējamu kategoriju sāka uzskatīt arī “kulakus”. Vismasveidīgākā deportācijas akcija 1949. gada martā aptvēra 44 271 represētos.⁶⁵¹ Tomēr, ja saskaita 1944. – 1945. gadā politisku iemeslu dēļ arestētos 18 410 cilvēkus⁶⁵², 1945. gadā no Latvijas uz PSRS filtrācijas nometnēm nosūtītos 58 410 cilvēkus⁶⁵³, 1945. gada 5. un 6. februārī deportētos 521 Latvijas vāciešu kategorijā ieskaitītos un 145 bezpavalstniekus, 67 1945. gadā no Latvijas izsūtītos tā saukto notiesāto “dzimtenes nodevēju” ģimeņu locekļus⁶⁵⁴, 1945. gadā nogalinātos 715 nacionālos partizānus⁶⁵⁵, iznāk, ka 1944. – 1945. gadā represēti vismaz 78 268 Latvijas iedzīvotāji. Domājams, ka J. Zubkova nav iedziļinājusies represiju apjomos Latvijā. Uzsverot, ka pirmajā sovjetizācijas posmā pēc Otrā Pasaules kara līdz 1947. gadam notika nosacīta koķetēšana ar LPSR komunistiskās partijas eliti, Latvijas nacionālajām īpatnībām un nenotika masveida kolektivizācija, J. Zubkova automātiski pieņem, ka arī represiju vilnim pirmajā sovjetizācijas periodā jābūt mazākam. Iepriekš minētie skaitļi par represiju apjomu 1944. – 1945. gadā liecina pretējo.

⁶⁵⁰ Зубкова, Е., С. 130.

⁶⁵¹ Āboliņa, A, Kalnciems, A., Kļaviņa, D., Riekstiņš, J., Šķiņķe, I. “1949. gada 25. marta deportācijas struktūranalīze”. *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. 1. sēj. Latvijas Valsts arhīvs. Rīga: Nordik, 2007, 180. lpp.

⁶⁵² *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*, red. R. Vīksne, K. Kangeris. Rīga: LVIA, 1999, 972. lpp.

⁶⁵³ Strods, H. “Padomju Savienības otrreizējā Latvijas okupācija (1944 – 1945)”. *Latvija Otrajā pasaules karā*. Starptautiskās konferences materiāli. (1999. gada 14. – 15. jūnijs, Rīga). Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj. Rīga: LVIA, 2000., 283. lpp.

⁶⁵⁴ *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. Latvijas Valsts arhīvs. Rīga: Nordik, 2007, 742. lpp.

⁶⁵⁵ Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu karš*. Rīga: Preses nams, 1996, 487. lpp.

Komunistiskā režīma iestāžu vēršanās pret bruņoto pretestību Latvijā 1944. – 1945. gadā arī notika kā pret ienaidnieka valsts – Vācijas organizētu kustību. Tāad okupētās Latvijas Republikas teritorijā PSRS ieskatā karoja nevis pret vietējiem pretošanās dalībniekiem, bet pret vācu un nacionālsociālistiskās Vācijas atbalstītiem ienaidniekiem.⁶⁵⁶ Tikai no 1946. gada Maskava un Baltijas republiku vadības sāka runāt vienīgi par “buržuāziski nacionālistisko pagrīdi un tās bruņotajām bandām”⁶⁵⁷, tāad iekšēju, nevis ārēju apstākļu determinētu cēloni bruņotajai pretestībai Latvijā.

Analizējot Latvijas otrreizējo okupāciju, nevar apiet divus jautājumus. Vai komunistiskais režīms Latvijas teritorijā 1944. – 1945. gadā tikai attīstīja jau 1940. – 1941. gadā ieviestās represīvās institūcijas, vai arī visu vajadzēja sākt no sākuma? Vai komunistiskās represijas varēja veikt vienīgi ar vietējo kadru palīdzību, vai arī represīvo iestāžu darbinieki bija jāiesūta no PSRS?

Par to, ka svarīgākās politiskās darbības un represijas 1944. – 1945. gadā Latvijā nevarēja notikt bez Maskavas iejaukšanās un tiešas kontroles pār LPSR vadību, liecina VK(b)P Latvijas biroja darbība. Birojs darbojās kā PSRS politikas īstenotājs un vietējo pārvaldītāju uzraudzītājs. Ja 1940. gadā, kad PSRS pirmoreiz okupēja Latviju, paralēli tradicionālajām padomju institūcijām darbojās tikai speciāli novērotāji – VK(b)P un PSRS Tautas Komisāru Padomes pilnvarotie, tad 1944. gada 29. decembrī VK(b)P CK pieņēma lēmumu par atsevišķas institūcijas – Latvijas biroja izveidošanu.⁶⁵⁸ Tā bija augstāka institūcija par LK(b)P.

VK(b)P Latvijas biroja lēmumi bija obligāti LK(b)P CK. LK(b)P arī ievēroja VK(b)P Latvijas biroja lēmumus un rekomendācijas. Kā norāda britu vēsturnieks Džefrijs Sveins, VK(b)P Latvijas biroja pienākums bija uzraudzīt ikvienu partijas un padomju sistēmas darbības jomu Latvijā. Tas kontrolēja arī visu kadru, t. sk. LPSR

⁶⁵⁶ Зубкова, Е., С. 240.

⁶⁵⁷ LVA, 270. f., 1-s. apr., 265. l., 128. – 141. lp.

⁶⁵⁸ Swain, G. ““Cleaning up Soviet Latvia”: the Bureau for Latvia (Latbuero), 1944 – 1947”. *The Sovietization of the Baltic States, 1940 – 1956*; edited by O. Mertelsmann, Tartu, 2003, p. 67.

represīvo iestāžu kadru, kustību.⁶⁵⁹ Lai panāktu labvēlīgu lēmumu, LPSR VDTK vadība pirms vēšanās pie LK(b)P CK sev nodrošināja VK(b)P Latvijas birojā par represīvajām iestādēm atbildīgās personas atbalstu.

Par to, ka nevarēja notikt vietējo institūciju evolūcija uz vietējo kadru bāzes, bet bija jāiesūta jauni kadri no okupētājvalsts, liecina sekojoši fakti. 1945. gada sākumā LK(b)P, kura lielā mērā pati pildīja represīvās institūcijas funkcijas, aparāts bija noformēts ne vairāk kā ar 40%. Tajā bija tikai ap 30% latviešu, t. i. 1263 cilvēki. Uz Latviju 1945. gadā partijas darbā tika nosūtīti 540 komunisti latvieši⁶⁶⁰, kas visbiežāk formāli skaitījās latvieši un latviešu valodu neprata.

1946. gada sākumā latviešu skaits partijā bija pieaudzis tikai līdz 33%.⁶⁶¹ Turklāt puse Latvijas komunistu bija uzskaitē LPSR IeTK, VDTK un militārās struktūrās.⁶⁶² Partijas biedru skaits Latvijā uz iebraucēju rēķina no 1945. gada 1. janvāra līdz 1947. gada janvārim pieauga gandrīz seškārt – līdz 21 037 partijas biedriem un kandidātiem.⁶⁶³ Līdzīga situācija bija arī LPSR IeTK un VDTK. Kā jau iepriekš darbā minēts, Maskavā 1943. gada 3. janvārī izveidoja LPSR IeTK operatīvi čekistisko grupu, kura pakļāvās PSRS IeTK, bet 1943. decembrī Pavlovo Posadā – LPSR VDTK operatīvo grupu.⁶⁶⁴ No šīm grupām izveidojās tie LPSR IeTK un VDTK, kuri darbojās ieņemtajā Latvijas teritorijā 1944. gadā.

Minētie fakti liecina, ka Latvijā 1944. – 1945. gadā PSRS veiktās represijas notika tūlīt pēc PSRS bruņoto spēku realizētās militāras okupācijas, galvenokārt izmantojot PSRS institūcijas un resursus. Jau 1940. gadā darbību uzsākušo LPSR represīvo iestāžu atjaunošana bez ārējās palīdzības un uzraudzības no PSRS nebija iespējama. LPSR represīvās iestādes nevarēja evolucionēt uz vietējo kadru bāzes. Līdz ar to nebija iespējama padomju represīvās politikas evolūcija Latvijā 1944. – 1945. gadā. Represīvās iestādes Latvijā varēja attīstīties vienīgi līdz ar otrreizēju okupāciju un jaunu kadru nosūtīšanu

⁶⁵⁹ Ibid., p. 68.

⁶⁶⁰ Зубкова, Е., С. 146 – 147.

⁶⁶¹ Swain, G., p. 68.

⁶⁶² Зубкова, Е., С. 146

⁶⁶³ Зубкова, Е., С. 149.

⁶⁶⁴ Truska., L., Anušauskas, A., Petravičiūtė, I. P. 22. – 23.

uz Latviju, nevis pilnveidojot jau 1940. – 1941. gadā izveidotās LPSR represīvās institūcijas. PSRS, veicot represīvo darbību Latvijā 1944. – 1945. gadā, rīkojās līdzīgi kā okupētajās Vācijas un Austrijas teritorijās.⁶⁶⁵ Vairākos gadījumos vienas un tās pašas represīvo iestāžu pavēles tika izmantotas okupētajām teritorijām Vācijā un Latvijā.

LKP CK VI plēnumā 1953. gada 22. – 23. jūnijā LKP CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš bija spiests secināt, ka no 1945. gada līdz 1953. gadam LPSR politiski represēti 119 000 cilvēku. No tiem LPSR drošības iestādes arestējušas 26 500. Kā nacionālie partizāni nogalināti 2321 cilvēki, bet no LPSR deportēti 43 702 Latvijas iedzīvotāji.⁶⁶⁶

Var arī secināt, ka Latvijas reokupāciju 1944. – 1945. gadā nodrošināja represīvā politika, t. sk. LPSR VDTK darbība. Bez reokupācijas komunistiskais režīms Latvijā 1944. – 1945. gadā nevarētu funkcionēt. LPSR VDTK veiktās represijas nodrošināja komunistiskā režīma nostiprināšanos Latvijā.

8.2. LPSR drošības iestāžu attiecības ar PSKP partiju un izpildvaru, institūciju savstarpējā mijiedarbība

1944. gada 29. decembrī VK(b)P Politbiroja nodibinātā VK(b)P CK Latvijas biroja uzdevumos ietilpa LK(b)P un LPSR TKP kontrole ne tikai PSKP varas un TKP varas nostiprināšanā, bet arī:

⁶⁶⁵ Pret Latvijas civiliedzīvotājiem 1944. – 1945. gadā daudz noziegumu veica arī Sarkanā armija – līdzīgi kā okupētajās Vācijas un Austrijas teritorijās. Skat., Bīvors, A. *Berlīnes krišana. 1945*. Rīga: Atēna, 2003, 495. – 512. lpp.; *Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945 – 1955: Dokumente. Красная Армия в Австрии. Советская оккупация 1945 – 1955: Документы*; red. Karner, S., Stelz-Marx, B., Tschubarjan, A., Graz-Wien-München, 2005., S. 134, 146, 308, 524, 528. Piemēram, 1945. gada 21. maijā LPSR Tautas Komisāru Padomes lietu pārvaldnieka vietnieka Ivana Bastina apkopojums ar Kurzemes apriņķu izpildvaru un prokuratūru ziņojumus par Sarkanās armijas noziegumiem pret civilpersonām, LVA, 270. f., 1-s. apr., 120. l., 37. lp.

⁶⁶⁶ “Politiskās norises Latvijā 1953. gada vasarā”, *Latvijas Vēsture*, 1992, Nr. 1 (4), 40. – 41. lpp.

“buržuāziski nacionālās pagrīdes un tās bruņoto bandu iznīcināšanā un idejiskā sagraušanā kulaku ekonomiskā ierobežošanā”.

VK(b)P CK Latvijas birojs akceptēja LK(b)P CK un LPSR TKP lēmumu projektus.⁶⁶⁷ VK(b)P CK Latvijas biroja loceklis Aleksejs Babkins personīgi pārraudzīja LPSR VDTK un leTK (no 1946. gada marta VDM un leM) darbību kā PSRS leTK/VDTK pilnvarotais LPSR. A. Babkins kā Maskavas pilnvarotais Latvijā vadīja gan teritorijas “tīrīšanu”, gan cīņu ar bruņoto pretošanos.⁶⁶⁸ Tikai 1947. gada 24. martā VK(b)P Politbirojs secināja, ka VK(b)P birojiem Baltijas republikās uzliktos uzdevumus vietējās kompartijas, t. sk. LK(b)P var veikt patstāvīgi. Latvijas biroja vadība ziņoja VK(b)P CK, ka Latvijā nopietni uzlabojies politiskais stāvoklis. Pamatots esot sagrauta buržuāziski–nacionālistiskā pagrīde. Vairākos republikas apriņķos izveidojusies normāla un mierīga situācija.⁶⁶⁹ Tādēļ VK(b)P CK birojus Baltijas republikās likvidēja.⁶⁷⁰

LPSR VDTK un tā vadībai bija saistoši ne tikai LK(b)P CK rīkojumi par drošības jautājumiem LPSR. LKP spēja veikt LPSR drošības iestāžu vadību un kontroli arī ar CK lēmumu un rīkojumu palīdzību, 1945. – 1946. gadā ar CK, Valsts drošības tautas komisariāta, Iekšlietu tautas komisariāta un Tieslietu tautas komisariāta Kadru sektora, no 1948. gada – Administratīvā un tirdzniecības finanšu daļa (īstenoja arī kadru politiku VDK) tiešas pārraudzības palīdzību.⁶⁷¹ LKP šajā jomā pildīja PSKP norādījumus, kurus, piemēram, precīzi formulēja VK(b)P CK sekretārs, vienlaikus arī CK Kadru pārvaldes priekšnieks Aleksejs Kuzņecovs. Viņš kādā 1948. gada sanāksmē paziņoja, ka Kadru pārvaldei jākontrolē ne tikai partijas, bet arī ministriju darbinieki, tajā skaitā VDM un brīdināja VDM darbiniekus:

⁶⁶⁷ Krievijas Valsts Sociālpolitiskais arhīvs (KVSPA), 600. f., 1. apraksta lietu rādītājs, 1. – 2. lpp.

⁶⁶⁸ Bergmanis, A. *LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā*, 479. lpp.

⁶⁶⁹ KVSPA, 600. f., 1. apr., 23. l., 1. lpp.

⁶⁷⁰ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты 1945 – 1953. Москва: РОССПЕН, 2004, С. 23.

⁶⁷¹ Кринкина, А., Литвиненко, А., Бондарев, П. *Развитие и совершенствование организационной структуры компартии Латвии*. Рига, 1984, С. 78 – 93.

“[...] Valsts drošības orgānu darbs ir turpināt Centrālās Komitejas darbu, bet tikai citiem līdzekļiem” un “[...] mazākā valsts drošības dienestu pretnostatīšana partijas aparātam pārvērš to par nepartejisku dienestu”.⁶⁷²

LPSR augstākos nomenklatūras darbiniekus VDK amatos apstiprināja PSKP CK, tikai tad analogus lēmumus pieņēma LKP CK⁶⁷³, bet atlaida no darba tikai ar īpašu PSKP CK lēmumu⁶⁷⁴.

Kad 1954. gada decembrī visā PSRS tika uzsākta VDK darba kvalitātes uzlabošana, darbiniekiem pieprasīja augstāko izglītību un atbrīvojās no tiem asiņaino represiju veicējiem, kuri nespēja strādāt intelektuāli. Arī LPSR VDK notika atbilstošas pārmaiņas. Pārmaiņas iezīmēja tieši LKP CK Administratīvās daļas vadītāja Aleksandra Drozdova runa LPSR VDK centrālā aparāta partijas sapulcē 1955. gada 25. martā, kurā viņš norādīja, ka čekisti vairs nevar strādāt ar primitīvajiem un rupjajiem paņēmieniem⁶⁷⁵. Pēc A. Drozdova runas sākās masveidīga “vecās gvardes” drošībnieku atlaišana, to pāreja strādāt iestāžu kadru daļās un citur.

LK(b)P kontroli pār LPSR VDTK nodrošināja arī ar LK(b)P pirmorganizācijas izveidošanu LPSR VDTK centrālajā aparātā, kā arī LPSR VDTK aprīņu un pilsētu daļās. 1944. gada 28. maijā notika LPSR VDTK LK(b)P pirmorganizācijas biroja sekretāra Kārļa Vida un divu viņa vietnieku Dupļevska un Vasiljeva ievēlēšana. Sapulcē tika nolemts izveidot LK(b)P grupas arī VDTK daļās, uzdodot partorgus ievēlēt līdz 1944. gada 7. novembrim. Savukārt K. Vidam LK(b)P biedru sapulce uzdeva LPSR VDTK LK(b)P organizācijas biroja locekļus sadalīt pa jaunizveidotajām partijas grupām, lai partorgu vēlēšanas noritētu sekmīgi.⁶⁷⁶ No LPSR VDTK LK(b)P organizācijas biroja sēžu 1945. gada protokoliem (6. janvāris – 28. decembris) var secināt, ka partijas darbs LPSR VDTK jau ritēja pēc noteiktas un labi funkcionējošas kārtības.

⁶⁷² Зубкова, Е. *Кадровая политика и чиски в КПСС (1949 – 1953)*. Свободная мысль: 1999. Н. 4., С. 97.

⁶⁷³ LVA, PA-15500. f., 2. apr., 7786. l., 2. lp.

⁶⁷⁴ Зубкова, Е. *Кадровая политика и чиски в КПСС (1949 – 1953)*. Свободная мысль: 1999. Н. 4., С. 97.

⁶⁷⁵ LVA, PA-7962. f., 1. apr., 41. l., 84. – 86. lp.

⁶⁷⁶ LVA, PA-7962. f., 1. apr., 2. l., 1. – 3. lp.

Birojā tika izskatīti organizatoriskā darba jautājumi – VDTK personas lietas dažādu pārkāpumu gadījumā, sienas avīzes *Čekists* veidošanas jautājumi, sadzīves apstākļu uzlabošanas jautājumi, ideoloģisko lekciju un kultūras pasākumu organizēšana u.c.⁶⁷⁷ LPSR VDTK (no 1946. gada VDM) atklātā dienesta komunisti bija iekļauti partijas organizācijā, kuras komiteja bija pakļauta Rīgas Proletāriešu vai Molotova rajona partijas komitejai pēc teritoriāla principa. Rajonu partijas komitejās tika izskatīti darbinieku uzņemšanas un personīgo lietu jautājumi. Maskētie – ārējās novērošanas daļas darbinieki bija ar konkrētu numuru šifrētas partijas pirmorganizācijas biedri. Šīs pirmorganizācijas tika tieši pakļautas Rīgas pilsētas partijas komitejai. Numurēta pirmorganizācija bija arī Ventspilī. Apriņķos un pilsētās, kur drošības iestādēs bija pietiekams skaits komunistu, viņi veidoja savu pirmorganizāciju. 1954. gada vidū izveidoja VDK un tās aparātu rajonos un pilsētās. Atbilstoši tam izveidojās arī attiecīgās partijas pirmorganizācijas.

LKP ietekmi VDK ar partijas pirmorganizāciju palīdzību visspilgtāk raksturo notikumi PSRS vadībā pēc L. Berijas gāšanas un viņa aresta 1953. gada jūlijā. Visās IeM (iekļāva arī drošības darbiniekus) pirmorganizācijās sapulces par PSKP 1953. gada jūlija plēnumu, kas akceptēja L. Berijas noņemšanu un arestu 1953. gada 26. jūnijā, vadīja vai nu vadoši LKP CK darbinieki vai rajonu un pilsētu partijas komiteju 1. sekretāri. Viņi atgādināja, ka L. Berijas vadībā valsts drošības iestādes izslīdējušas no komunistiskās partijas vadības. Latvijā šo nostādni pastiprināja LKP CK biroja 1953. gada 24. februāra lēmums, kurš pēc A. Novika atbrīvošanas no LPSR drošības iestādes vadības uzsvēra, ka Latvijā valsts drošības orgāni piesārņoti ar politiski svešiem elementiem. Arī šo lēmumu daļu partijas sapulcēs apsprieda plaši. Pēc šiem notikumiem partijas rajonu vai pilsētu komiteju 1. sekretāri pastāvīgi piedalījās daļu partijas sapulcēs un LKP aparāta un VDK darbinieku savstarpējos konfliktus atrisināja par labu partijas aparātam. VDK struktūrvienību vadītājus darbā apstiprināja LKP CK birojs.

⁶⁷⁷ LVA, PA-7962. f., 2. apr., 1. l.

Minētais mehānisms atklāj, kā tika panākta gan PSKP, gan LKP kontrole pār kadriem. LPSR VDK vadītājs, kā likums, bija LKP biroja loceklis. Apriņķos, rajonos un pilsētās attiecīgās daļas vadītājs iekļāvās vietējās partijas komitejas biroja sastāvā. Tādējādi reģionos notika svarīgāko jautājumu mutiska vai rakstiska saskaņošana starp LKP un VDK. Šādas sadarbības paraugs četrdesmito gadu otrajā pusē bija Rīgas apriņķis, kur partijas komitejas 1. sekretārs Mucenieks lika saviem darbiniekiem iepazīstināt VDM daļas vadību ar partorgu rakstiskajiem ziņojumiem par politisko stāvokli pagastos, bet daļas vadība savukārt ziņoja par veiktajiem pasākumiem pret norādītajām personām. Savstarpējās informētības rezultātā starp LK(b)P un VDM, Valkas un Talsu apriņķos VDM daļu vadība un darbinieki vairākkārt tika atmaskoti konfiscēto mantu un aģentūras vajadzībām paredzētās naudas nozagšanā. Ilūkstes, Viļakas, Daugavpils un Madonas apriņķos LK(b)P cieši iejaucās VDM darbā, jo to noteica cīņas principi pret nacionālajiem partizāniem.⁶⁷⁸

Tomēr realitātē drošības dienestu darbinieku un komunistiskās partijas pārstāvju attiecības nebija tik vienkāršas. Jāsecina, ka kara beigās un pirmajos pēckara gados LPSR drošības iestāžu darbinieki bija relatīvi neatkarīgāki no komunistiskās partijas nekā vēlāk un šo relatīvo neatkarību, it īpaši LPSR drošības iestāžu apriņķu daļu līmenī, centās uzsvērt. Process izskaidrojams ar drošības iestāžu spēcīgās varas nostiprināšanos karadarbības laikā, kā arī LPSR drošības iestāžu darbinieku, kuru vairums bija piedalījušies masveida terorā Krievijā divdesmitā gadsimta trīsdesmito gadu beigās, pārspīlēto izpratni par savas darbības nozīmību LPSR. Turklāt komunistiskās partijas lomas pastiprināšanās visā PSRS, t. sk. LPSR, notika pakāpeniski un nebija (kā tas vienkāršoti var šķist) saistāma tikai ar 1953. gadu – J. Staļina nāvi un Ņ. Hruščova izvirzīšanos. KP varas nostiprināšanas process aizsākās 1951. gadā ar S. Ignatjeva iecelšanu par VK(b)P CK pārstāvi PSRS VDM un turpinājās ar KP realizētās drošības iestāžu kadru politikas palīdzību, kad KP PSRS drošības

⁶⁷⁸ Niedre, O. *Pārskats par Latvijas Valsts arhīva LPSR valsts drošības orgānu apriņķu, rajonu un pilsētu daļu partijas pirmorganizāciju materiāliem*, 7. – 8. lpp, SAB TSDC bibliotēka).

dienestā izvirzīja partijas nomenklatūras biedrus vai citus sev uzticamus cilvēkus. Analogiski kā daudzu citu procesu gadījumā KP nomenklatūras kadru iecelšana darbam drošības iestādēs no divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu vidus notika arī LPSR. Nenoliedzami, KP nomenklatūras ietekmei pieaugot, tā centās mazināt drošības iestāžu lomu, lai pilnīgi monopolizētu varu, kā arī pasargātu sevi no represijām. KP ietekmes palielināšanās pierādījums piecdesmito gadu vidū ir tas, ka LPSR drošības iestāžu darbinieki bija spiesti pakļauties pat sev neizdevīgajai LKP CK kadru un valodas politikai, bet, tiklīdz pārsvars LKP CK nonāca ortodoksālo komunistu rokās, LPSR VDK skaļi pieslējās ortodoksālā spārna idejām un atkal bija gatava pildīt LKP jaunos – šoreiz stagnācijas pilnos norādījumus.

Realizējot valsts varu, Padomju Savienībā būtiska nozīme bija attiecībām starp augstākajām varas struktūrām – Padomju Savienības komunistisko partiju, likumdošanas varu PSRS AP, izpildvaru PSRS MP un drošības iestādēm, kuras papildināja centrālo institūciju attiecības ar perifērajām institūcijām republikās.

Institūciju savstarpējās attiecības ilustrē pētījumā apskatītā 1949. gada 25. marta deportācijas sagatavošana un norise. Varas dalīšana starp PSRS un LPSR struktūrām, savstarpējā pakļautībā virzot lēmumu īstenošanu, shematiski izskatījās šāda: pirmkārt, mutvārdu vai rakstveida lēmuma pieņemšana VK(b)P CK, otrkārt, mutvārdu vai rakstveida lēmuma pieņemšana LK(b)P CK, treškārt, VK(b)P CK apstiprināts PSRS MP lēmums, ceturtkārt, balstoties uz PSRS MP lēmumu, pavēles izdod PSRS ministrijas, t. sk. PSRS VDM un IeM, piektkārt, balstoties uz PSRS MP lēmumu, savu lēmumu pieņem LPSR MP, sestkārt, LPSR VDM un IeM pilda PSRS un MP lēmumus, PSRS VDM un IeM pavēles, septītkārt, zemāka līmeņa lēmumus pieņem LPSR ministriju, apriņķu un pilsētu funkcionāri.

Apskatītā varas dalīšanas shēma nav universāla, taču kopumā parāda “varas dalīšanas” mehānismu no PSRS uz LPSR jeb faktisko PSRS centrālās varas pilnīgo kundzību pār vietvaru okupētās Latvijas teritorijā. No shēmas var redzēt, ka atbildīga par lēmumu pieņemšanu ir gan PSRS centrālā vara, gan LPSR totalitārais režīms, taču primāros lēmumus, kuri var nebūt dokumentēti, pieņēma VK(b)P, juridiski noformēja PSRS MP un tikai pēc tam savu lēmumu varēja pieņemt

LPSR MP. Tikai tad sekoja LPSR VDM un leM kā izpildītāju darbība. LPSR MP pieņēma lēmumus par tā saukto kulaku izdzīšanu no kolhoziem, to mantas konfiskāciju un visbeidzot par deportēšanu, dodot pavēli arī LPSR VDM un leM. Tātad arī LPSR MP kā izpildvara sinhroni ar Padomju Savienības komunistisko partiju sekmēja represiju veikšanu un ir atbildīga par tām.

Secinājumi

Pētījumā apskatītajā laika posmā – no 1940. gada līdz 1956. gadam – LPSR drošības iestādes darbojās kā PSRS drošības iestāžu reģionālās struktūrvienības Latvijas PSR. LPSR drošības iestāžu darbības analīze pierāda, ka to darbību noteica šādi faktori.

Pirmkārt, LPSR drošības iestāžu autonomija bija ierobežota, jo LPSR drošības iestādes atradās centralizētā PSRS drošības iestāžu sistēmā. Sistēma tika izveidota ar PSRS normatīvo aktu palīdzību.

Otrkārt, LPSR drošības iestādēm obligāti bija jāpilda PSRS drošības iestāžu pavēles un norādījumi, neapšaubot PSRS drošības iestāžu pavēļu likumību vai noderību LPSR drošības iestādēm. PSRS valdošais totalitārais režīms noteica vertikālu varas sistēmu. Tāda bija arī drošības iestādēs, kuru īpašais iekšējais režīms un slepenības statuss vēl papildus nodrošināja precīzu pavēļu izpildi un nepieļāva nepaklausību.

Treškārt, tā kā pārsvarā PSRS un LPSR drošības iestāžu uzdevumi bija būtībā identiski, izmaiņas PSRS drošības iestāžu darbībā kopumā un katrā drošības iestāžu darbības nozarē arī automātiski ietekmēja LPSR drošības iestāžu darbību.

Neskatoties uz minētajiem LPSR drošības iestāžu darbību ietekmējošajiem faktoriem, LPSR drošības iestādēm bija arī atšķirīgas darbības iezīmes. LPSR drošības iestāžu darbība vairākās jomās bija atšķirīga no vairuma citu PSRS drošības iestāžu reģionālo struktūrvienību darbības. Savdabīgo LPSR drošības iestāžu darbībā noteica Latvijas vēsture un ģeogrāfiskais izvietojums.

Vēsturiskie apstākļi bija Latvijas Republikas okupācija un inkorporācija PSRS sastāvā 18 gadus vēlāk nekā vairums citu PSRS teritoriju, komunistiskā režīma īsais valdīšanas laiks 1940. – 1941. gadā, sovjetizācijas otrreizēja uzsākšana līdz ar Latvijas reokupāciju 1944. gadā, četrdesmitajos gados un līdz piecdesmito gadu vidum sabiedrībā dzīvās atmiņas par neatkarīgo Latvijas Republiku, tajā

valdošajām vērtībām (krasi atšķirīgas no PSRS ideoloģijas sludinātā šķiriskuma principiem), Latvijas iedzīvotāju viengabalainais nacionālais sastāvs beidzoties Otrajam pasaules karam (lielākā daļa bija latvieši), sabiedrības mazais atbalsts okupācijas režīmam (īpaši laukos) Latvijas reokupācijas laikā, noteica PSRS un LPSR pievēršanos masveida represijām 1944. – 1945. gadā, kādas nenotika lielākajā daļā Sarkanās armijas iekarotajās teritorijās citur PSRS. Tieši 1944. – 1945. gadā, nevis 1949. gada deportācijas laikā komunistiskā režīma represijas Latvijā sasniedza savu apogeju. 1944. – 1945. gadā politisku iemeslu dēļ tika represēti vismaz 78 268 Latvijas iedzīvotāji.

Teritorijas “tīrīšanā” lielākoties tika izmantotas PSRS institūcijas un resursi. PSRS drošības iestāžu operatīvie sektori, SMERŠ daļas un LPSR drošības iestādes no 1944. gada beigām līdz 1945. gadam Latvijā darbojās kopīgi, veicot “tīrīšanu no pretpadomju elementiem” – režīmu reāli apdraudošu un iedomātu ienaidnieku masveida represēšanu. Tikai no 1946. gada LPSR drošības iestādes Latvijā darbojās relatīvi patstāvīgi – bez PSRS operatīvo sektoru palīdzības. Tas pierāda LPSR drošības iestāžu lielo atkarību no PSRS drošības iestādēm.

Teritorijas “tīrīšana” Sarkanās armijas tikko iekarotajā teritorijā nebija nekas īpašs arī fronšu aizmugurē PSRS teritorijā. Taču Latvijā 1945. gadā teritorijas “tīrīšanai” bija spēkā tās pašas pavēles un līdz ar to arī paņēmieni, kādus PSRS pielietoja okupētajā Otrā pasaules kara pretinieka – Vācijas – teritorijā. Citās PSRS teritorijas daļās nenotika tik pamatīgas vairākkārtējas teritorijas “tīrīšanas” kā 1945. gadā Kurzemē. Latvijā, atšķirībā no pārējās PSRS teritorijas, 1945. gadā civiliedzīvotājus ilgstoši turēja filtrācijas – pārbaudes punktus. 1944. – 1945. gadā fronšu aizmugurē represīvais iekšējais karaspēks un represīvās iestādes, tajā skaitā LPSR VDTK vērsās pret civiliedzīvotājiem nevis kā pret PSRS pilsoņiem, bet praktiski kā pret okupētas teritorijas iedzīvotājiem. Latvijas reokupācijas rezultātā tūkstoši Latvijas iedzīvotāju tika represēti kā “vāciešu atbalstītāji”. Represētie tika apsūdzēti kolaboracionismā, kas gan bija tikai iegansts, lai lielāko daļu “vāciešu atbalstītāju” pakļautu represijām. 1944.-1945. gadā LPSR VDTK Izmeklēšanas daļas rīcībā nonākušie upuri – lielākoties 19 līdz 45 gadus veci vīrieši, kuri visbiežāk apsūdzēti pēc

KPFSR Kriminālkodeksa 58.^{1a} panta par dzimtenes, ar kuru domāta PSRS, nodevību. Vīrieši šādā vecumā potenciāli visaktīvāk spēja vērsties pret režīmu. Secināms, ka okupācijas režīms, izmantojot LPSR drošības iestādes, neitralizēja tos Latvijas iedzīvotājus, kuri potenciāli varēja izrādīt pretošanos (arī bruņotu) režīmam un līdz ar to traucēt okupācijas varas nostiprināšanos.

Izrēķināšanās ar politiski aktīviem iedzīvotājiem, kā ieganstu izmantojot apsūdzības par kara noziegumiem un sadarbību ar Vācijas nacionālsociālistiem, pēc PSRS parauga notika visā Austrumeiropā. Galvenā atšķirība LPSR bija tā, ka represējamās PSRS un LPSR drošības iestādes izvēlējās okupācijas apstākļos, tos tiesājot pēc okupētās valsts galvenās sastāvdaļas – KPFSR KK. Pēc LPSR drošības iestāžu veiktās izmeklēšanas tika notiesāti arī cilvēki, kuri bija pastrādājuši reālus kara noziegumus. Vienlaikus okupācijas režīms ar LPSR drošības iestāžu palīdzību atbrīvojās arī no “buržuāziskajiem nacionālistiem”, kuru atrašanās nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā teritorijā vien jau radīja drošības iestāžu interesi. Atbrīvoties no “vāciešu atbalstītājiem” un “dzimtenes nodevējiem” bija ieinteresēta gan PSRS centrālā vara, gan vietējo komunistu elite. Maskavai “buržuāziskie nacionālisti” traucēja paātrināt okupētās Latvijas sovjetizāciju, bet vietējai kompartijas elitei LPSR drošības iestāžu veiktās represijas lielā mērā garantēja kadru “tīrību” republikas administratīvajā un saimnieciskajā pārvaldē. Latvijā represēšana par sadarbību ar Vācijas nacionālsociālistiem bija līdzīga abās Baltijas republikās un PSRS okupētajā Vācijas Austrumu daļā notiekošajam.

Atšķirībā no vairuma citām PSRS republiku drošības iestādēm LPSR drošības iestādes īpaši pievērsās pretizlūkošanas pasākumiem. Latvijā objektīvu iemeslu dēļ varēja būt vairāk ārvalstu izlūkdienestu iefiltrētu aģentu nekā citās PSRS republikās. To noteica šādi vēsturiskie apstākļi: līdz pat 1940. gadam Latvijā darbojās ārvalstu vēstniecības, ar kuru palīdzību Latvijas iedzīvotāji tika savervēti par ārvalstu aģentiem un informatoriem; līdz pat 1945. gada 8. maijam Kurzemē cīnījās Sarkanās armijas Ļeņingradas frontes grupējumi un Vācijas armijas militārais grupējums *Nord*. Pārējā PSRS teritorijā Vācijas armijas daļas vairs nekaroja. Tas Latvijā ļāva ilgāk darboties Vācijas speciālo dienestu aģentūrai Atsevišķa pētījuma tēma būtu, cik lielā mērā Latvijā 1944. –

1945. gadā reāli darbojās ārvalstu aģenti un cik lielā mērā LPSR drošības iestādes par spiegiem uzskatīja kādu iedzīvotāju daļu (it sevišķi, ja izmeklēšanas laikā atzīšanās panākta ar spīdzināšanas palīdzību). Fakti liecina, ka Latvijas teritorijas “tīrīšanas” laikā šādus cilvēkus LPSR drošības iestādes arestēja masveidā; salīdzinot ar citām republikām, 1944. – 1945. gadā proporcionāli liels bēgļu skaits no Latvijas devās trimdā uz Rietumu valstīm. Vairāk nekā 200 000 latviešu 1944. – 1945. gadā devās bēgļu gaitās uz Rietumu valstīm vai arī uz Vāciju tika nogādāti piespiedu kārtā. Rietumos nonāca arī Vācijas armijā dienējušie Latvijas iedzīvotāji. Daļa no viņiem Latvijā atgriezās kā repatrianti. Daļa aktīvi sarakstījās ar dzimtenē mītošajiem radiem.

PSRS un LPSR drošības iestāžu pastiprināto pievēršanos pretizlūkošanas pasākumiem noteica arī ģeogrāfiski faktori. LPSR jūras robeža sakrita ar PSRS Rietumu robežu. To vairākus gadus pēc Otrā pasaules kara vēl bija iespējams šķērsot nelegāli. Tuvu LPSR un PSRS jūras robežai atradās Zviedrija. Divdesmitā gadsimta četrdesmito gadu beigās un piecdesmito gadu sākumā sākumā okupētās Latvijas teritorijā iefiltrēja Apvienotās Karalistes un ASV izlūkdienestu aģentus. Viņus, izmantojot robežas tuvumu ārvalstīm, izlūkdienesti nogādāja Latvijā pa Baltijas jūru, kā arī desantējot no lidmašīnām. Līdz ar to LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanai pavērās iespēja piedalīties tik plaša mēroga operatīvajā spēlē ar ārvalstu izlūkdienestiem, kāda divdesmitā gadsimta četrdesmitajos un piecdesmitajos gados nebija nekur citur PSRS. Rīgas un Ventspils ostās iebrauca ārvalstu kuģi un to apkalpēm bija iespēja kontaktēties ar vietējiem iedzīvotājiem. No PSRS un LPSR drošības iestāžu viedokļa iepriekš minēto iemeslu dēļ bija jāpastiprina pretizlūkošanas darbība pret Latvijas iedzīvotājiem un repatriantiem, lai kontrolētu viņu iespējamo spiegošanas darbību Rietumu valstu labā.

Vēsturiskie un ģeogrāfiskie iemesli noteica tās iedzīvotāju kategorijas, pret kurām LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanas daļas vērsās pastiprināti – atrašanās nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijas teritorijā, etniskā piederība (piemēram, piederība etniskai vācu izcelsmei), kontaktēšanās ar citu valstu pilsoņiem – kļuva par iemeslu, lai LPSR drošības iestāžu pretizlūkošana pievērstu uzmanību konkrētiem cilvēkiem. Drošības iestādes īpaši kontrolēja, lai Rietumu

valstu labā nespiegotu repatrianti. Pretizlūkošanas un izlūkošanas darbības tās pastiprināti veica arī pret latviešu trimdu Rietumvalstīs. Divdesmitā gadsimta četrdesmitajos un piecdesmitajos gados LPSR drošības iestādes gandrīz visas trimdas organizācijas uzskatīja par ārvalstu specdienestu inspirētām un vadītām. Tādēļ sevišķi uzmanīgu pretizlūkošanu veica pret tiem trimdas latviešiem, kuri ieradās Latvijā.

Pretizlūkošana bija viena no darbības sfērām, kur parādās PSRS un LPSR drošības iestāžu darbības atšķirības, salīdzinot ar demokrātisku režīmu drošības iestāžu darbību. Latvijas PSR, tāpat kā citur Padomju Savienībā, pretizlūkošanas pasākumi bija vērsti ne tikai pret ārvalstu izlūkdienestu interesēm. Kā liecina divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu notikumi Latvijā, totalitārais režīms un līdz ar to LPSR drošības iestādes faktiski jebkuru Rietumu valstu pilsoni uzskatīja par potenciālu spiegu. Līdz ar to LPSR drošības iestādes divdesmitā gadsimta piecdesmitajos gados Latvijā veica masveidīgu ārvalstnieku kontroli un novērošanu. LPSR drošības iestāžu pretizlūkošanas daļas vērsās pret tiem Latvijas iedzīvotājiem, kuri režīma nesankcionēti vēlējās kontaktēties ar ārvalstniekiem vai bēgt no PSRS. Šiem cilvēkiem, nokļūstot LPSR drošības iestāžu uzskaitē, tika likti šķēršļi tālākai normālai dzīvei un izaugsmei. Līdz ar to minētās LPSR drošības iestāžu darbības uzskatāmas par politiskām represijām pret Latvijas iedzīvotājiem. LPSR drošības iestādes īstenoja “dzelzs priekšvara” politiku, vērsot pretizlūkošanas pasākumus pret Latvijas iedzīvotājiem, trimdas latviešiem, kuri ieradās Latvijā, un pret latviešu trimdu Rietumu valstīs.

No pētījumā veiktās LPSR drošības iestāžu darbības analīzes secināms, ka divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu vidū mainījās drošības iestāžu darbības prioritātes. Pēc Otrā pasaules karadarbības beigām LPSR drošības iestāžu prioritāte bija “teritorijas tīrīšana”, cīņa ar bruņoto pretošanos. Kopš 1954. gada LPSR VDK paralēli cīņai ar nacionālajiem partizāniem arvien vairāk par prioritārām sāka uzskatīt pretizlūkošanas darbības. Cēlonis tam bija PSKP CK un PSRS VDK vadības nostāja, ka pretizlūkošanas galvenais uzdevums ir atklāt un atmaskot “imperialistisko valstu” iesūtītos “spiegos, diversantus un teroristus”, nevis iekšējos ienaidniekus. Kopš 1956. gada nogales, kad LPSR VDK bija neitralizējusi pēdējos nacionālos partizānus, LPSR VDK

primārais uzdevums vairs nebija cīņa ar bruņoto pagrīdi, bet gan pretizlūkošana.

Par to, ka Latvijā līdz pat divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu sākumam okupācijas režīmam bija tikai daļējs sabiedrības atbalsts, liecina nacionālās bruņotās pretošanās kustības darbība. Padomju Savienībā vienīgi okupētajās Baltijas valstīs, Rietumukrainā un Rietumbaltkrievijā līdz pat divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu sākumam darbojās spēcīgas bruņotas nacionālās pretošanās kustības. Minēto iemeslu dēļ no 1947. gada, kad cīņu ar nacionālajiem partizāniem veica vienīgi drošības iestādes, bruņotās pretošanās apspiešana kļuva par to prioritāti līdz pat 1956. gadam. Cīņa ar bruņoto pretošanos vēl divdesmitā gadsimta piecdesmitajos gados bija pati spilgtākā LPSR drošības iestāžu darbības iezīme, kas LPSR drošības iestādes atšķīra gandrīz no visām pārējām PSRS drošības iestāžu reģionālajām struktūrvienībām. Lai gan cīņā ar nacionālajiem partizāniem LPSR drošības iestādes guva panākumus, vēl divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu sākumā bruņoto pretošanos tās nebija spējīgas likvidēt. Cīņa ar partizāniem novirzīja LPSR drošības iestāžu spēkus no pretizlūkošanas. Tādēļ tikai 1956. gadā, pilnībā neitralizējot nacionālās bruņotās pretošanās kustības grupas, LPSR drošības iestādes varēja par darbības prioritāti pasludināt pretizlūkošanu.

Pētījumā apskatīto LPSR drošības iestāžu – LPSR VDTK/VDM/IeM/VDK darbību no 1944. līdz 1956. gadam noteica PSRS drošības iestāžu evolucionārās izmaiņas. Minētās izmaiņas notika gan PSRS drošības iestāžu darbības optimizēšanas, gan PSRS politisko līderu cīņas par varu rezultātā. PSRS drošības iestāžu evolūcijai atbilda arī LPSR drošības iestāžu evolūcija. Tomēr iepriekš minētās LPSR drošības iestādēm raksturīgās darbības iezīmes diktēja tām pieņemt lēmumus par palielinātas uzmanības pievēršanu konkrētām darbības jomām. LPSR drošības iestāžu autonomiju noteiktu darbības jomu pastiprināšanā nodrošināja arī 1943. gadā pieņemtais PSRS VDTK nolikums. Tas reģionālajām struktūrvienībām deva daļēju brīvību lemt par iekšējo uzbūvi. LPSR VDTK 1944. – 1945. gadā un LPSR drošības iestādēm arī vēlāk nebija nepieciešamas tik daudzas nodaļas politiskās vadības un slepenu objektu apsardzei kā PSRS VDTK centrālajam

aparātam. Tādēļ LPSR drošības iestādes tādas neizveidoja lielā skaitā. LPSR drošības iestādes līdz pat 1952. gadam nebija tik spēcīgas, lai uzsāktu sarežģītās izlūkošanas operācijas ārvalstīs. Tādēļ minētajā laikā LPSR drošības iestādes nekonzcentrējās uz izlūkošanas darbību veikšanu. Šāda PSRS drošības iestāžu vadības atbalstīta LPSR drošības iestāžu nostāja noteica arī LPSR drošības iestāžu strukturālo uzbūvi. Minētajā periodā LPSR drošības iestādēs nebija izveidotas izlūkošanas daļas. LPSR drošības iestādēm savukārt bija nepieciešams pastiprināt 2. (pretizlūkošanas) daļas nodaļu darbību, ko tās arī izdarīja. LPSR drošības iestādes pastiprināja to 2. daļas nodaļu darbību, kuras pārbaudīja repatriantus no Rietumvalstīm, uzmanīja ārvalstu jūrniekus. Īpašu vērību LPSR drošības iestādes pievērsa pretizlūkošanas jomai operatīvās spēles ar Apvienotās Karalistes un ASV izlūkdienestiem laikā. Tomēr operatīvā spēle pierādīja arī to, ka LPSR drošības iestādēm, pakļaujoties PSRS drošības iestāžu vadībai Maskavā, ir tikai ierobežotas iespējas pastiprināt kādu savas darbības jomu. Lai gan tieši LPSR VDTK 1945. gadā izplānoja, kā sākt operatīvo spēli ar Apvienotās Karalistes izlūkdienestu un izstrādāja tās taktiku, PSRS drošības iestāžu vadības aizdomīguma un pārmērīgas slepenības normu ievērošanas dēļ LPSR drošības iestādes spēli nevarēja sekmīgi pabeigt. Lielā mērā PSRS drošības iestāžu vadības rīcība noteica to, ka piecdesmito gadu sākumā operatīvajā spēlē PSRS puse izgāzās.

1947. gadā PSRS teritorijā vienīgi Baltijā, Rietumukrainā un Baltkrievijā cīņai pret nacionālajiem partizāniem izveidoja reģionālo drošības struktūrvienību daļas – 2N daļas, t. sk. LPSR VDM 2N daļu. Arī tas liecina, ka LPSR drošības iestādes izjuta nepieciešamību pastiprināt šo darbības jomu un tādēļ veica strukturālas izmaiņas.

LPSR drošības iestādēm bija arī citas formālas autonomijas pazīmes, kuras noteica to darbību: tās varēja patstāvīgi izdot pavēles, kuru saturs bija pakārtots PSRS drošības iestāžu pavēlēm vai arī atbilda PSRS drošības iestāžu realizētajai represīvai politikai. LPSR drošības iestādes varēja izstrādāt operatīvās darbības plānus vietējām operācijām, lemt par operatīvās darbības pielietošanas formām.

Salīdzinot LPSR drošības iestāžu darbību ar kaimiņrepubliku – Lietuvas PSR un Igaunijas PSR – drošības iestāžu cīņu pret bruņoto pretošanos, “teritorijas tīrīšanu”, izlūkošanas un pretizlūkošanas

darbības, secināms, ka visu trīs republiku drošības iestāžu darbība pamatā bija līdzīga. Visu trīs padomju republiku drošības iestādes pildīja to vadības – PSRS drošības iestādes pavēles un uzdevumus. Tomēr tas, ka šīs trīs republikas bija okupētas neatkarīgas valstis un ģeogrāfiski bija PSRS robežrepublikas, noteica Baltijas republiku drošības iestāžu darbības atšķirības no citu PSRS republiku drošības iestāžu darbības, kā arī drošības iestāžu pastiprinātas darbības nepieciešamību Baltijā. Lai nodrošinātu komunistiskā okupācijas režīma pastāvēšanu un tā politisko institūciju funkcionēšanu, režīmam bija nepieciešams apspiest iedzīvotāju pretošanos. Režīms nevarēja pieļaut arī alternatīvu viedokļu paušanu, kas politiskos jautājumos būtu pretēji oficiālajam. Šos okupācijas režīma uzdevumus sasniedza ar politisko represiju palīdzību. PSRS 1944. – 1945. gadā veiktā Latvijas militārā okupācija notika vienlaikus ar Latvijas politisko okupāciju, kā raksturīga pazīme bija politiskas represijas pret civiliedzīvotājiem. PSRS un LPSR drošības iestāžu uzdevums Latvijas reokupācijas un sovjetizācijas mehānismā bija īstenot represijas, kontrolēt sabiedrību, panākot komunistiskā okupācijas režīma ilgstošu stabilitāti.

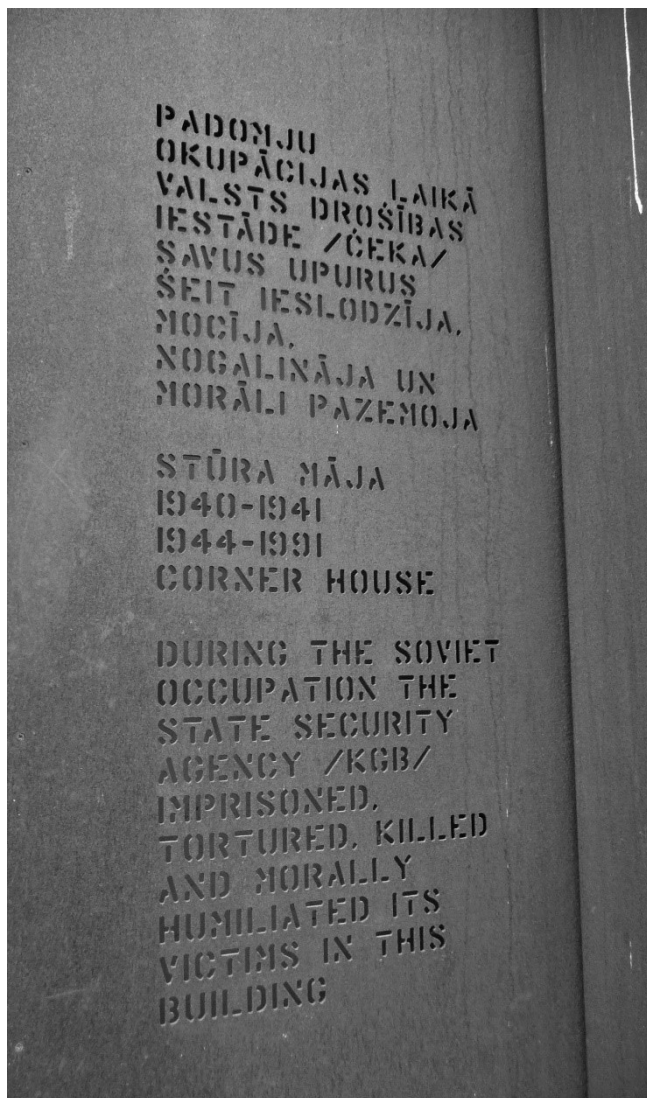
Latvijas reokupācijas gaitā 1944. – 1945. gadā LPSR VDTK tikai ar Latvijas cilvēkresursiem vien nevarēja izveidot. Trūka atbilstošu kadru. Kadru apmācībai bija vajadzīgs ilgāks laiks. Kadru trūkumu veicināja arī PSRS politiskā nostādne, ka Vācijas okupētajā PSRS teritorijā palikušie pilsoņi automātiski uzskatāmi vismaz par “aizdomīgiem elementiem”, ja ne par “vāciešu atbalstītājiem un pakalpiņiem”. Reokupācijas laikā notikušās represijas neveicināja arī plašas sabiedrības atbalstu LPSR VDTK darbībai. Līdz pat 1956. gadam LPSR VDTK papildināja kadri no citām PSRS teritorijām. Izņēmums te bija vienīgi īsa PSRS iekšlietu ministra L. Berijas veikto reformu posms 1953. gadā, kad LPSR IeM, pateicoties L. Berijas rīkojumiem, izvirzījās latvieši. LPSR VDTK Latvijā nevarēja evolucionēt uz vietējo kadru bāzes, bet varēja attīstīties vienīgi reokupācijas rezultātā, kadrus papildinot no Krievijas un t. s. “vecajām PSRS republikām”. LPSR VDTK attīstība arī kopumā veicināja Latvijas reokupācijas procesu. Pētījuma analīze pierāda, ka LPSR drošības iestāžu represīvā politika Latvijā 1944. – 1945. gadā nodrošināja otrreizēju komunistisko okupāciju. Savukārt bez otrreizējas okupācijas komunistiskais režīms Latvijā 1944. –

1945. gadā nevarētu funkcionēt. Pētījumā minētie fakti liecina, ka jau 1940. gadā darbību uzsākušo LPSR valsts drošības iestāžu atjaunošana 1944. – 1945. gadā bez ārējās palīdzības un uzraudzības no PSRS nebija iespējama. LPSR drošības iestādes nevarēja evolucionēt uz vietējo kadru bāzes. Minētajā laikā drošības iestādes LPSR varēja attīstīties vienīgi līdz ar reokupāciju un jaunu kadru nosūtīšanu uz Latviju, ne pilnveidojot jau 1940. – 1941. gadā izveidotās LPSR represīvās institūcijas. Tas ir viens no cēloņiem, kāpēc Latvijas sovjetizācija 1944. – 1945. gadā nevarēja notikt evolucionāri. Sovjetizācija bija iespējama līdz ar militāru okupāciju, ar PSRS iestāžu palīdzību attīstot un uzraugot LPSR drošības iestādes kā politisku represiju veicējas. Var arī secināt, ka Latvijas reokupāciju 1944. – 1945. gadā nodrošināja represīvā politika, t. sk. LPSR VDTK darbība. LPSR drošības iestādēm, par apsūdzību izmantojot no 1940. gada LPSR nelikumīgi ieviesto KPFSR Kriminālkodeksu, pavērās plašas iespējas represēt teju katru neatkarīgās Latvijas Republikas pilsoni. Šādu iespēju atļāva KK Valsts noziegumu daļas pantu plašās interpretācijas iespējas. Atšķirībā no tiesiskām valstīm, balstoties uz KPFSR KK Valsts noziegumu daļu, cilvēkus varēja apsūdzēt kā šķiriski kaitīgus. Tā kā atbilstoši PSRS un LPSR drošības iestāžu vērtējumam Latvijas Republikas iedzīvotāju lielākā daļa piederēja ekspluatētāju šķirai, pret viņiem varēja izmantot vienu vai pat vairākus Kriminālkodeksa pantus. Balstoties uz faktiem par LPSR VDTK veikto izmeklēšanu, darbā secināts, ka bieži vien izmeklētājam vajadzīgās apsūdzētā liecības tika panāktas, fiziski iespaidojot pratināmo. Rezultātā no 1944. gada līdz 1956. gadam PSRS un LPSR drošības iestādes arestēja 38 612 cilvēkus. Vadoties pēc starptautisko tiesību normām, lielākā daļa represēto represēti pretlikumīgi. No 1944. gada līdz 1953. gadam, balstoties uz PSRS izpildvaras lēmumiem un represīvo iestāžu rīkojumiem, Latvijas iedzīvotājus arī nelikumīgi deportēja. Vismasveidīgākā deportācijas akcija LPSR 1949. gadā aptvēra 44 271 Latvijas iedzīvotāju. LPSR drošības iestāžu loma, veicot deportācijas, bija: pieņemt lēmumus par iedzīvotāju izsūtīšanu, fiziski represēt iedzīvotājus, nogādājot viņus uz deportēšanai paredzētajiem ešeloniem un novērst pretošanos deportācijām. No LPSR institūcijām LPSR VDM 1949. gada 25. marta deportācijas praktiskajā izpildē bija vislielākā loma. LPSR VDM ne tikai

nogādāja izsūtāmos uz ešeloniem, bet arī veica viņu apzināšanu jau pirms izsūtīšanas. Pieņemot lēmumus par ģimenes izsūtīšanu, tieši LPSR VDM, ne izpildvara jeb apriņķu tautas deputātu padomju izpildu komitejas noteica ģimeņu represēšanu. Vienīgi LPSR VDM ziņā bija deportējamo skaitā iekļaut noteiktas iedzīvotāju kategorijas – “bandītu”, “nacionālistu” ģimenes locekļus, “legalizētos bandītus” vai citus tā sauktos “nacionālistus”. 1949. gada 25. marta deportācija Latvijā notika bez izteiktām pretošanās formām. Secināms, ka tieši LPSR VDM veiktie profilakses pasākumi pirms deportācijas – legalizēto nacionālo partizānu arestēšana, aktīvāko nacionālo partizānu grupu iznīcināšana, iedzīvotāju filtrēšana pierobežā – noteica to, ka deportācijas laikā nacionālo partizānu bruņotās pretošanās iespējas bija minimālas. Cīņā ar nacionālo bruņoto pretošanās kustību panākumus galvenokārt guva, izmantojot LPSR drošības iestāžu aģentus-kaujiniekus, kurus nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem iztēloja par nacionālajiem partizāniem. Aģenti-kaujinieki represēja svarīgākās un labāk konspirētās nacionālo partizānu grupas un to komandierus. Par to, ka bez specgrupās apvienotajiem LPSR drošības iestāžu aģentiem-kaujiniekiem PSRS bija grūtības likvidēt bruņoto pretošanos Latvijā, liecina nacionālo partizānu grupu lēnā likvidēšana no 1954. līdz 1956. gadam.

Sekmīgi veicot Latvijas teritorijas masveida “tīrīšanu”, apspiežot nacionālo bruņoto pretošanās kustību, realizējot izvērstu pretizlūkošanas darbu, represējot atsevišķus cilvēkus un to grupas par “pretpadomju darbību”, veicot iedzīvotāju profilaktēšanu, kontrolējot iestāžu kadru uzticamību, LPSR drošības iestādes savus uzdevumus (izņemot vienīgi izlūkošanā) izpildīja. Kopumā laika posmā no 1944. gada līdz 1956. gadam PSRS un LPSR drošības iestādes veica politiskas represijas, kuru rezultātā cieta ap 120 000 Latvijas iedzīvotāju. Divdesmitā gadsimta piecdesmito gadu Latvijā nodrošināja visaptveroša sabiedrības kontroles mehānisma izveidi nodrošināja LPSR drošības iestādes. Izmantojot tās, PSRS 1944. – 1956. gadā spēja pakļaut Latvijas sabiedrību un to kontrolēt. PSRS un LPSR drošības iestādēm šajā laikā Latvijā bija galvenā loma represiju veikšanā un sabiedrības kontrolē. Līdz ar to LPSR drošības iestādes sekmēja arī tālāku okupētās Latvijas Republikas sovjetizāciju.

Melnais sliekšnis – piemiņas zīme komunistiskā režīma upuriem pie *Stūra mājas* – bijušās LPSR VDK galvenās ēkas Rīgā, Brīvības ielā 61. Autori: tēlnieks Gļebs Panteļejevs un arhitekts Andris Veidemanis. Latvijas Okupācijas muzeja foto.

Saīsinājumi

AP – Augstākā Padome

ASV – Amerikas Savienotās Valstis

BAD – Bandītisma apkarošanas daļa

CK – Centrālā Komiteja

FDD – Federālais drošības dienests

GP – galvenā pārvalde

IC – Informācijas centrs,

IeK – Iekšējais karaspēks

IeM – Iekšlietu ministrija

IeMICA – Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīvs

IeTK – Iekšlietu tautas komisariāts

IPSR – Igaunijas Padomju Sociālistiskā Republika

KFVA – Krievijas Federācijas Valsts arhīvs

KK – Kriminālkodekss

KP – Komunistiskā partija

KVJLA – Krievijas Valsts Jaunāko laiku vēstures arhīvs

KPSFR – Krievijas Padomju Federatīvā Sociālistiskā Republika

LCP – Latvijas Centrālā Padome

LELB – Latvijas evaņģēliski luteriskā Baznīca

LK(b)P – Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija

LKP – Latvijas Komunistiskā partija

LPKŠ – Latvijas Partizānu Kustības štābs

LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika

LTS(p)A – Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienība

LVA – Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs

MP – Ministru Padome

PA – partijas arhīvs

PSKP – Padomju Savienības komunistiskā partija

PSR – Padomju Sociālistiskā Republika

PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

SA – Sevišķā apspriede

SAB TSDC – Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs

SD – Drošības dienests (*Sicherheitsdienst*)

TKP – Tautas Komisāru Padome

TRNIN – Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļa

VDK – Valsts drošības komiteja

VDTK – Valsts drošības tautas komisariāts

VDM – Valsts drošības ministrija

VFR – Vācijas Federatīvā republika

VK(b)P – Vissavienības Komunistiskā (boļševiku) partija

2N – daļa cīņai ar bruņoto pretošanās kustību

Activities of the security services of the Latvian SSR (1944 – 1956)

This report provides the characteristics for the security services of the Latvian SSR within the system of the security services of the USSR starting from 1944 until 1956 and their interaction with the holders of political power in the USSR and the Latvian SSR. This issue of interaction has been insufficiently studied by Latvian historians; therefore, this research provides a significant contribution to the reflection on the occupation of the Republic of Latvia by the USSR.

This report reflects the results of the studies of the respective sources and analyzes the sufficiency of them for covering the theme. Furthermore, it establishes the legal basis for the activities and repressions carried out by the security services of the USSR and Latvian SSR, provides analysis on the activities of the security services of the Latvian SSR, and provides description on the subordination structure of the security services of the Latvian SSR and conclusions on the influence of activities of the security services of the USSR on the security services of the Latvian SSR. It highlights how the security services of the Latvian SSR as the regional bodies of the security services of the USSR performed functions of the security services within the territory of Latvia. The report also establishes how the security services of the Latvian SSR controlled society and which categories of persons and groups residing in Latvia were mostly surveilled by the security services of the USSR and the Latvian SSR. It identifies and analyzes the ways by which the repressions were performed by the security services starting from 1944 until 1956 and the main causes for the changing in ways of these repressions. This research illustrates the relations between the security services of the Latvian SSR, from one side, and the communist party and executive power on the other side. Finally, this report establishes the role of the security services of Latvian SSR in strengthening the occupying regime in Latvia.

This research makes frequent use of the comparative historical method in order to examine the activities of the security services of the Latvian SSR within the system of the secret services of the USSR. Due to the lack of documents on the security services of the Latvian SSR, a comparison is undertaken with the security services of the Lithuanian SSR and the Estonian SSR. It has been established that this comparison is appropriate because all three Baltic States were reoccupied in 1944 almost simultaneously by the USSR. Moreover, this appropriateness has also been established due to the assumption that the objectives of the Soviet security services within the territory of the Baltic States were similar due to such factors as the compositions of ethnic groups and the geographical situation.

During a period from 1940 to 1956, the LSSR security institutions operated as regional units of the USSR security institutions in Latvia SSR. An analysis of activities of the LSSR security institutions proves that their activities were determined by the following factors:

1. As the LSSR security institutions operated within the centralized system of the USSR security institutions, their autonomy was restricted. This system was invented by means of the USSR laws and legislative acts.

2. The LSSR security institutions were obliged to function in accordance with orders and instructions of the USSR security institutions, without questioning their legitimacy and necessity. The totalitarian regime determined vertical power system. The same vertical power system existed also within security institutions, which special regime and status of confidentiality additionally ensured precise execution of orders and prevented insubordination.

3. As most often the tasks of the USSR and LSSR security institutions were the same, changes within the activities of the USSR security institutions or in some field of activity necessarily affected also activities of the LSSR security institutions.

However, despite the above mentioned factors, which affected activities of the LSSR security institutions, they also had several specific traits. In some areas their activity diverged from the activities of the most regional security institutions of the Soviet

Republics. The specific traits in the LSSR security institutions' activities were determined by a history and a geographical location of Latvia.

Historical developments such as incorporation of Latvia within the USSR 18 years later than the most other USSR republics, a short period of existence of the Communistic regime in 1940-1941, the second period of Sovietization along with the reoccupation of Latvia in 1944, alive memory of people about the independent Republic of Latvia and its values in the middle of 1940-1950, a homogeneous ethnical structure of residents of Latvia after the World War II, a low level of support to the occupation regime (especially in countryside) during reoccupation of Latvia, caused the USSR/LSSR to carry out mass repressions in 1944-1945, which were not executed in the most part of the USSR territory.

The LSSR security institutions, unlike security institutions of other Soviet republics, had focused on counter-intelligence activities. Due to objective reasons there possibly were more infiltrated agents (informers) than in most Soviet republics. It was determined by the historical developments. The USSR and LSSR security institutions focused on counter-intelligence activities also due to geographical factors. The LSSR sea border was corresponding with the USSR Western border. It was possible to cross it illegally several years after the war as Sweden was situated near the USSR/LSSR sea border. The agents of the intelligence services of the United Kingdom and the USA were planted in Latvia from end of 1940-ies to beginning of 1950-ies. Foreign intelligence services sent them to Latvia across the Baltic Sea, as well as landed from airplanes. Thus counter-intelligence departments of the LSSR security institutions had possibility to participate in a so large scale of intelligence game with foreign intelligence agencies than nowhere else in the USSR in 1940-1950.

Only in the Baltic Republics, in West Ukraine and West Belorussia strong units of armed national resistance movement had existed. In 1947, the fighting against national partisans was carried out only by security institutions. From this time to 1956, a suppression of the armed resistance became a priority of the security institutions. Fight against national resistance as far back as 1950 was the most indicative trait of the LSSR security institutions and differentiated the

LSSR security institutions from other regional units of the USSR security institutions.

Evolutionary changes of the LSSR security institutions – the LSSR NKGB/MGB/MVD/KGB – determined their activities from 1944 to 1956. The mentioned changes were introduced in a process of optimization of those institutions or as a result of political struggle. Structural changes within the LSSR security institutions were corresponding to evolutionary processes within the USSR security institutions. However, the mentioned traits of activities of the LSSR made the LSSR security institutions to focus on certain areas. The LSSR security institutions had also other formal traits of autonomy, which determined their activities. They were authorized on their account issue orders, which were subordinated to orders of the USSR security institutions or corresponding to their repressive policy. The LSSR security institutions were authorized to produce operative plans for local operations and to decide which form of operative activities to implement.

From 1944 to 1956 the USSR and the LSSR security institutions carried out political repressions, all in all repressing 120 00 Latvian residents. In the middle of 1950-ies, mainly activities of the LSSR security institutions ensured developing of comprehensive mechanism of controlling society. Due to activities LSSR security institutions in various areas the occupation regime succeeded in controlling Latvian society from 1944 to 1956. The USSR/LSSR security institutions had a main role in repressing and controlling society from 1944 to 1956. This is why the LSSR security institutions enabled further Sovietization of the LSSR.

